

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu

**QARAQOYUNLU VƏ
AĞQOYUNLU
DÖVLƏTLƏRİNİN TARİXİ
MÜASİR TÜRK
TARİXŞÜNASLIĞINDA**

Çaşıoğlu
BAKI-2000

Azərbaycan EA *A.Bakıxanov adına Tarix* İnstitutunun
Elmi Şurası tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru,
professor

O.Ə.Əfəndiyev

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru,
professor
tarix elmləri namizədi

Y.M.Mahmudov
Ş İ.Dadaşova

Nəcəfli T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: Çarşıoğlu, 2000. - 198 s.

Kitabda XV əsr Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin türk tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi təhlil edilmişdir. Əsərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi problemi, həmin dövlətlərin siyasi tarixi, dövlət quruluşu, hərbi və idarə sistemi, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Teymuri-Osmanlı qarşılıqlı əlaqələrinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmiş və dövrün mənbələrindən istifadə edərək təhlil edilmişdir.

N05030620907-207
082-00

© «Çarşıoğlu» nəşriyyatı, 2000

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN.....	4
GİRİŞ.....	5
I FƏSİL	
QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLULARIN MƏNŞƏYİ MƏSƏLƏSİ	
1. Qaraqoyunluların mənşəyi.....	10
2. Ağqoyunluların mənşəyi.....	16
II FƏSİL.	
QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTLƏRİNİN	
İCTİMAİ-SİYASİ TARİXİ	
1. Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi.....	24
2. Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi.....	28
3. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların dövlət quruluşuna dair.....	31
III FƏSİL.	
QARAQOYUNLU-AĞQOYUNLU-OSMANLI QARŞILIQLI	
ƏLAQƏLƏRİ	
1. Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətləri.....	37
2. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri.....	43
3. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri.....	48
NƏTİCƏ.....	64
BİBLİOQRAFİYA.....	66
ƏLAVƏLƏR.....	73
REZUME.....	83
SUMMARY.....	84

REDAKTORDAN

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici əlaqələrinin genişlənməkdə olduğu indiki mərhələdə tarixi keçmişə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində cərəyan etmiş xalqların, o cümlədən Azərbaycan və türk xalqlarının tarixinin araşdırılmasına, tədqiqatçıların qüvvələrinin birləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bunun üçün isə uzun tarixi dövr ərzində müxtəlif mövqelərdən yazıb-yaratmış tarixçilər arasındakı fikir ayrılıqlarının obyektiv elmi təhlili, ilk mənbələr əsasında yenidən nəzərdən keçirilməsi, daha doğrusu, qarşılıqlı əlaqə yollarının bir-birinə qarşı ittihamlardan və əngəllərdən təmizlənməsi olduqca zəruridir. Bu baxımdan Tofiq Hüseyn oğlu Nəcəflinin monoqrafiyası xüsusi maraq doğurur.

Ölkəmizin və xalqımızın tarixi problemləri bir çox qonşu ölkələrin tarixşünaslığında öz əksini tapmışdır. Türk dünyasının bir guşəsi olan Azərbaycan ilk növbədə Türkiyə tarixçilərini maraqlandırmış və onlar xalqımızın tarixinin müxtəlif məsələlərini araşdırmağa çalışmışlar.

Monoqrafiyanın tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyəti burasındadır ki, türk tarixçiləri, yaxın keçmişdə SSRİ-nin «dəmir sərhədləri» içərisindən xaricə çıxıb bilməyən Azərbaycan sovet tarixçilərindən fərqli olaraq, dünyanın müxtəlif ölkələrində toplanmış mənbələrdən, həmin ölkələrdə nəşr olunmuş tarix ədəbiyyatından, ilk növbədə fakt materiallarından istifadə edə bilmişlər. Bu gün həmin fakt materiallarının, türk tarixçilərinin elmi nailiyyətlərinin tarixşünaslığımıza gətirilməsi faydalı bir işdir.

Müəllif qələmə aldığı mövzunu araşdırmağa başlayarkən öz tədqiqatlarının predmetini, əhatə dairəsini və dövrünü, qarşısına qoyduğu vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixindən bu və ya digər dərəcədə bəhs etmiş müasir türk tarixçilərinin əsərləri ilə tanış olmuş, ən zəruri mənbələri nəzərdən keçirmişdir. T.Nəcəfli əldə etdiyi fakt materiallarını müxtəlif mənbələr və [3-4] ədəbiyyatla tutuşduraraq elmi təhlil süzgecindən keçirmiş, müqayisəli təhlil metodundan geniş istifadə edərək ümumiləşdirmələr aparmışdır.

Mövzu baxımından tarix elmimizin, demək olar ki, işlənməmiş sahəsinə həsr olunmuş monoqrafiya müəllifin çıxardığı bir çox elmi nəticələrə, ümumiləşdirmələrə görə də yenilikdir.

Müəllif həm tarixi ardıcılığı, həm də elmi əlaqə baxımdan öz tədqiqatlarının ayrı-ayrı fəsiləri arasında müvafiq əlaqə yarada bilmiş, türk tarixçilərinin araşdırmaları əsasında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi, ictimai-siyasi tarixi, Azərbaycanın siyasi tarixində onların yeri, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri barədə bitkin təsəvvür yarada bilmişdir.

T.Nəcəflinin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan müxtəlif tayfalar və onların yayıldığı ərazi barədə monoqrafiyaya etdiyi əlavə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə gərgin tədqiqatlar üçün mühüm material verir.

**Tarix elmləri doktoru,
professor**

O.Ə. Əfəndiyev

[4]

GİRİŞ

XV yüzillik Azərbaycan tarixində mühüm dönüş dövrüdür. Bu dövr xalqımızın yadelli əsarətindən azad olması, müstəqil dövlətçilik ənənələrinin bərpası kimi tarixə daxil olmuşdur. Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyulması və yerli dövlətçilik ənənəsinin bərpasında Qaraqoyunlu tayfalarının əvəzsiz xidməti olmuşdu. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması və onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha fəal cəlb olunmuş, onun Qərbi Avropa və Şərqi ölkələrilə qarşılıqlı əlaqələri daha da güclənmişdir.

Vətən tarixşünaslığında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi, ictimai-iqtisadi tarixi ətraflı tədqiq olunmuşdur. Lakin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi problemi, onların Azərbaycan tarixində yeri, qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı və Teymuri qarşılıqlı əlaqələri hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. Uzun illər ərzində Türkiyə tarixçilərinin elmi araşdırmalarından tarixçilərimiz hərtərəfli faydalanmamışlar. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin tədqiqi ilə məşğul olan türk tarixçiləri uzun müddət ərzində "ideoloji düşmən" hesab edilmiş, onların əsərlərinə elmi baxımdan qiymət verilməmiş, müəlliflər isə "burjua tarixçisi" adı ilə "tənqidlərə məruz qalmışlar. Buna görə də, XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə ətraflı baxış obyektiv zərurətdir. Sovet-Türkiyə münasibətlərinin qeyri-qənaətbəxş olması nəticəsində tarixçilərimizin Türkiyə tarixşünaslığına lazımı səviyyədə müraciət etməməsi problemin aktuallığını şərtləndirən amillərin başlıcasıdır. Nadir əlyazmalar və ilk mənbələrdən yararlanan Türkiyə tarixçilərinin əsərlərinin hərtərəfli araşdırılması tarixşünaslığımızda problemlə bağlı olan boşluğu bərpa etməyə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan tarixşünaslığında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixi ilə bağlı olan məsələlərin əsas- [5-6] sən tədqiq olunduğunu nəzərə alaraq öz tədqiqatımızda daha çox bu dövlətlərin tədqiqatına cəlb olunmamış və lazımı səviyyədə araşdırılmamış məsələlərinə başlıca diqqət yetirilmişdir.

Müasir türk tarixşünaslığında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin tədqiqi və təhlili zamanı dövrün türk, fars və ərəb mənbələrindən istifadə edilmişdir. XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlu tayfalarının Azərbaycanda baş vermiş siyasi mübarizədə iştirakı, Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətləri Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin əsərində¹ öz əksini tapmışdır. Qaraqoyunlularla bağlı mühüm məlumat Nizaməddin Şaminin "Zəfərnəmə"²ində rast gəlmək olur. Burada Qaraqoyunlu Qara Yusifin Cəlayiri Sultan Əhməd mənbələri, Qaraqoyunlu-Osmanlı, Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətləri müəllif müşahidələri əsasında yazıldığından əsər ilkin mənbə kimi daha qiymətlidir. Dövrün fars dilli qaynaqları arasında Şərəfəddin Yəzdinin "Zəfərnəmə" əsəri³ mühüm yer tutur. Əsərdə Əlincə qalasının 14 il davam edən mühasirəsi, Sultan Əhməd Cəlayiri və Qara Yusifin "Rum sultanı" İldırım Bəyazidə sığınmaları, Əmir Teymurun təhdidi ilə Türkiyədən çıxıb Şama getmələri və nəhayət cığatay ordusunun "Rum diyarına" hücumunun əsas səbəbi izah edilir. Müəllif Nizaməddin Şami kimi Əmir Teymurun Türkiyəyə hücumunun səbəbini "fitnə fəsad sahibi" Qara Yusiflə bağlı olduğunu göstərir. Əsərdə Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinə aydınlıq gətirən müəllif, Əmir Teymurla Qaraqoyunlu Qara Yusif arasındakı düşmənçiliyin səbəbi kimi Qara Yusifin Toxtamış xana yardım göstərməsini bildirir.

Qaraqoyunlu dövlətinin Azərbaycanda yaranması, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu-Teymuri, Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri Fəsih Xavafinin əsərində⁴ öz əksini tapmışdır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Teymuri, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri Əbdürrəzzaq Səmərqəndi- [6-7] nin "Mətləüs-sədeyn və məcməül-bəhrein" adlı əsərində ətraflı verilmişdir.

Əbubəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" adlı əsəri Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular haqqında geniş məlumat verən qiymətli mənbədir.⁵ Əsərdə Ağqoyunlu sülaləsinin mənşəyi, Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu, Qaraqoyunlu-Osmanlı-Teymuri, Ağqoyunlu-Osmanlı-Teymuri münasibətləri daha ətraflı əks olunmuşdur. Fəzlullah ibn Rüzbehan Xuncinin "Tarixə aləmaraye-Əmini" əsəri⁷ xronoloji baxımdan Əbu-bəkr Tehraninin qeyd etdiyimiz kitabının birbaşa davamıdır. "Tarixə-aləmaraye-Əmini" əsərində Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi, Ağqoyunlu - Teymuri, Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərilə bağlı mühüm məlumatlar verilmişdir.

Tac əd-Din əs-Səlmənin "Tarixnamə" əsərində⁸ Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərilə bağlı mühüm məlumat öz əksini tapmışdır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixinin öyrənilməsində XVI əsr müəllifləri Həsən bəy Rumlunun⁹ və Şərəfxan Bidlisinin¹⁰ əsərlərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Həsən bəy Rumlunun "Əhsənüt-təvarix" əsərində Qaraqoyunlu-Osmanlı, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı əlaqələri tədqiq olunarkən Firudin bəyin və Əbdül Hüseyn Nəvayinin nəşr etdirdikləri sənədlər və məktublar toplusundan geniş istifadə edilmişdir.¹¹

XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində Osmanlı tarixçilərinin əsərləri önəmli yer tutur. Narrativ Osmanlı mənbələrində Azərbaycanın tarixi barədə sistemli

məlumat yoxdur. Azərbaycan türk salnaməçilərinin diqqətini yalnız XV əsrdən başlayaraq Osmanlı sultanlarının şərqlə yürüşləri zamanı özünə cəlb etmişdir. Bəlkə də elə buna görə tədqiqatçılarımız fars mənbələrinə nisbətən osmanlı mənbələrindən az istifadə etmişlər. Müasir türk tarixşünaslığını tədqiq etdiyimiz üçün Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin Türkiyə tarixşünaslığında [7-8] tədqiqinə obyektiv qiymət vermək məqsədilə yeri gədikcə epistolary Osmanlı irsinə xüsusi diqqət yetirmişik.

XV əsrin Osmanlı tarixçilərindən Dursun bəy özünün "Tarixə-Əbulfəth"¹² əsərində Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə xüsusi yer verilmişdir. Sultan II Mehmedin Trabzonun fəthi ilə əlaqədar gərginləşən Osmanlı-Ağqoyunlu münasibətləri, Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu-Teymuri əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixi, Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri Şükrullahın,¹³ Məhəmməd Nəşrinin,¹⁴ Aşiq Paşazadənin¹⁵ əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri, xüsusən də 1473-cü il Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi "Fateh Sultan Mehmedin yarlığında"¹⁶ ətraflı verilmişdir. Burada Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsinin səbəbi, Otluqbəli döyüşü və onun nəticələri geniş təsvir olunmuşdur.

Tədqiq olunan problemin araşdırılmasında XVI əsr Osmanlı tarixçisi İbn Kamalın "Təvarixi-ali-Osman" əsərinin VII dəftəri¹⁷ mühüm yer tutur. Müəllif Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirərək Sultan II Mehmedin Ağqoyunlu dövlətinə ("Türkman elinə") hücumunun səbəblərini, 1473-cü il savaşı, Uzun Həsənin məğlubiyyətini, Uğurlu Məhəmmədlə Uzun Həsənin ixtilafı, həmçinin başqa əlaqədar hadisələri təfərrüatla təsvir etmişdir.

Osmanlı tarixçilərindən Xoca Sə'dəddin Əfəndi "Tacüt-təvarix"¹⁸ əsərində Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Teymuri, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Əsərdə Sultan Mehmed Fatehin Uzun Həsənə məktubu verilmiş, Otluqbəli döyüşü daha ətraflı şərh olunmuşdur.

Osmanlı tarixçilərindən Hüseyin Əfəndinin "Bədai ulvəqai"¹⁹ adlı əsərində XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin Osmanlı dövlətilə münasibətləri, o cümlədən Cəlayiri-Qaraqoyunlu-Teymuri-Osmanlı əlaqələri, Qara Yusifin Osmanlı sultanı I Mehmedlə dinc münasibətləri, II Sultan Murad və [8-9] Qara İsgəndər arasındakı ziddiyyət, Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri (Osmanlı müəlliflərinə xas olmayan cəhətdir ki, müəllif ağqoyunlularla ziddiyyətin başlanmasında əsasən II Sultan Mehmedə təqsirləndirir), məşhur Otluqbəli döyüşünün təfərrüatı və dəqiq tarixi, ağqoyunlulara qarşı Osmanlı qoşununda Qaraqoyunlu əmirlərinin də döyüşməsi haqqında məlumat vermişdir. Problemin araşdırılması zamanı Türkiyədə çap olunmuş sənədlər toplusundan da istifadə olunmuşdur.²⁰

Müasir türk tarixşünaslığında problemin təhlili zamanı F.Metsopskinin,²¹ R.T.Klavixonun,²² İ.Şiltbergerin²³ əsərlərindən də faydalanılmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin tədqiqi işinə 40-cı illərdə İ.P.Petruşevski tərəfindən başlanmışdır. Onun XV əsr Azərbaycan dövlətlərinə dair əsərləri 1949-cu ildə nəşr olunmuşdur.²⁴ Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi C.İbrahimovun²⁵, M.Abidovanın²⁶, Y.Mahmudovun²⁷, Ş.Fərzəliyevin²⁸, M.Seyfəddininin²⁹, O.Əfəndiyevin³⁰, S.Məmmədovun³¹ və başqalarının monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır. Lakin bu əsərlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi problemi, bu tayfaların Azərbaycanın siyasi tarixində oynadığı rol, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri və digər məsələlər geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Respublika dövründə (1923-cü ildən etibarən) Türkiyənin həyatının bütün sahələrində (habelə maarifin və elmin inkişafında) böyük dönüş baş verdi. Bu dövrün milli maarif nazirliyi maarif məsələlərində M.A.Atatürkün fikirlərindən faydalanmış, onun elmin bütün sahələrində, tarix elmində "millətçi, xalqçı, inqilabçı, dünyəvi, respublikaçı vətəndaşlar yetişdirmək"³² prinsipini 1924-cü ilin 3 mart fərmanı ilə qanunlaşdırmışdır. Lakin tarix elminin hərtərəfli inkişafı prosesi bir qədər sonra, 1931-ci ildə M.K.Atatürkün təşəbbüsü ilə "Türk Tarixi Qurumu" təsis edildikdən sonra başladı. Cəmiyyət aprelin 15-də mühacir Y.Akçuranın sədrliyi ilə fəa- [9-10] liyyətə başladı. Onun yaradılması işində Türkiyədə formalaşmış tarixçilərlə yanaşı, mühacir olan, lakin türk mühitinə xeyli dərəcədə uyğunlaşmış Ə.Cəfəroğlu, A.Kurat və Z.V.Toğan iştirak etmişdilər.³³ TTQ yarandığı ildən etibarən türk və dünya tarixinin müxtəlif problemləri ilə əsaslı surətdə məşğul olmuş, elmi konfranslar təşkil etmiş, nəşr işini nizamlamışdı. Onun strukturu və gördüyü işlər Gökər Fəxrinin 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi əsərdə³⁴ özünün geniş əksini tapmışdır. Türkiyədə tarixi tədqiqat işi yalnız TTQ ilə məhdudlaşmır. Respublika dövründə yenidən qurulmuş İstanbul Universitetində, 1935-ci ildə yaradılmış Ankara Universitetində tarix həm tədris, həm də tədqiq edilir.

Avropa və ABŞ tarix elmindən fərqli olaraq türk tarixşünaslığında məktəblərə və ya cərəyanlara ayrılma kəskin şəkildə sezilmir. Burada hər bir tarixçi məşğul olduğu problemə M.K.Atatürkün "xalqçı, inqilabçı, dünyəvi, respublikaçı və millətçi" olmaq prinsiplərindən yanaşır⁵. Lakin bu o demək deyildir ki, eyni bir problemlə məşğul olan tarixçilərin hamısı məsələlərə vahid mövqedən yanaşmış, ümumi nəticələrə gəlmişlər. Z.V.Toğan yazır: "Zatən, insanın hadisələrə qiymət vermək barəsində daima işinə yarayacaq sabit və qərarlaşmış bir me"yarı yoxdur. "Əbədi həqiqətlər" deyilən şeylər də hər cəmiyyətin, hər zamanın, hətta bir cəmiyyət daxilində müxtəlif qrupların və şəxslərin dərk etməsinə görə başqa-başqa şəkillər alır"³⁶. Məhz bu

mə"nada türk tarixçilərinin Azərbaycanın tədqiq olunan dövrünün müxtəlif problemləri haqqındakı fikirləri fərqlənir.

Problemin türk tarixşünaslığında fikir ayrılıqları isə tarixçilərin o dövrün türk tarixində həlledici rol oynamış siyasi dairələrə münasibəti və onların ictimai həyatda tutduqları mövqeyi ilə müəyyən olunur.

TTQ-nun yaradılmasından sonra Azərbaycan tarixinin tədqiqinə maraq artmışdı. 1932-ci ildə Azərbaycan tədqiqatçısı Ə.Cəfəroğlunun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı nəşr olunmağa başlandı. Bu jurnalda F.Köprülünün³⁷, [10-11] Z.V.Toğanın⁸, Ə.Cəfəroğlunun³⁹ Azərbaycanın orta əsrlər tapırına dair məqalələri çap edildi.

Problemin türk tarixşünaslığında tədqiqi əsrimizin 20-cı illərində yox dərəcəsində idi. Yalnız Rza Nurun 12 cildlik əsəri istisna təşkil edir. O, əsərinin 4-cü cildində Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular haqqında müxtəsər məlumat verməklə kifayətlənmişdir⁴⁰. 30-cu illərin əvvəllərində Əli Kəmalinin⁴¹, sonra isə Əbdürrəhim Şərif bəyin⁴² əsərlərində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin bəzi məsələləri tədqiq olunmuşdu. Türk tarixşünaslığında problem ilk dəfə İ.H.Uzunçarşılının monoqrafiyasında⁴³ xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır. İ.H.Uzunçarşılı ilkin qaynaqlara istinad edərək Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-siyasi tarixinin canlı mənzərəsini yaratmışdır. İ.H.Uzunçarşılı bu əsəri problemin türk tarixşünaslığında tədqiqi sahəsində ilk nümunə olmuş və sonrakı araşdırmalar üçün mühüm rol oynamışdır.

40-cı illərin əvvəllərində M.X.Yınancın problemlə bağlı olan əsərləri nəşr olundu.⁴⁴ M.X.Yınanc ağqoyunlulara həsr edilmiş tədqiqatında ilkin qaynaqlara əsaslanaraq ağqoyunluların mənşəyi problemi, onların Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda məskunlaşması tarixi, dövlətin yaranması, onun qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. M.X.Yınanc Qaraqoyunlu dövlətinin Cahanşah dövrünü də geniş şəkildə tədqiq etmişdir. O, bu əsərlərində ilk dəfə olaraq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrünün mənbəyi olan Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" əsərindən geniş surətdə istifadə etmişdir. Bu mənbəyə əsaslanan müəllif bir çox tarixi gerçəklikləri aydınlaşdırmışdır.

Z.V.Toğan 1946-cı ildə nəşr olunmuş "Ümumi türk tarixinə giriş"⁴⁵ adlı əsərində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 40-cı illərin sonunda və 50-ci illərdə F.Sumerin problemlə bağlı olan elmi məqalələri çap olunmağa başladı.⁴⁶ Bu əsərlərdə əsas diqqət qaraqoyunlulara və ümumiyyətlə Oğuz tayfalarına [11-12] verilmişdir. 50-ci illərin əvvəllərində F.Kırzioğlunun nəşr etdirdiyi əsərlərdə⁴⁷ də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi, onların Azərbaycanda məskunlaşması, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixinin bəzi məsələləri tədqiq olunmuşdur.

50-60-cı illərin türk tarixşünaslığı problemin işıqlandırılması baxımından çox zəngindir. Bu illərdə tədqiq olunan dövrün müxtəlif məsələləri haqqında S.Tanselin⁴⁸, A.S.Ərzininin⁴⁹, Y.Öztunanın⁵⁰, Ş.Turanın⁵¹, F.Sumerin⁵², O.Turanın⁵³ və B.S.Baykalın⁵⁴ əsərləri çap olundu. Bu əsərlərin əksəriyyətində Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə daha geniş yer verilmişdir. Səlahəddin Tansel Fateh Sultan Mehmedin siyasi və hərbi fəaliyyətinə həsr edilmiş monoqrafiyasında Osmanlı mənbələrinə istinad edərək Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərini birtərəfli qaydada şərh etmiş və osmanlıların Şərqdə yeritdiyi istilaçılıq siyasətinə haqq qazandırmışdır. F.Sümer Qaraqoyunlulara dair əsərində Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında əsas rol oynamış Qaraqoyunlu tayfalarının mənşəyi, onların Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun siyasi tarixində oynadığı rolu və dövlətin siyasi tarixinin Cahanşah hakimiyyətinə qədərki dövrünü ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır.

70-80-cı illərdə öyrənilən problemin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı olaraq əsərlərin nəşr işi davam etdirildi. O.Turanın⁵⁵, M.Ərəndilin⁵⁶, F.Sumerin⁵⁷, Y.Yucelin⁵⁸, İ.Barmaqsızoğlunun⁵⁹, İsmayıl Akanın⁶⁰, Ə.Çayın⁶¹, K.Gürünün⁶² əsərlərində tədqiq olunan dövrün müxtəlif məsələləri işıqlandırılmışdır. F.Sümer yenidən ağqoyunlularla bağlı olan mövzuya qayıtmış və bir neçə məqaləsini nəşr etdirmişdir. İsmayıl Akanın Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinə aid olan araşdırmaları da maraq doğurur. Yuxarıda adları çəkilmiş bütün tarixçilərin problemlə bağlı olan başlıca fikirləri monoqrafiyanın fəsillərində ətraflı şəkildə araşdırılacaqdır.

Son illərdə də Türkiyə tarixşünaslığında problemin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı olan əsərlər nəşr edilmişdir.⁶³ [12-13]

İqtibas gətirilmiş mənbə və ədəbiyyat.

- 1.Zeynəddinbin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. Fars dilindən tərcümə,müqəddimə,qeydlər və göstəricilər M.D. Kazimov və V.Z.Piriyevindir. Bakı, 1990.
2. Nizameddin Şami. Zafərname. Farscadan tərcümə. Hecati Luqal Ankara, 1987; Nizameddin Şami. Zafərname. Türk dilindən tərcümə edənİ akad. Z.M.Bünyadov, Bakı, 1992.
3. Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərname, fars dilindən tərcümə, ön söz və qeydlər V.Z.Piriyevindir, Bakı, 1996.
4. Fasix Xavafi. Mudjmalı fasixi. Perevod, predislovie, primecaniya i ukazateli D.Yusufovoy - Taşkent, 1980.
- 5.Obdürrəzaq Səmərqəndi. Mətləüs-sə"deyn və məcmül-bohrcyn. Farstacik dilindən tərcümə, giriş və izahlı lüğətlər A.Urinbayevindir. - Taşkent, 1969.

6. Ebu Bekr Tihrani. Kitabi Diyarbəkriyyə, c. 1-2, Çapa hazırlayan, Nicati Lüqal, Faruk Sumer, Ankara, 1962-1964; Əbu Bəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə, Fars dilindən tərcümə, ön söz, şərhlər və göstəricilər. Rəhilə Şükürova, Bakı, 1998.
7. Fəzlullah ibn Ruzbixan Xundji. Tarixi alam-aray-i Amini. Perevod s anqliyskoqo na russskiy T.A.Minorskiy.-Baku, 1987.
8. Tadj ad-Din as-Salmani. Tarix-name. Perevod s turetskoqo akad. Z.M.Buniyatova - Baku, 1997.
9. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, c. 1. - Tehran, 1349.
10. Şarafxan Bidlisi. Şaraf-name. T. 1-2. Perevod, predislovie, primeçaniya i prilojeniya E.İ.Vasilevoy, M, 1967-1976.
11. Ferudin Bey. Münşeatu-selatin, c.I, - İstanbul, 1274; Obdülhüseyn Nəvayi. Teymurdan Şah İsmayla qədər İrənin tarixi sənəd və məktubları, - Tehran, 1341.
12. Dürsün bey. Tarihe-Abulfeth. İstanbul, 1330. [13-14]
13. Şükrullah. Behçet-üt tevarih - Osmanlı tarixləri. c.I, Naz. N.Atsız - İstanbul, 1947.
14. Mehmet Neşri. Kitabi Cihannüma. c. I-II. Naz. M.A.Köymen, F.A.Unat - Ankara, 1949-1957.
15. Aşık Paşaoğlu. Tevarih Ali Osman - Osmanlı tarixləri. c. 1., - İstanbul, 1947.
16. Rehmeti Arat. Fateh Sultan Mehmedin Yarhğı. - Türkiyat Mecmuası, c. VI.- İstanbul, 1939.
17. İbn Kemal. Tevarih Ali Osman VII defter. Haz.S.Turan. - Anka-ra, 1957.
18. Hoca Sa'deddin Efendi. Tacüt-tevarih. c. 2-3. Naz. İ.Parmaksizoğlu. - İstanbul, 1979.
19. Xüseyn. Bedai ul-veqai (Udivitelne sobitiya). İzdanie teksta, vvedenie i obşaya redaktsiya A.S.Tveritinovoy, çast 1-2, -M., 1961.
20. Kurat A.M. Topkapı Saray Müzesi arxivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türküstan hanlarına ait Yarlık ve Bitikler - İstanbul, 1940
21. Metsopski F. Teymurləngin tarixi. Bakı, 1957.
22. Klavix R.Q. Dnevnik puteşestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). Perevod, predisloviya i kommentarii M.S.Mironovoy - M., 1990.
23. Şiltberqer İoqann. Puteşestvie po Evrope, Azii i Afrike s 1394 qoda po 1427 qod. Perevod so staronemetsk. F.K.Bruna. Red. i primeç. Z.M.Buniyatova, Bakı, 1984.
24. Bax: Petruşevski İ.P. Qosudarstva Azerb. v XV v.- Sbornik statei po istorii Azerb. Vıp. 1 - Baku, 1949, s. 144-213.
25. Bax: C.İbrahimov. Qaraqoyunlu dövləti. Bakı, 1948; yenə onun: Azərb. XV əsr tarixinə dair oçerklər - Bakı, 1958; Feodalne qosudarstva na territorii Azerb. XV veka, Bakı, 1962.
26. Abidova M. Qosudarstvo Ak-Koyunlu v İrane vo vtoroy polovine XV veka. Avtoref. Kand. Diss. - L., 1953.
27. Bax: Y.Mahmudov. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972; yenə onun: Vzaimootnoşeniya qosudarstv Akkoyunlu i Sefe- [14-15] vıdov s zapadno evropeyskimi stranami, Bakı, 1991; Azərbaycan diplomatiyası, Bakı, 1996.
28. Bax: Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun "Əhsənüt-təvarix" əsəri üzrə), Bakı, 1983; Azərbaycan və Osmanlı imperiyası, Bakı, 1999.
29. Bax: Seyfeddin M.A. Monetnoe delo i denejnoe obroşeni v Azerbaydjane XII-XV vv. K.P., Bakı, 1981.
30. Efendiev O.A. Obrazovanie Azerbaydjanskoqo qosudarstva sefevidov v naçale XVI veka. Bakı, 1961.
31. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında, Bakı, 1982; yenə onun: Azerbaydjan po istoçnikam XV -pervoy polovini XVIII vv., Bakı, 1993.
32. Bax: Türk Dünyası El-Kitabı - Ankara, 1976, s. 1047-1078.
33. Türk Tarih Kurumu yıllık konfransları, Ankara, 1964, s. 4.
34. Fahri G. Türk Tarih Kurumu kuruluş amacı ve çalışmaları, Ankara, 1983.
35. Kafesoğlu J. Türk milliyetçiliyinin meseleleri, İstanbul, 1970, s. 163-164.
36. Toğan Z.V. Tarixdə üsul, s. 114.
37. Köprülü F. Azərbaycan tarixinə ümumi bəhiş. – Azərbaycan Yurd Bilgisi, c. I - İstanbul, 1932.
38. Toğan Z.V. Azərbaycan etnoqrafisine dair – Azərbaycan Yurd Bilgisi, c. II - İstanbul, 1933.
39. Cafaroğlu A. Azərbaycan tarixinə ümumi bəhiş. - Azərbaycan Yurd Bilgisi, c. I - İstanbul, 1932.
40. Rza Nur. Türk tarixi, c. 4 - İstanbul, 1925.
41. Kemali A. Erzincan tarixi. İstanbul, 1932.
42. Şeref Bey A. Erzurum tarixi. - İstanbul, 1936.
43. Uzunçarşılı J.H. Anadolu beylikləri və Akkoyunlu, Karakoyunlu devletləri, - İstanbul, 1937.
44. Yıncanc M.H. Akkoyunlular. - İslam ensiklopedisi, c. I - İstanbul, 1940; yenə onun: Cihan Şah. - İslam ensiklopedisi, c.III -İstanbul, 1943.
45. Toğan Z.V. Ümumi Türk tarixinə giriş, c. I, - İstanbul, 1946. [15-16]
46. Sumer F. Yıva Oğuz boyuna dair. - Türkiyat Mecmuası, c. IX.- İstanbul, 1951; yenə onun: Karakoyunlular, - İslam en-siklopedisi, c. IV - İstanbul, 1953.

47. Kırzioğlu F. Dede Korkut Oğuznameleri, c. I. - İstanbul, 1952; Kars tarihi, c. I. - İstanbul, 1953.
48. Tansel S. Osmanlı kaynaklarına göre Fateh Sultan Mehmet'in siyasi ve harbi veziyeti, - Ankara, 1953.
49. Erzi A.S. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar. - TTK, Belleten, c. XVIII, s. 70, - Ankara, 1954.
50. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c. 3-4. - Ankara, 1964-1965.
51. Turan S. Fateh Mehmet - Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik. - Tarih araştırmaları dergisi, c. III, s. 4-5. - Ankara, 1965.
52. Sumer F. Kara-Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şaha kadar), c. I, - Ankara, 1967; yine onun: Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boyteşkilatı ve Destanları. - İstanbul, 1967.
53. Turan O. Selçuklar tarihi ve Türk - İslam medeniyeti. - Ankara, 1965.
54. Baykal B.S. Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı kati mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı - Akkoyunlu harbinin başlanması.- TTK, Belleten, c. XXI, s. 82, - Ankara, 1957; yine onun: Fateh Sultan Mehmet - Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi. - Tarih araştırmaları dergisi, c. II, s. 2-3. - Ankara, 1964.
55. Turan O. Doğu Anadolu türk devletleri tarihi. - Ankara, 1973.
56. Erendil M. Tarihte Türk - İran ilişkileri. - Ankara, 1976.
57. Sumer F. Ak-koyunlular. - Türk Dünyası Araştırmaları, s. 40.- İstanbul, 1986; Aztanınmış bir türk hükmdarı Uzun Hasan - Türk Dünyası dergisi, s. 19 - İstanbul, 1988; Ahmed Akkoyunlu hükmdarlarından. - Türk Dünyası Araştırmaları, s. 47, -İstanbul, 1987.
58. Yücel Y. Fateh'in Trabzonu fethi öncesinde Osmanlı - Trabzon - Akkoyunlu ilişkileri. - TTK, Belleten, s. 194. - Ankara, [16-17] 1985.
59. Parmaksızoğlu .I. Tarih boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler. Ankara, 1983.
60. Aka J. Timurun ölümünden sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İrakı Acemde hakimiyet mücadelesi. - Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı, c. XXII/1-2. - Ankara, 1984.
61. Cay A. Anadolu'da türk damgası. - Ankara, 1983.
62. Gürün K. Türkler ve türk devletleri tarihi, c. I, - Ankara, 1984.
63. Saray M. Türk-İran münasibetlerinde şiliğin rolü. - Ankara, 1990; Aka J. Timur ve devleti. - Ankara, 1991; Kayabalı J., Arslanoğlu Ç. Doğu problemi. - Ankara, 1990. [17-18]

I FƏSİL

QARAQOYUNLULARIN VƏ AĞQOYUNLULARIN MƏNŞƏYİ PROBLEMI

1. Qaraqoyunluların mənşəyi.

Azərbaycan xalqı ziddiyyətli, çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş və bəşər mədəniyyəti sistemində, insanlıq tarixində mühüm mövqə qazanmışdır. Bu obyektiv tarixi həqiqəti bir sıra qədim mö"təbər mənbələr, aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş mədəniyyət nümunələri təsdiq etməkdədir.

Xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfa birliklərindən biri də Qaraqoyunlulardır. Qaraqoyunlu tayfasının mənşəyi problemi uzun illər ərzində tarixşünaslığımızda tədqiqat obyektı olmamış, bu tayfa birliyini təşkil etmiş tayfaların və boyların Azərbaycanın, Şərqi Anadolunun həm türkləşməsində, həm də siyasi tarixində oynadığı rol lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Tarixi qaynaqlardan mə"lum olur ki, bu tayfa birləşməsi "Türkman" adlanan etnik qrupa mənsub idi. Müasir dövrdə türkmən türkman şəklinə düşmüş bu ad tarixi mənbələrdə öz əksini hansı fonetik variantlarda tapmışdır? Bir xalac rəvayətində deyilir ki, Makedoniyalı İskəndər Şərqdə xalac tayfaları ilə qarşılaşarkən onların türklərə oxşadığını qeyd edir və bu səbəbdən də xalacları "türk manənd" (türkə bənzər) adlandırmışdır. Beləliklə də ilk dəfə "Türkmən/türkman" ifadəsi meydana çıxmışdır.¹ V.V.Bartold yazır: "Türkmənlər" ... bu ad XI əsrdən ilk əvvəl İran tarixçiləri Qardizi və Əbül Fəzl Beyhəqi tərəfindən fars dilinin cəmində - "Türkmanan" formasında, türklərin "oğuz", ərəblərin "quzz" mənasında işlənmişdir.²

"Türkmən" istilahı ilk dəfə ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsinin əsərində "ət-türkman" və yaxud "türkmaniy- [18-19] yun" şəklində xatırlanmışdır.³ V.V. Bartold F.Xirtin verdiyi mə"lumatlara istinad edərək türkmən ifadəsinin hələ VIII əsr Çin ensiklopediyası "Tundyan"da "te-qomen" formasında işləndiyini göstərmişdir.⁴

"Türk manənd" - əsil məkanı və mənşəyi çox da aydın olmayan bu sözü Mahmud Qaşğari fars etimologiyasına əsasən "türkə bənzər", "türkə oxşar" şəklində təqdim etmişdir.⁵

Tədqiqatçıların fikrinə görə, X əsrdə oğuzlar islam dinini qəbul etdikdən sonra onlara "türkmən/türkman" deyilmişdir. V.V.Baritold yazır: "... müsəlman - gūzlar həmçinin 'türkman' (türkmənlər) adlandırılmağa başladılar.⁶ Eyni fikri V.İ.Jirmunski də izhar etmişdir. V.İ.Jirmunski qeyd edir: "Türkmən" etnik istilahına ərəb mənbələrində X əsrin II yarısından e"tibarən təsadüf olunur. İlk əvvəl, görünür o, bu dövrə yaxın müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuz qrupunu ifadə etmişdir."⁷ Türk tədqiqatçısı F.Köprülü də Mahmud Qaşğarinin mə"lumatlarına əsaslanmış və "türkman" adını müsəlman əqidəli oğuzlara verildiyini göstərmişdir.⁸ Bu fikri Orxan Şaiq müdafiə edir.⁹ Faruq Sümer də Biruninin verdiyi mə"lumatlara osaslanaraq islamı qəbul etmiş oğuzlara "türkman" deyildiyini qəbul edir.¹⁰ Lakin türk tarixçilərindən İ.Qafəsoğlu belə qənaətə gəlir ki, türkman terminini islamı qəbul etmiş oğuzlara şamil edilməsini qəbul etmək olmaz. Çünki qaynaqlarda oğuzlardan öncə islamı qəbul etmiş türk tayfalarında öz adını dəyişdirməsi haqqında qeydlər yoxdur. Onun fikrincə, 'türkman' sözü siyasi termin kimi IX əsrdən e"tibarən işlənilməyə başlamış və "əsil", "böyük türk" mə"nasını ifadə etmişdir.¹¹

Bu dəlillər bir daha göstərir ki, etnik mə"na kəsb edən "türkman" istilahı tarixən daha geniş anlam olmuşdur. Həmin istilah islam dinini qəbul etmiş bütün oğuz tayfalarına şamil olunmuş bir ad idi. Orta əsr müəllifləri də bu fikrin gerçəkliyini təsdiq etmişlər. Mahmud Qaşğari yalnız oğuzları deyil, hətta qarluqların özünü də "türkman" adlandırmışdır.¹² Belə- [19-20] -liklə orta əsr mənbələrində etnik səciyyə daşıyan "türkmən" istilahını hər yerdə istisnasız olaraq müasir mə"nada anlamaq elmi cəhətdən düzgün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, tarixən istər Mahmud Qaşğari (XI əsr) və istərsə də F.Rəşidəddin (XIV əsr) türkmənləri tayfa kimi təqdim etməmiş və onların yayıldığı ərazilər haqqında dəqiq bir mə"lumat verməmişlər.¹³ Çünki hər iki müəllif "türkmən" sözünü islam dinini qəbul etmiş oğuzlara verilmiş bir ad kimi işlətməmişdir.

Mə"lumdur ki, XI əsrdə Azərbaycana və Kiçik Asiyaya gəlmiş türk-səlcuq tayfalarının əsas hissəsini oğuzlar və türkmənlər təşkil etmişdir.¹⁴ Türk alimi Z.V.Toğana görə, oğuzların "oğuz" və "türkmən" adları ilə iki qismə bölünməsi də məhz səlcuqların hökmranlığı dövründə meydana gəlmişdir.¹⁵

Tarixən "türkmən" istilahı həm də oğuzların daha çox köçərlik etmiş hissəsinə şamil edilmişdir. V.V.Bartold və V.M.Jirmunski də "türkmən" istilahını oğuz tayfalarının göçəri həyat tərzini keçirmiş hissəsinə verilmiş bir ad kimi işlətməmişdir.¹⁶ "Bir çox mə"xəzlərdə türkmənlərin yalnız Türkmənistanın indiki ərazisində deyil, eləcə də Qafqaz, Cənubi Azərbaycan, Kiçik Asiya və müasir İran ərazisində də yaşadıklarını və onların oturaq azərbaycanlılardan fərqləndiyini qeyd edirlər. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türkmənlər qədim oğuzların daha çox köçəri həyat keçirən hissəsinə deyilir və bunun izləri müasir Azərbaycan dilində "tərkəmə" kəlməsində qalır".¹⁷ Maraqlıdır ki, orta əsrlərin Bizans müəllifləri də Kiçik Asiyadakı köçəri oğuzları "türkmən" adı ilə təqdim etmişdir.¹⁸

Z.M.Bünyadov və O.Ə.Əfəndiyev yazırlar ki, XTV-XV əsrlərdə "qaraqoyunlu" və "ağqoyunlu" adlarını almış tayfalar və qəbilələr özlərini vahid türkman xalqının hissələri hesab edirdilər. Onlar özlərini Kiçik Asiyanın (Osmanlı, Rumlu) və Orta Asiyanın (Cığatay) türkmənlərindən fərqləndirirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycan türkmənləri Orta Asiyadan köçmüş [20-21] uzaq əcdadlarından dilinə, mədəniyyətinə görə güclü şəkildə fərqləndirildilər və yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxmışdılar.¹⁹

Oarıqoyunlu tayfasının adı və mənşəyi məsələsilə əlaqədar olaraq türk tarixşünaslığında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Faruq Sümer yazır: "Qaraqoyunlu tayfasının adı bu gün hakim olan ümumi qənaətə görə, totemlərinin qoyun olması ilə əlaqəli sayılsa da qədim türklərdə digər tayfalarda olduğu kimi totem olan heyvanların ətinin yeyilməsi qəbul olunmadığına görə bu adın onlara aid sürülərinin rəngi ilə bağlı verilmiş olması mümkündür"²⁰ Əbdülxalüq Çay Faruq Sümerin bu fikrini müdafiə edir və başlıca məşğuliyyəti heyvanıdarlıq olan Qaraqoyunlulara bu adın bəslədikləri heyvanların rənginə görə verildiyini əsaslandırmağa çalışır.²¹ Türklərdə qoyunun totem mahiyyətində olmasına dair Türkiyə tarixçiləri arasında fikir ayrılığı vardır. Məsələn O.Turan²², E.Esin²³ və H.Z.Koşay²⁴ qoyunun (QOÇ) əski türklərdə başlıca totemlərindən biri olması fikrindədirlər.

Yurdumuzda qoyunun (QOÇ) əski zamanlarda əhali arasında totem səciyyəsi daşdığına R.Əfəndiyev²⁵ və M.Seyidov²⁶ da qeyd edirlər. Bu adın qaraqoyunlulara verilməsi ilə əlaqədar olaraq M.Seyidov yazır: "Qaraqoyunluların adları onların fəlsəfi mifoloji görüşləri, inamları, ictimai quruluşları ilə sıxı bağlıdır. Qaraqoyunluların adlarının qoyulması ibtidai qəbilə quruluşundan qabaqki dual təşkilatın qanunları ilə əsləşir".²⁷

Qoyunun "onqon" olduğunu "Oğuznamə" də aydın göstərir. Dastanda qeyd edilir ki, "Oğuz xaqan böyük ordugah ... sağ tərəfdə qırx qulac ucalığında ağac dikəltdi: onun başına bir qızıl toyuq qoydu, ayağına bir ağ qoyun bağladı. Sol tərəfdə qırx qulac ağac dikəltdi. Onun başına bir gümüş toyuq qoydu, ayağına bir qara qoyun bağladı. Sağda Bozoqlar oturdu. Solda Üçoqlar oturdu".²⁸ Dastandan məlum olur ki, Oğuz Xaqan oğlanlarını iki soya - Bozoqa və Üçoqa bölmüş və hərəsinə də ayrıca onqon - ağqoyun və qaraqoyun, qızıl toyuq, [21-22] gümüş toyuq vermişdi. M.Seyidovun fikrincə, ağ və qara qoyuna tapınmış Bozoq, Üçoq qəbilələrində toyuq zoomorfik onqonu zəifləmiş və tədricən sıradan çıxmışdır. Hər iki tayfa birləşməsi sonralar yalnız ağ və qara qoyuna tapındıqları üçün Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adlanmışlar.²⁹

Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisindən eradan əvvəl X-III əsrlərə aid olan qoç təsvirlərinin və fiqurlarının tapılması, qəbir daşlarına qoyun (qoç) təsvirlərinin qoyulması bir daha sübut edir ki, qoyun yurdumuzun əhalisinin qədim totemlərindən biri olmuşdur.

Fransız şərqşünası J.Dögininin fikrincə, Qaraqoyunlu türkmənləri bayraqlarındakı qara qoyun rəsinə görə Qaraqoyunlu adlanmışlar.³⁰ XVIII əsrin ortalarında irəli sürülmüş bu fikir Türkiyə, Azərbaycan və Sovet tarixşünaslığında qəbul olunmuşdur.³¹ Bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki tayfa və sülalənin öz adını bayraqdakı qara qoyun rəsinə görə alması fikri həqiqətdən uzaqdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qaraqoyunlu tayfa birləşməsində qoyun artımla bağlı olan zoomorfik onqon imiş və ona görə də tayfa bayraqlarında bu onqonun (qoç) şəkli çəkilmiş. F.Kırzioğlu da belə qənaətə gəlir ki, qaraqoyunlular bayraqlarına qoç başı təsvirləri qoyaraq qədim onqonlarının xatirəsini yaşatmışlar.³² Ş.Q.Səfəroğlu və Ə.Müdərrisoğlu da belə hesab edirlər ki, Qaraqoyunlu adı türklərin islamaqədərki dövrdə inandıqları Qoyun toteminə əsaslanır.³³

Faruq Sümer yazır ki, bayraqlarında qoyun rəsmi olduğu üçün qaraqoyunluların bu adı almasına aid Qərb müəlliflərinin iddialarının heç bir əsası yoxdur. O, öz fikrini orta əsr qaynaqlarında bununla bağlı heç bir mə'lumatın olmaması ilə əlaqələndirir.³⁴

Qaraqoyunlu tayfasının mənşəyi məsələsi, onların Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda məskunlaşması ilə bağlı türk tarixçiləri arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda monqol hakimiyyətinin zəiflə- [22-23] -məyə başlaması ilə fəallaşmış türkmənlərin ən məşhur qolu olan Qaraqoyunluların Oğuz və ya türkman elini təşkil edən 24 boydan hansına mənsub olması haqqında mənbələrdə müəyyən bir mə'lumata rast gəlmirik. Yalnız, XV əsrin Osmanlı tarixçilərindən Mövlana Şükrullah Qaraqoyunlu tayfasının mənşəyini Oğuz xanın oğlu Dəniz xanla əlaqələndirmişdir. Şükrullah yazmışdı: "852/1449 - cu ildə sultan II Murad bu binəvanı elçiliklə Mirzə Cahənşahın yanına göndərmişdi. Söhbət əsnasında buyuruldu ki, tarixi oxuyan Mövlana İsmayılı çağırınsınlar və Oğuz tarixini də gətirsinlər. Mövlana İsmayıl gəldi və Monqol yazısı ilə yazılmış bir kitab gətirdi. O, kitabdan anlaşıldı ki, Sultan Muradın nəsəbi Oğuz oğlu Göyalpa, Qara Yusifinki isə 41-ci nəsilədən Dənizəlpə bağlanır".³⁵

Faruq Sümer yazır ki, Şükrullahın bu qeydinə əsasən Qaraqoyunlular Oğuz nəslindən Dəniz xanın oğulları olan İğdir, Büğduz, Yivə və Kınık boylarından birinə mənsub olmuşdur. Bunlardan Yivə boyu ilə Qaraqoyunlular arasında nəslə qohumluq əlaqələrinin ola biləcəyinə dair bə'zi izlər görünür.³⁶ Bu fikri Ə.Çay da müdafiə edir.³⁷ F.Sümer Yivə türklərinin Səlcuq yürüşləri dövründən e'tibarən Azərbaycanda məskunlaşdıqlarını və XII əsrin II yarısında Həmədan bölgəsində öz bəyliklərini yaradaraq onu Monqol yürüşlərinə qədər qoruyub saxladıqlarını qeyd edir.³⁸

Monqol istilasından əvvəl Bərçəni adlı bir bəyin rəhbərliyi altında olan Yivələrin yaşadığı Həmədan ətrafında Qaraqoyunlu dövlətinin dayacağı olan və hökmdar ailəsi ilə qohumlaşmış Baharlu tayfası yurd

salmışdı.³⁹ V.F.Minorskinin fikrinə, bu tayfanın daşdığı adın Həmədan yaxınlığındakı Bahar qalası ilə əlaqəsi olması ehtimalı vardır.⁴⁰ V.F.Minoski bu məkan birliyinə, Qaraqoyunlu sikkələrində olan damğaların da Oğuz damğalarından daha çox Yivə damğasına bənzədiyinə əsaslanaraq Qaraqoyunluların Yivə boyundan olduğunu göstərir.⁴¹ F.Sümer isə buna az əhəmiyyət verir. Qaraqoyunlu [23-24] sikkələrində görünən damğaların bir naxış olduğunu bildirir. Onun qənaətinə görə, qaraqoyunluların Monqol istilasından nəticesində Türküstandan İran və Şərqi Anadoluya gəldikləri haqqında rəvayət də bu qohumluq münasibətinə daha zəif bir ehtimal verdirməkdədir.⁴² Ə.Çay yazır ki, baxmayaraq ki, F.Sümer Qaraqoyunlu sikkələrində görünən damğanı naxış kimi qəbul edir, bu həqiqətdən Yivələrin qoç başı rəsminin piktoqramı şəklində olan damğasıdır.⁴³ F.Sümer "Oğuzlar" adlı əsərində Qaraqoyunluların Yivə boyundan olduğunu göstərmiş, Minorskinin fikrini müdafiə etmişdir.⁴⁴

C.A.Boyl belə qənaətə gəlir ki, Qaraqoyunluların mənşəyi məsələsi hələlik tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Lakin o da, V.Minorskinin fikrinə şərik çıxaraq bildirir ki, qaraqoyunlular Səlcuqlularla birlikdə gəlmiş Yivə türklərinin nəsiləridir. Onların varlığı XIII əsrdə monqol işğallarından sonra "Fatehlərin yeni təbəqəsi tərəfindən müvəqqəti olaraq maskalanmışdı".⁴⁵ Ə.Çay belə hesab edir ki, Baharlı-Yivə münasibəti Qaraqoyunluların oğuzların Yivə boyundan olduğunu təsdiq edir.⁴⁶

Osman Turan Qara Yusiflə oğlu Pir-Budağın Ərzincanda birgə zərb etdirdiyi sikkələr üzərində görülən işarənin Rəşidəddinin Oğuz boyları cədvəlindəki Yazır boyunun damğasına oxşadığını əsas tutaraq Qaraqoyunluların Oğuzların Yazır boyundan olduğunu güman edir.⁴⁷ F.Sümerin fikrinə, bunu tə"yin edəcək heç bir dəlil yoxdur və Qaraqoyunlu hökmdarlarının zərb etdikləri digər sikkələr üzərində həmin işarəyə təsadüf olunmamışdır.⁴⁸

M.X.Yınanç qaraqoyunluların mənşəyi məsələsi ilə əlaqədar olaraq maraqlı mülahizə irəli sürür. Onun təbirincə, "əskidən bəri qoyun toteminə bağlı olan və müsəlman olduqdan sonra da bu totemi tərk etməyən Qaraqoyunlular ilk çağ ilə orta çağın bir qismində böyük rol oynadığını bildiyimiz qon (yəni "qoyun") türk elindən qalmışdır və əski adları olan Qoyun adını mühafizə etmişlər. Azərbaycanda və Anadoluda [24-25] məskunlaşmış Qaraqoyunlular buradakı Oğuzların Baranlı boyuna daxil olmuşlar".⁴⁹ F.Kırzioğlu isə qaraqoyunluların mənşəyini erməni mənəblərinə və "Dədə Qorqud Oğuznamə"lərinə əsaslanaraq III əsrdə Şərqi Anadoluya Türkistandan gəlmiş Mamik və Qonaq adlı türk bəyləri sülaləsi ilə əlaqələndirir.⁵⁰

Qaraqoyunluların Azərbaycana və Şərqi Anadoluya gəlişi ilə bağlı Türkiyə tarixçiləri arasında fərqli fikirlər vardır. M.X.Yınanç yazır ki, orta əsr Osmanlı tarixçiləri Əlinin və Cənnabının verdiyi mə"lumata görə, Qaraqoyunlular Elxanilərdən Arğun xanın (1284-1291) dövründə Azərbaycana və Şərqi Anadoluya gəlmişlər. Bu mə"lumat sonralar Hammer və başqa tarixçilər tərəfindən də qəbul olunmuşdur. M.X.Yınanç XV əsrin fars mənəblərinin mə"lumatlarına əsaslanaraq Osmanlı tarixçilərinin "Oğuzu" "Arğun" oxumaqla səhvə yol verdiklərini təsdiq etmişdir.⁵¹ F.Sümer də qeyd olunmuş rəvayətin həqiqətlə əlaqəsi olmadığını göstərmiş və M.X.Yınançın fikrini müdafiə etmişdir.⁵² Kamıran Kürün belə hesab edir ki, Azərbaycana və Anadoluya hakim olmuş Elxanilərin geniş yaylaqlara, qışlaqlara ehtiyacı olduqları halda Türkistandan çoxsaylı türkmanların buraya köçürülməsinə icazə verməyəcəkləri düşünülərsə, bu rəvayətin doğru olmadığı aşkar olur".⁵³

Dövlətşah Səmərqəndi öz təzkirəsində Qaraqoyunlulara dair mə"lumat vermişdir. O, Qaraqoyunlu hökmdarı İskəndər haqqında yazmışdı: "İskəndərin soyuna gəlinə o, Qara Yusifin, Qara Yusif də Qara Məhəmmədin oğludur. Bunların əsli uzaq Türkistanda Qazqurd dağlarındadır. Əski zamanlarda Azərbaycan və Bitlisə gəlmişlər. Köçəridirlər".⁵⁴

Hindistanda yazılmış və Qaraqoyunluların tarixindən bəhs edən "Tarixi-Türkməniyyə" və "Tarixi sultan Qütəşahi" əsərlərində Qaraqoyunluların 599 (1202-1203) cu ildə Qara Yusifin 7-ci ulu babası Oğuz nəslindən olan Törə bəyin rəhbərliyi altında 30 min çadırdan ibarət kütlə halında Türkistandan - [25-26] - dan İrana və Şərqi Anadoluya gəlməsi və onların burada daim gürcülərə və tatarlara qarşı mübarizə aparması göstərilir.⁵⁵ Faruq Sümer bu mə"lumatın doğru olduğunu güman edir. O, öz fikrini Monqol istilasına qədərki dövrdə Qaraqoyunlulara aid heç bir mə"lumatın olmaması ilə əsaslandırır.⁵⁶ F.Kırzioğlu isə bu mə"lumatdakı 599 rəqəminin hicri tarixi olmadığına qənaətə gəlir. O, belə güman edir ki, bu tarix həmin dövrdə Ön Asiyada geniş yayılmış "İskəndər təqviminə" əsaslanmışdır. Çünki 1202-1203-cü illərdən az sonra Anadoluda "Gürcülərə qarşı savaşa" və "tatarlara qarşı müqavimətə" imkan və lüzum yox idi.⁵⁷

İ.H.Uzunçarşılı⁵⁸, F.Köprülü⁵⁹, C.Zeynalıoğlu⁶⁰, Z.V.Toğan⁶¹ və H.N.Orkun⁶² qaraqoyunluların Azərbaycana və Şərqi Anadoluya Arqun xanın (1284-1291) dövründə gəldiklərini qeyd edirlər. Bu fikir türk tarixşünaslığında da təkrar edilməkdədir.⁶³ Azərbaycan tarixşünaslığında həmin fikir qəbul olunmuşdur. Vaxtilə A.A.Bakıxanov qaraqoyunluların Arğun xanın dövründə Orta Asiyadan Azərbaycana gəldiyini qeyd etmişdi.⁶⁴ Sonralar M.H.Baharlı və Ə.S.Sumbatzadə həmin müddəanı qəbul etmişlər.⁶⁵ Ç.İbrahimov⁶⁶ bu tayfanın yeni ərəziyə gəlişini XII - XIII əsrlərə, M.Seyfəddini⁶⁷ XI - XIII əsrlərə, K.E.Bosvort, D.Y.Yeremeyev, M.İsmayılov və Q.Qeybullayev isə XIII əsrin əvvəllərinə aid etmişlər.⁶⁸ Z.Bünyadov və O.Əfəndiyev yazırlar ki, "ehtimal etməyə əsas var ki, sonralar qaraqoyunlu tayfalarının tərkibinə daxil olmuş tayfaların və qəbilələrin bir hissəsi artıq VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış və monqol istilasından zamanı onlar bu torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılmışlar".⁶⁹ Onların mülahizəsində obyektiv həqiqət vardır. Çünki faktlar göstərir ki, yerli, oturaq əhali ilə

türkman tayfalarının qaynayıb-qarışma prosesi XIII əsrdən xeyli əvvəllərə təsadüf edir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, qərbi türkmənlər Orta Asiya türkmənlərinin birbaşa xələfləri olsalar da Azərbaycan etnosunun mühüm hissəsini təşkil edirlər.⁷⁰ [26-27]

Azərbaycan türkmanları tədricən Şərqdə, Orta Asiyada məskunlaşmış həm qəbilələrinə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdılar. Yeni keyfiyyətlərin qazanılması, fərqli xüsusiyyətlərin təşəkkül prosesinde ilkin vətəndən uzunmüddətli uzaqlaşma mühüm rol oynamışdır.

Bə"zi tarixçilər Qaraqoyunluların Barani/Baranlı sülaləsindən olduğunu qeyd edirlər.⁷¹ Bu adın mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Z.V.Toğanın fikrincə, Təbərinin əsərində Barani türklərindən bəhs edilmişdir. X əsrin müəllifi Beyhəqi Xarəzm türklərindən - "Barani"lərdən Əli oğlu Şah Məlik adlı bir hökmdar haqqında mə"lumat vermişdir.

Yaqut Həməvi Buxaradan 5 Fərsəx məsafədə Barani kəndinin olduğunu göstərir.⁷² S.Q.Ağacanov da qeyd edir ki, baranilər mənşəcə Oğuz tayfalarından olmuş və X əsrin II yarısında bu sülalədən olan Əli xan Yenikənd oğuzlarının başına keçmişdir. Onun fikrincə, Rus sənamələrində XI əsrin ortalarında Şərqi Avropanın içrilərinə daxil olduğu qeyd olunan "berendə" tayfasının adı ilə "barani" etnonimini eyniləşdirmək mümkündür. Bu terminlərin semantikasi hər şeydən əvvəl totem mənşəlidir.⁷³ Orta əsr müəllifləri Qaraqoyunlu hökmdarlarının Baranilərdən olduğunu göstərirlər. Əbu Bəkr Tehrani də Qara Yusif Barani⁷⁴, Məhəmməd Nəşri və Aşiq Paşazadə də Cahanşah Baranlı⁷⁵ kimi göstərilməmişdir. Babur öz xatirələrində⁷⁶ Cahanşahi Barani kimi təqdim edir. Ə.Ə.Dehxuda öz "Lügətnamə"sində "Barani"ni qədim türk tayfası kimi təqdim edir.⁷⁷ "Bürhan-e qati" lüğətində də "Barani" qədim Türkman qəbiləsi kimi qeyd edilir.⁷⁸ Gətirilən tarixi faktlar Barani Oğuz tayfasının qaraqoyunlularla sıxı əlaqəsinin olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Barani adının mənşəyi qoyunun sülalənin və ya tayfanın totemi və himayəçisi olması ilə bağlı olmuşdur. V.Minorski "Barani" adının şəxs və tayfa adı deyil, yer adı olduğunu qeyd etmişdir. O, öz fikrini Qaraqoyunlu sikkələrində göstərilmiş "Baran" adlı zərb yerinin, Mərv və Buxara yaxınlığında da Barani kəndlərinin olması ilə [27-28] əsaslandırır.⁷⁹ Faruq Sümer Qaraqoyunlu xanədanının daşdığı ailə adının Şərqi Anadoluda vaxtilə pul kəsdikləri "Baran" adlı yerdən aldığı qeyd edərək V.Minorskinin fikrini müdafiə edir.⁸⁰ Ə.Çay bu adın şəxs adından yaranması qənaətindədir.⁸¹ Osman Turan İbn Tanrıberdinin verdiyi mə"lumatlara əsaslanaraq Şərqi Anadoluda və Şimali Suriyada 1260-cı ildə Baranlı adlanan türk tayfasının yaşadığını göstərir.⁸² Ş.S.Zabit onların Monqol yürüşləri zamanı Azərbaycandan buraya köçdüklərini bildirir.⁸³

F.Sümer Barani/Baranlı tayfası ilə bağlı olan etnonimin, yalnız Şərqi Anadoluda olması faktı ilə kifayətlənmişdir. Bu tayfa ilə bağlı olan etnonimlər Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub bölgələrində və İran ərazisində hələ də öz varlığını yaşatmaqdadır.

Azərbaycanın Salyan bölgəsində Baranikənd, Goranboyda Baranbet dağı, Təbriz-Üskü baş yolunun 2 km-də Baranlı kəndi və İranda Barani kənd, Barani kord kəndləri mövcuddur.⁸⁴

"Baran" sözü qədim türklərdə daha çox "qoç" mə"nasında işlənmişdir. Başqırlarda və tatarlarda bu istilah indi də həmin mə"nada işlənməkdədir. Şərqi Anadoluda da həmin söz "qoç" anlamında qalmaqdadır.⁸⁵ Türk dillərinin müxtəlif dialektlərində "Baran" - "güc", "qüvvət" və "qoç" mə"nasındadır.⁸⁶ F.Kırzioğlu belə güman edir ki, Şərqi Anadoluda, Arsaqlılar dövründə qeyd olunan Duru-Baran əyaləti məhz burada Qaraqoyunluların məskunlaşmasından sonra bu adı almışdır. Çünki III əsrdən öncə heç bir mənbədə bu ada rast gəlmək mümkün deyildir.⁸⁷

Qaraqoyunlu tayfa birliyini təşkil edən boyların və tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması daha erkən dövrlərdən başlanmışdı. Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatlarında bu tayfa birliyinə daxil olan müxtəlif tayfalar və boylar qaynaqlara əsasən araşdırılmışdır. Qaraqoyunlu tayfa birliyini öz ətrafında birləşdirmiş və bu birliyin özəyini təşkil edən Qaraqoyunlu [28-29] tayfasıdır. Faruq Sümer belə güman edir ki, bu tayfa idarəçi, rəhbər rol oynaması əsasında özünün qəbiləvi mahiyyətini itirmişdi.⁸⁸ Qaraqoyunlu tayfası ilə bağlı olan etnonimlər Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda və İranda son dövrlərə qədər mövcuddur. M.H.Baharlının tədqiqatlarında Azərbaycanın Cavanşir, Göyçay, Gəncə, Zəngəzur və Şəki qəzalarında Qaraqoyunlu oykonimləri aşkar edilmişdir.⁸⁹ Son araşdırmalar da Azərbaycanın Ağsu, Bərdə, Qubadlı, Tərtər və Goranboy bölgələrində Qaraqoyunlu oykoniminin saxlanıldığını sübut etmişdir.⁹⁰ İran ərazisində də Qaraqoyunlu oykonimi qalmaqdadır.⁹¹ Faruq Sümer Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda izləri son dövrlərə qədər yaşayan bu tayfalarla Qaraqoyunlu tayfası arasında siyasi əlaqənin olduğunu göstərir.⁹²

Qaraqoyunlu tayfa birliyində Sə"dlu tayfasının böyük rolu var idi. Bu tayfa öz adını XIV əsrdə Sə"d adlı bəyin adından almışdır. Hafiz Əbru və Əbdürrəzzaq Səmərqəndi Naxçıvanda və Sürməli bölgəsində qədim dövrlərdən Qaraqoyunluların əsas tayfalarından olmuş Sə"dlu tayfasının yaşadığını qeyd edirlər.⁹³ Foma Metsopski də XIV əsrin sonunda Sə"d adlı igid türkman bəyi haqqında mə"lumat verməkdədir.⁹⁴ XIV əsrin sonu, XV əsrin başlanğıcında Naxçıvan və Sürməli bölgəsi Əmir Sə"d başda olmaqla sə"dluların hakimiyyəti altında olmuşdur. Əmir Sə"d 1411-ci ilə qədər Çuxur-Sə"d bölgəsini idarə etmişdir. O, həmin ildə ölmüş və İrəvan yaxınlığında Gəfərabad kəndində dəfn olunmuşdur. Oğlu Pir Hüseyn 1413-cü ilin 11 oktyabrında onun qəbri üzərində məqbərə ucaltmış və ərəbcə mətn yazdırmışdır. Pir Hüseynin dövründə sə"dluların inzibati

mərkəzi İrəvan olmuşdur.⁹⁵ XV əsrdən e"tibarən adı mənbələrdə tez-tez təkrar olunan "Çuxur-sə"d" bu tayfanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Q.Qeybulayev heç bir əsas olmadan belə hesab edir ki, XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlular Sə"dluların guya yaratmış olduğu əmirliyə son qoymuş və Sə"dlu tayfası dağılmış, onların bir hissəsi ayrımlara birləşmiş, digər hissəsi isə Azər- [29-30] -baycana gəlmişdi.⁹⁶ Sə"dlu tayfasının Qaraqoyunlularla yaxın qohum olduğu anlaşılır. F.Sümer yazır ki, qaynaqlar Sə"din övladlarının Qaraqoyunlu hökmdarları ilə əmiuşağı olduğunu göstərir.⁹⁷ Sə"dlu tayfası Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında mühüm rol oynamış əsas qüvvələrdən biri olmuşdur.

Qaraqoyunluların əsas dayağını təşkil edən ikinci tayfa Baharlu idi. V.Minorskinin fikrincə, bu tayfa öz adını Həmədan yaxınlığında yerləşən Bahar adlı bir qaladan almışdır. Qaraqoyunlularla Həmədan bölgəsi arasında mühüm əlaqə olmalı idi. Çünki Cahanşahın oğlu Həsən Əli sonuncu dəfə oraya sığınmış, Ağqoyunluların hakimiyyəti zamanı qaraqoyunlu sülaləsinin əksər hissəsi bu bölgədə yaşamışlar.⁹⁸ F.Sümer V.Minorskinin bu fikrini müdafiə etmişdir. Bə"zi tarixçilər Baharlu tayfasının adının Kürdüstandakı Bahar adlı yerdən aldığını güman etməkdədirlər.⁹⁹ M.H.Baharlı Baharlu tayfasının öncə Xorasanda yaşadığını və sonralar Azərbaycana gəldiyini, Marağa ətrafında yerləşdiyini qeyd edir.¹⁰⁰ Baharlu bəyləri Qaraqoyunlu xanədanı ilə qohumluq əlaqələri yaratmış və bu dövlətin ən böyük əmirləri olmuşlar. F.Sümerin qənaətinə görə, Münəccimbaşı "Baharlu" adı ilə "Baranlu" adını bir-biri ilə qarışdırdığı üçün Qaraqoyunlu əmirlərinin bu tayfadan çıxdığını göstərmişdir.¹⁰¹ Həmdullah Qəzvini "Nüzhətül qülub" əsərində Bahar qalasının XIII əsrin əvvəllərində Yıvə əmiri Süleyman Şahın paytaxtı olduğunu qeyd edir.¹⁰² Bu, baharluların oğuzların Yıvə boyundan olduğunu güman etməyə imkan verir. Baharlu tayfası öz adını heç də V.Minorskinin qeyd etdiyi kimi, Bahar qalasının adından almamışdır. Güman etmək olar ki, Baharlu tayfası öz adını tanınmış əmirlərdən birinin adından almış və sonralar bu ad həmin nəslin və ya sülalənin adına çevrilmiş və hakim olduqları bölgə də onların adı ilə adlanmağa başlanmışdı. Baharlu tayfası ilə bağlı olan oykonimlər Şuşada və Zəngəzurda indi də qalmaqdadır.¹ [30-31]⁰³

Qaraqoyunluların başlıca tayfalarından biri də Qaramanlu idi. Qaramanlu tayfası ilə bağlı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikir mövcuddur ki, guya bu tayfa öz adını Kiçik Qaramanlu bəyliyinə adından almış və 1471-ci ildə Osmanlı Türkiyəsinin bu bəyliyi işğal etməsindən sonra Qaramanlular köçüb Azərbaycana gəlmişlər.¹⁰⁴ Bu fikrin elmi əsası yoxdur. Çünki məsələ bu cür qoyularsa, Qaramanlu tayfasının Qaraqoyunlularla əlaqəsinə ehtiyac qalmır.

Ş.Təkındağ belə hesab edir ki, Qaramanlular XIII əsrin I yarısında, Monqol yürüşləri zamanı digər türkmən tayfaları kimi Azərbaycana gəlmiş və Şirvan bölgəsində məskunlaşmışlar.¹⁰⁵ Təhsin Ünal isə Qaramanlu tayfasının hələ XI əsrin əvvəllərində Səlcuq yürüşlərindən də öncə Azərbaycanın Aran və Şirvan bölgələrində yaşadığını qaynaqlara əsaslanaraq qeyd edir.¹⁰⁶ Qaynaqların verdiyi mə"lumata görə, Oğuzların Əfşar boyundan olan Qaramanlu tayfasının bir hissəsi Monqol yürüşləri zamanı Azərbaycanın Aran və Şirvan bölgəsindən köçərək Kiçik Asiyanın cənubunda, Kilikiyada məskunlaşdı.¹⁰⁷ F.Sümer, F.Kırzioğlu, T.Ünal və Ş.Təkındağ da Qaramanluların Kiçik Asiyaya monqol istilası dövründən Azərbaycandan köç etdiyini göstərirlər.¹⁰⁸ Azərbaycanda qalmış Qaramanlular dövrün siyasi hadisələrində yaxından iştirak etmişdilər. Fərhad xan Qaramanlu Olcaytunun, Əli Əhməd Qaramanlu isə Cəlayirilərin tanınmış əmirlərindən olmuşdu.¹⁰⁹ Bərdə və Gəncə hakimi əmir Qaraman da Qara Yusifin tanınmış əmirlərindən idi. Vaxtilə Cavanşir, Göyçay, Şamaxı, Cavad qəzalarında, hazırda isə Gəncə, Göyçay, Neftçala, Yevlax və Bərdə bölgəsindəki Qaraman və Qaramanlu kəndləri bu tayfanın nişanələridir.¹¹⁰

Alpaut tayfasının adı "düşməne təkbaşına hücum edən"¹¹¹ mə"nasını verir. O, Qaraqoyunluların ən mühüm tayfalarından biri olmuşdur. Bu tayfanın adı VIII əsr mənbələrində qeyd olunmuşdur.¹¹² F.Sümerin fikrincə, Alpaut tayfası Həmədan bölgəsində yerləşmişdi. Qaraqoyunlu İsgəndərin [31-32] hakimiyyəti zamanında Alpautlara Yaqub bəy başçılıq edirdi.¹¹³ Əbu Bəkr Tehrani "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də Qara Yusifin hakimiyyətinin son dövrlərində Qorqan Alpautun Həmədana hakim, Sorqan Alpautun isə onun müavini olduğunu qeyd edir.¹¹⁴ Qaraqoyunlu İsgəndər Mirzənin Sultan Şahruxla əsaslı döyüşündə Qorqan Alpautla Sorqan Alpaut onun solcinahında olmuşdu.¹¹⁵ Alpaut tayfası sonralar Çuxur-Sə"d, Qarabağ və Şirvan bölgələrində məskunlaşmışdı. Bu tayfa ilə bağlı olan oykonimlər Bərdə, Qazax, Göyçay, Laçın və Ucar bölgələrində qalmışdır.¹¹⁶ Cənubi Azərbaycanda və İran Kürdüstanında da Alpaut etnonimi saxlanılmışdır.¹¹⁷

Cakirlu tayfası da Qaraqoyunluların əsas tayfalarından biri olmuşdu. Bu tayfanın öz adını Cəlayirilər dövründə Əmir Cagirdən aldığı güman edilir.¹¹⁸ Əmir Cagir Teymurun Azərbaycana yürüşləri zamanı onun hakimiyyətini tanımalı olmuşdu. Əmir Cagirin ölümündən sonra tayfaya onun oğlu Bəstam Cagir rəhbərlik etmişdi. Ərdəbil bölgəsinin Cagirlu tayfasının qədim yurdu olduğu qeyd olunur.¹¹⁹ F.Sümer İbn Ərəbşaha istinad edərək cagirluların kürd mənşəli olduğunu göstərir.¹²⁰ Lakin Z.V.Toğan onların Qıpçaq türklərindən olduğunu bildirir.¹²¹ Q.Qeybullayev Cagirlu tayfasının bolqar tayfası olmuş Çaxar tayfasından olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, bu tayfa ilə bağlı olan oykonimlər İmişli, Göyçay, Cəbrayıl və Masallı bölgələrində "Çaxırlı" şəklində saxlanılmışdır.¹²² Lakin Cagirlu tayfası ilə bağlı oykonimlərə vaxtı ilə Göyçay, Cavanşir,

Nuxa, Şamaxı və Yelizavetpol qəzalarında Cagirli¹²³, hazırda isə Bərdə, Şəki, Göyçay, Şəmkir və Şamaxı bölgələrində Cəyirli formasında rast gəlinir.¹²⁴

Qaraqoyunluların əsas tayfalarından olan Haculu tayfasının adı "Kitabi Diyarbəkriyyə" əsərində qeyd olunur. Qara Yusifin Ərzincan valisi Pir Ömərə yardımı göndərilmiş əmirləri arasında Əmir İlyas Hacılunun adı çəkilir. Haculu tayfasının Oğuzların Döğər boyundan olduğu göstərilir.¹²⁵ F.Sümer Haculu tayfasının öncə Kərkük-Ərbil bölgəsində ya **[32-33]**- şadığını göstərsə də, F.Kırzioğlu bu tayfanın Qarabağda məskunlaşdığını qeyd edir.¹²⁶ Haculu tayfası ilə bağlı oykonimlər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Zəngəzur, Qaryagin, Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol, Qazax və Sürməli qəzalarında saxlanılmışdır.¹²⁷

Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olmuş Ağacəri tayfasının mənşəyi elmi ədəbiyyatda müxtəlif cür yozulmuşdur. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə və etnik təkamülündə müəyyən rol olmuş ağxəzərlərdən mənşələrdə müxtəlif adlar altında (ağacərilər və s.) bəhs edilmişdir. "Əski türklər xəzərlərə ağacəri, əski yunanlar isə aqatirs adı vermişlər".¹²⁸ Ağacəri türk tayfası aqatir adı ilə Herodotda və antik müəlliflərin əsərlərində qeyd edilmişdir. İ.Markvart düzgün olaraq onu "meşə adamı" kimi izah etmişdir.¹²⁹ F.Rəşidəddin də Ağacəri adının "meşə adamı" olduğunu qeyd edir.¹³⁰ İ.M.Artamanov bu etnonimi "ağa" və "çəri" kimi izah edir.¹³¹ V.A.Qukasyan onun fikri ilə razılaşmayaraq güman edir ki, o türk etnonimlərinin "ağ" və "qara" sözləri ilə başladığını nəzərdən qaçırmışdır.¹³² Mənbələrdə göstərilir ki, Xəzər tayfalarının bir qolunu təşkil etmiş ağacərilər 465-ci ildə Qafqazın şimalından Azərbaycana daxil olmuşlar. Artıq 488-ci ildə ağacərilər saraqurlarla birlikdə sasanilərə qarşı çıxmış və onlar arasında tez-tez toqquşmalar baş vermişdi.¹³³

Oğuz dastanlarında, türkmən rəvayətlərində qeyd edilir ki, ağacərilər Qafqazda əfsanəvi Oğuz xanla birlikdə gəlmişlər və onların oğuzlarla qohumluğu dəfələrlə xatırlanır. Təsədüfi deyildir ki, həmin mənbələrdə ağacərilərin adı oğuzların "Üçök" boyu ilə birləşdirilir.¹³⁴ Səlcuqlarla bağlı olan 1195-ci il hadisələrindən aydın olur ki, ağacərilər əsasən Suriyada Maraş və Əlbistan mahallarında məskunlaşmışdılar. Səciyyəvidir ki, onlar 1246-cı ildə məhz bu yerlərdə - Maraş dağlarında bayat və əfşar tayfaları ilə birlikdə Bayqu Noyana qarşı mübarizə aparmışlar.¹³⁵ Tarixi mənbələr göstərir ki, ağacərilərin mühüm bir hissəsi Monqol yürüşləri ərəfəsində **[33-34]** Təbrizdən Qəzvinə gedən yolun şərqindəki Xalxal bölgəsinə hakim olmuşlar.¹³⁶ Maraqlıdır ki, bu gün də İranda (Kerman, Zəncan və Xuzistan və s.) "ağacəri" oykoniminə və hidroniminə rast gəlmək mümkündür.¹³⁷

F.Sümer ağacərilərin mənşəyini V əsrdə Azərbaycanda məskunlaşmış ağatsir tayfası ilə bağlamağın əleyhinə çıxır və öz fikrini, ağacərilərlə çağdaş olmuş tarixçilərin onları "türkmən" adlandırması ilə əsaslandırır.¹³⁸ Qaraqoyunlu Qara Məhəmmədin bacısı Tatar Xatunun ağacəri rəisinə ərə verilməsi nəticəsində onlar arasında yaxın qohumluq əlaqələri yaradılmışdır.¹³⁹

Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan Bayramlı tayfası öz adını Xoy hakimi Bayram bəydən almışdır. Bayram bəy Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin əmirlərindən olmuş, oğlu Şahsuvar bəy də Cahənşahın divan bəyi olmuşdu.¹⁴⁰ Əbu Bəkr Tehrani öz əsərində Bayram bəyin Əmir Qara Yusifin divan əmiri olduğunu qeyd edir.¹⁴¹ F.Sümer Qaraqoyunlu tayfa birliyində Dühərlü, Döğər, Ayınlı tayfasının olduğunu göstərir. Dühərlü tayfasının Ərzrum-Bayburd bölgəsində, Ayınluların Şərqi Anadoluda, Döğərlərin isə Suriyada yaşadıkları qeyd olunur.¹⁴² Əbu Bəkr Tehrani "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də Qara Yusifin Ərzincana Pir Ömərə yardımına göndərdiyi əmirlər arasında Bəyazid Ayınlunun olduğunu qeyd edir.¹⁴³ Qaraqoyunlu tayfa birliyinə Süleymani, Zırki və Mahmudi kürd tayfaları da daxil olmuşdur.¹⁴⁴ Bayramlı və Döğər tayfası ilə bağlı oykonimlər Yelizavetpol, Qazax və Cavanşir qəzalarında Bayramlı və Dügərli formasında qalmışdır.¹⁴⁵

Oğuz - türkmən mənşəli Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan müxtəlif boyların və tayfaların əski dövrdən e"tibarən Azərbaycanda məskunlaşması, bu tayfa birliyinin təkamülündə əsasən yerli tayfaların iştirak etdiyi göstərilir. Oğuzların erkən dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məskunlaşması, bu torpağın əzəli və köklü əhalisi olması elmi ədəbiyyatda sübuta yetirilmişdir. Qaraqoyunlu tayfa birliyinə da- **[34-35]** -xil olan bə"zi boyların V əsrdən Azərbaycanda yaşadığını nəzərə alaraq qaraqoyunluların daha erkən dövrlərdən bu ərazidə yaşadıklarını güman etmək olar.

F.Sümer belə hesab edir ki, Qaraqoyunluların ilk vətəni Şərqi Anadolu olmuşdur və onlar Azərbaycana, İrana məhz oradan-Şərqi Anadoludan köçmüşlər.¹⁴⁶ Z.Bünyadov və O.Əfəndiyev haqlı olaraq F.Sümerin bu fikrinə qarşı çıxmışlar: "F.Sümerin bu müddəası ilə razılaşmaq çətindir. Çünki Azərbaycan türkdilli tayfaların Kiçik Asiyaya köçətmə yolu üzərində yerləşir və buranın türkləşməsi də daha əvvəl baş vermişdir. Bu məsələ hələlik özünün tam həllini tapmamışdır. Lakin ehtimal etməyə əsas var ki, sonralar Qaraqoyunlu tayfalarının tərkibinə daxil olmuş tayfaların və qəbilələrin bir hissəsi artıq VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış və Monqol istilasından zamanı onlar bu torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılmışlar".¹⁴⁷

Türk tarixçilərinin araşdırmalarında da monqol yürüşləri dövründə onların hakimiyyətini qəbul etməmiş türkmənlərin böyük bir hissəsinin Azərbaycandan Şərqi Anadoluya köçdüyü qeyd olunur.¹⁴⁸ Güman etmək olar ki, sonralar onlar da Qaraqoyunlu tayfalarına birləşmiş və Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında iştirak etmişlər.

§2. Ağqoyunluların mənşəyi.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirak etmiş qədim tayfa birliklərindən biri də Ağqoyunlulardır. Ağqoyunlular da "türkman" adlanan etnik qrupa daxil olmuşdur. Ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan tayfaların və boyların mənşəyi problemi Azərbaycan tarixşünaslığında araşdırılmamış və onların Azərbaycanın etnik və siyasi tarixində oynadığı rol müəyyən edilməmişdir. Bu əsasən Azərbaycan Sovet tarixşünaslığında ölkəmizin etnik tarixinin tədqiqata cəlb [35-36] olunmaması ilə bağlıdır. Buna görə də Türkiyə tarixşünaslığında bu tayfalarla bağlı olan araşdırmalar maraqlıdır.

Türkiyə tarixçiləri arasında Ağqoyunlu tayfalarına bu adın verilməsi ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Bu fikir müxtəlifliyi qədim türklərdə qoyunun (qoç) totem kimi qəbul edilib-edilməməsindən doğmuşdur. Məsələnin elmi həlli, bilavasitə bundan asılıdır. Tarixçilərin bir qismi bu adın Ağqoyunlulara qədim totemləri ilə bağlı verildiyini göstərir.¹⁴⁹ M.X.Yımançın fikrincə, Ağqoyunlular qədimdən qoyun toteminə bağlı olmuş və islamı qəbul etdikdən sonra da bu totemə sadıq qalmış, bayraqlarına qoyun (qoç) təsvirləri çəkirmiş, qəbir daşlarını qoç heykəlləri şəklində qoydurmuşlar.¹⁵⁰ Ş.Q.Səfəroğlu və Ə.Müdərrisoğlu da belə hesab edirlər ki, "Ağqoyunlu" adı türklərin islamaqədərki dövrün qoyun totemi ilə bağlıdır. Ağqoyunlular əcdadları olan hun türklərinin ənənələrini davam etdirmişlər.¹⁵¹ Hər iki müəllif "Ağqoyunlu" adını coğrafi cəhətlə bağlamağa çalışaraq qeyd edirlər ki, Qoyunlu (hun) türklərinin Anadolunun cənubunda yerləşmiş boyları "Ağqoyunlu", Şimalında məskunlaşmış boyları isə "Qaraqoyunlu" adlandırılmışdır. Azərbaycan tədqiqatçılarından E.Q.Mehrəliyev də "Qaraqoyunlu" və "Ağqoyunlu" adlarındakı "qara" və "ağ" sözlərinin coğrafi cəhət bildirdiyini göstərir.¹⁵²

Osman Turan Ağqoyunluların qoyunun qədim totemləri olduğu üçün bu adı qəbul etdiklərini və bayraqlarına da ağqoyun (qoç) rəsmlərini qoyduqlarını qeyd edir.¹⁵³ Türk tarixçilərinin bir qismi türklərdə qoyunun (qoç) totem kimi qəbul olunmadığını qeyd edir. Ağqoyunlulara bu adın bəslədikləri qoyun sürülərinin rənginə görə verildiyini bildirir. Həmin tarixçilər bunu, Oğuz boylarına aid onqonların əti yeyilməyən yırtıcı quşlar olması və onqon kimi qəbul edilmiş heyvanın ətinin yeyilməməsi faktı ilə əsaslandırmağa çalışırlar.¹⁵⁴

Avropa tədqiqatçılarından D.Döğini və C.Malkolm qeyd edirlər ki, Ağqoyunluların bayraqlarında ağqoyun rəsmi olduğu üçün onlara bu ad şamil edilmişdir.¹⁵⁵ Bu fikir həm [36-37] bə"zi Türkiyə tarixçiləri, həm də Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən qəbul edilmişdir.¹⁵⁶ Hətta son tədqiqatlarda da bu fikir öz əksini tapmışdır.¹⁵⁷ Həmin fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki tayfanın, sülalənin öz adını bayrağındakı ağ qoyun rəsminə görə alması inandırıcı deyildir. Burada belə bir sual meydana çıxır. Tayfa bayraqlarının yaranmasına qədərki dövrdə bu tayfa necə adlanmışdır? Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ağqoyunluların əski təfəkküründə qoyun (qoç) onqon olduğu üçün bu adı yaşatmış və bayraqlarına da ağ qoyun rəsmi qoymuşlar.

Bə"zi türk tarixçiləri Ağqoyunlu bayraqlarında ağqoyun rəsminin olmadığını göstərir. Onlar Topqarı Saray muzeyində saxlanılan, Uzun Həsənə aid olan ağ bayraq üzərində qoyun rəsminin olmadığını, içərisində isə "Sultan Həsən Bahadır" sözləri yazılmış Bayandur damğasının vurulduğunu qeyd edirlər.¹⁵⁸ Qeyd olunmuş fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ağqoyunlulara bu adın qoyunun (qoç) qədim onqonları olmasına görə verilməsi fikri tarixi mifoloji qaynaqlarla əsaslandırıldıği üçün haqlı sayıla bilər.

Ağqoyunlu tayfa birləşməsinə daxil olmuş müxtəlif tayfaların və boyların Azərbaycanda məskunlaşması və onların mənşəyi məsələsi ilə bağlı türk tarixçiləri arasında fikir vəhdəti yoxdur. Tarixçilərin bə"ziləri orta əsrlərin Osmanlı qaynaqlarına əsaslanaraq, Ağqoyunluların XIII əsrin sonunda Elxani Arğun xanın (1284-1291) zamanında Orta Asiyadan Azərbaycana və Şərqi Anadoluya gəldiklərini göstərir.¹⁵⁹ Həmin fikir bə"zi Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən də qəbul edilmişdir.¹⁶⁰

Ağqoyunlularla bağlı tədqiqat aparmış M.X.Yımançın Osmanlı tarixçilərinin Ağqoyunluların Azərbaycana və Anadoluya Oğuz xanın dövründə gəldikləri qeydindən "Oğuzu" "Arğun" oxumaqla səhvə yol verdiklərini göstərir.¹⁶¹ M.X.Yımançın fikrincə, "Cahan ara" və "Nigaristan" əsərlərinin müəllifi olan Qazi Əhməd Qaffari Ağqoyunluların çox qə- [37-38] -dim zamanlardan e'tibarən Diyarbəkirdə yerləşdiklərini qeyd etmişdir. "Məcmə üt-təvarix" əsərinin müəllifi Heydər Razi də həmin fikri təsdiq edir.¹⁶² XVI əsr tarixçisi İbrahim Hərir də "Tarixi Humayuni" adlı əsərində Ağqoyunlu tayfalarının çox qədimdən Anadoluda yaşadıklarını və bəylərinin Səlcuq sultanlarının əmirlərindən olub Diyarbəkr vilayətinin onlara iqtə verildiyin bildirir.¹⁶³

"Səfəvi şahzadəsi Sam Mirzə öz təzkirəsində Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubdan bəhs edərkən, Ağqoyunluların əcdadlarının islama qədərki dövrdə İrənin əksər vilayətlərini fəth etmiş Oğuz xanın zamanında Diyarbəkr tərəflərinə gələrək orada yurd saldıqlarını nəzərə çatdırır".¹⁶⁴

Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi ilə bağlı ən mühüm mə'lumatı Ağqoyunlu tarixçisi Əbu Bəkr Tehrani "Kitabi-Diyarbəkriyyə" əsərində verir. Müəllif "Uzun Həsənin ulu babası Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu olmuş Qara Yuluq Osmanı bir-bir adlarını saymaqla, Bayandur xan vasitəsilə 52-ci arxa dönəmindən Oğuz xana çıxaraq Ağqoyunluların Oğuz, ye"ni türkman elinin Bayandur boyundan bir sülalə olduğunu göstərir.¹⁶⁵ Mahmud Qaşğari adlarını bir-bir sadaladığı 24 Oğuz boyları içərisində Kınık və Kayıdan sonra Bayandur boyunun olduğunu qeyd edir.¹⁶⁶ Bayandur xanın, həmçinin onun sərkərdəsi Salur Qazanın və məsləhətçisi

Qorqud Ata Bayatın, yaxud Dədə Qorqudun Orta Asiyanın Oğuz tayfalarına mənsub olduqlarını Ağqoyunlu Uzun Həsənin 1470-ci ildə şahzadə Bəyazidə məktubundan da görmək olur: "Talenin hüduqlarında yaşayan Bayandur xanın qəbilə və adamları, Bayat və Oğuzlar bizim xoşbəxt dövlətimizin sahəsi altına sığınıb xilas olmuşlar".¹⁶⁷

Sülaləyə öz adını verən Oğuz xanın nəvəsi Bayandur xan kiçik qardaşı "Beçənəqi" Sayramda öz yerinə Türküstanı canışın qoyduqdan sonra, özü Qarabağ qışlağına və Göycə dəniz yaylaqlarına gəldi, ölkəsini oğulları arasında bölüb, dünyadan köçdü".¹⁶⁸ Onun soyundan olan "Sunqur bəy (Qara [38-39] Osmanın 22-ci arxa dənəni) haqqında deyilir ki, o, peyğəmbərin (Məhəmmədin) müasiri olmuş və Orta Asiyadan Dəşti Qıpçaq yolu ilə Azərbaycanın Alagöz və Göycə dəniz bölgəsinə yerləşmiş və islam dininə girməmişkən düşmənlərlə vuruşduğu zaman bir oxla yaralanıb ölmüşdü".¹⁶⁹ Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi məlumatlara görə Əlincə qalası Xəlifə Harunun və Hadinin dövründə (VIII əsrin sonunda - IX əsrin əvvəllərində) Qıpçaq xanın, Xəlifə Əmin və Məmunun dövründə (809-833-cü illər) Şəktür bəyin ixtiyarında olmuşdur.¹⁷⁰

F.Sümer Əbu Bəkr Tehraninin Ağqoyunluların şəcərəsində Tur Əli bəydən öncə qeyd olunmuş tarixi şəxsiyyətlər haqqındakı məlumatına şübhə ilə yanaşır.¹⁷¹ Bu münasibətlə O.Əfəndiyev yazır ki, Əbu Bəkr Tehrani şübhəsiz ki, Uzun Həsənin nəslinin qədimliyini göstərməyə Bayandurların hakimiyyətinin qanuniliyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Lakin bu genologiya tarixilikdən heç də uzaq deyildir.¹⁷²

F.Kızıoğlu Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq, Oğuzların Bayandur boyuna mənsub olan Ağqoyunluların VII əsrdə Türküstandan Qıpçaq ölkəsinə, oradan isə Azərbaycana gələrək Alagöz dağı ilə Göycə gölü sahillərində yerləşdiklərini, Əlincə qalasına sahib olduqlarını və sonralar Alagöz-Göycə gölü - Əlincə bölgəsindən Diyarbəkərə köçdüklərini göstərir.¹⁷³ Həmin fikrə X.Koroğlu da gəlmişdir. O, yazır: "Ağqoyunlu birliyinə daxil olan Bayındır qəbiləsi VII əsrdə Qıpçaq çölündən keçib Qafqaza gəlmiş, Alagözle Göycə dəniz arasındakı yaylaqda, Kür və Araz qıraqlarında yerləşmişdir. Sonra onlar Diyarbəkərə köçmüşlər və nəhayət, burada güclü Ağqoyunlu dövləti yaratmışlar".¹⁷⁴

Oğuzların Bayandur boyundan olan Ağqoyunlular mənbələrdə çox zaman "Bayanduriyyə" kimi təqdim edilir. F.Sümerin qənaətinə görə, Bayandurlar XI əsrdə Səlcuq istilasında iştirak etmişdir. Əbul Qazidəki Türkmən rəvayətlərində Bayandurların XI əsrin II yarısında və ya XII əsrdə İraqda [39-40] yaşayan türkmən qəbilələrinin ən qüvvətli olduğu aid bir xatirə vardır.¹⁷⁵ Lakin F.Sümerin fikrincə, Bayandur boyunun bir tayfası olan Ağqoyunlular Şərqi Anadoluya Səlcuq istilası zamanı deyil, daha sonralar - Monqol yürüşləri dövründə gəlmişlər.¹⁷⁶

Ağqoyunluların mənşəyi məsələsində Türkiyə tarixçiləri arasında mövcud olan mühüm fikirlərdən biri də onların Hun tayfalarına bağlanmasıdır. M.X.Yıncın fikrincə, qədimdən qoyun toteminə bağlı olduqları üçün bayraqlarına və qəbir daşlarına qoyun (qoç) təsvirlərini həkk edən və islamı qəbul etdikdən sonra da bu totemi tərk etməyən Ağqoyunlular erkən orta əsrlərdə böyük rol oynamış qon ("qoyun") türk elindən qalmış kiçik bir dəstə olmuş, qədim Qoyunlulardan ayrılaraq Anadoluya gəlmiş və buradakı Oğuzların Bayandur boyuna daxil olmuşlar.¹⁷⁷

Z.V.Toğan "Oğuz dastanı"nın təhlili əsasında belə nəticəyə gəlir ki, Bayandurlular digər Hun tayfaları kimi V əsrin 60-cı illərində Qafqaz Dərbəndi yoluyla Azərbaycana daxil olmuş və Göycə gölü - Van gölü bölgəsində yerləşmişdilər.¹⁷⁸ Z.V.Toğan IV əsrdə Azərbaycanın cənub-qərb ərazisində yerləşmiş Ağ Hunlarla Ağqoyunlular arasında yaxın əlaqə olduğunu qeyd edir.¹⁷⁹ O, Ağqoyunluların bir hissəsinin qədim zamanlardan e'tibarən Azərbaycanda olduğunu, bir qisminin isə monqol istilası dövründə Orta Asiyadan gəldiyini göstərir.¹⁸⁰

F.Kızıoğlu da Bayburtlu Osman Əfəndinin öz əsərində istifadə etdiyi "Bəhrül-ənsaba" əsaslanaraq yazır ki, Bayandurlar eramızın ilk əsrlərində Xorasandan gələrək Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşmiş, Dəmirqapı Dərbəndi ələ keçirmiş, doqquz tümən Gürcüstan bəylərindən xərac almışlar.¹⁸¹

M.Ə.Seyfəddini belə hesab edir ki, Ağqoyunlu tayfa birliyi öz mənşəyini oğuz-türkmən tayfasının Səbuktəkin nəslindən almış və Orta Asiyadan XI və XIII əsrlərdə qərbə [40-41] köç edərək Azərbaycanın qərb hissəsində məskunlaşmışdır.¹⁸² Bəzi tədqiqatçılar Ağqoyunluların VIII-IX əsrlərdə, digərləri isə XII-XIII əsrlərdə Orta Asiyadan Azərbaycana köç etdiyini göstərir.¹⁸³ Lakin buna baxmayaraq, tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak etmiş türk tayfa birliyindən biri olan Ağqoyunlular VI əsrin sonunda və VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göycə gölü ətrafında, Alagöz yaylaqlarında yaşamışlar.¹⁸⁴

Ağqoyunlu tayfa birləşməsinin başında Bayandur tayfası dururdu və Ağqoyunlu hökmdarı adətən bu tayfadan olurdu. Faruq Sümer yazır ki, Ağqoyunlu sülaləsi Oğuzların Bayandur boyuna mənsub olduğu üçün hökmdarları Həməzə bəydən e'tibarən pullarına, fərmanlarına, bayraqlarına Bayandur boyunun damğasını qoymuşlar.¹⁸⁵ Ağqoyunlu tayfa birliyində müstəqil Ağqoyunlu tayfası olmamışdır.¹⁸⁶ Tayfa birliyində Bayandur boyu ilə yanaşı, Oğuzların Bayat, Döğər, Çepni, İnallı boylarının Azərbaycanın cənub-qərbində və Şərqi Anadoluda qışlaq və yaylaq həyat tərzini keçirmiş tayfaları və sonralar Cagirlu, Ərəbkirlu, Biçən, Dühərlu, Bayramlı, Hacılı, Mosullu, Pornək, Qoca Hacılı, Uzun Həsənin Qaraqoyunlular üzərindəki qələbəsindən sonra isə Əfşar, Sə'dlu, Ağmalı, Qacar, Alpout, Ağaçəri və Qaramanlı tayfaları daxil olmuşlar.¹⁸⁷ Qeyd olunmuş tayfalarla yanaşı Ağqoyunlu tayfa birləşməsinə Şeyxlu, Əhmədli, Təbanlu, Heydərlu, Emirlu, İzzəddin Hacılı,

Çavundur, Həməzə Hacılu, Yurtçu, Süleyman Hacılu, Dodurğa, Karqın, Bağdilli kimi Oğuz-türkmən tayfalarının daxil olduğunu görürük.¹⁸⁸

Türk tarixçiləri belə qənaətə gəlirlər ki, Ağqoyunlu tayfa birləşməsində Şeyxlü, Süleyman Hacılu, Çavundur, Dodurğa, Döğər, Karqın, Əfşar və Beğdilli tayfaları siyasi cəhətdən ikinci dərəcəli rol oynamışlar. Ağqoyunlu tayfaları içərisində siyasi baxımdan ən güclüləri Mosullu və Pornəkdir. "Kitabi Diyarbəkriyyədə" Mosullu tayfasının adı 1436-cı ildən öncə çəkilmir. Lakin o, 1451-ci ildə Uzun Həsənin [41-42] müdafiə etmiş başlıca qüvvə olmuşdur. Uzun Həsənin teymuri hökmdarı Əbu Səid üzərindəki qələbəsində Mosullu Əmir bəy qardaşı Sufi Xəlil mühüm rol oynamışlar. Pornək tayfasının adı ilk dəfə Qara Yuluğ Osmanın Qaraqoyunlu İskəndərlə 1421-ci ildə döyüşü ilə əlaqədar olaraq çəkilir, lakin o 1451-ci ildə Uzun Həsəni müdafiə etmiş tayfalardan biri olmuşdur¹⁸⁹. Mosullu və Pornək tayfaları Səfəvilər dövründə "Türkman" adı altında birləşərək öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar.¹⁹⁰

Belə güman etmək olar ki, Ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olmuş tayfaların əksəriyyəti əski zamanlardan etibarən Azərbaycanda məskunlaşmış, Monqol istilasından onları bir qismi Anadoluya köç etmiş və sonralar Ağqoyunlularla qaynayıb-qarışmışlar. Ağqoyunlu tayfaları Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun həm siyasi, həm də etnik tarixində mühüm rol oynamışlar. Bəzi türk tarixçiləri Ağqoyunluların ilk vətəninin Şərqi Anadolu olduğunu qeyd edirlər. Onlar Azərbaycana və İrana məhz oradan (Şərqi Anadoludan) köçmüşlər¹⁹¹. Türk tarixçilərinin bu müddəaları ilə razılaşmaq çətindir. Çünki Azərbaycan türk tayfalarının Kiçik Asiyaya miqrasiya yolu üzərində yerləşir və buranın türkləşməsi də daha əvvəl baş vermişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Oğuz tayfaları VII-VIII əsrlərdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşmışlar¹⁹². O.Şaiq yazır: "... Səlcuqlarla gələn oğuzların babaları bir neçə əsr əvvəl Azərbaycana gəlmiş və hətta Asiya şəhərlərini belə fəth etmişdir.¹⁹³ Eyni fikrə X.Koroğluda da rast gəlirik. Müəllif yazır: "Oğuzlar Qafqazda və Şərqi Anadoluda Səlcuqlardan bir neçə əsr qabaq meydana çıxmışlar¹⁹⁴. Türk alimi N.S.Banarlı göstərir ki, "Oğuzlar hələ hun dövləti zamanından başlayaraq müəyyən kütlələr halında uzun və qısa fasilələrlə qərbə doğru-Azərbaycana və Anadoluya axıb gəlmişlər. Onların bu gəlişini təsadüfi hal saymaq olmaz¹⁹⁵. [42-43]

Təbiidir ki, Oğuzların bu gəlişində Bayandur boyu da iştirak etmiş və sonralar Azərbaycandakı və Şərqi Anadoludakı oğuz-türkmən tayfalarının öz ətrafında birləşdirərək güclü tayfa birliyini yaratmışdı. V.Minorski belə hesab edir ki, Ağqoyunlu tayfa birliyi Monqol istilasından öncə mövcud olmasa da, bu birliyə daxil olmuş ayrı-ayrı boylar məskun olduqları bölgələri Səlcuq işğalları zamanı, yəni sülalənin rəhbərliyi öz əlinə almasından xeyli əvvəl ələ keçirmişlər.¹⁹⁶ Lakin bəzi türk tarixçiləri qeyd edirlər ki, Ağqoyunlular Qaraqoyunlu tayfaları kimi Səlcuqların yürüşlərindən çox əvvəl Azərbaycan və Anadoluya gəlib yerləşmişlər¹⁹⁷.

Tədqiqatçıların verdiyi mə'lumata görə, Ağqoyunlular öncə Azərbaycanda yerləşmiş və sonralar (Monqol istilasından sonra) Anadoluya köç etmişlər¹⁹⁸.

Güman etmək olar ki, Ağqoyunlu tayfalarının varlığı XIII əsrdəki Monqol işğallarından sonra, "fatehların bu yeni təbəqəsi tərəfindən müvəqqəti olaraq maskanlanmış olduğu üçün", Monqolların hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra Ağqoyunlular Bayandur tayfası ətrafında birləşərək güclü tayfa birliyi yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Ağqoyunlu tayfaları Azərbaycanın, Şərqi Anadolunun türkləşməsi və siyasi tarixində mühüm rol oynamışlar. Faruq Sümerin qeyd etdiyi kimi, Ağqoyunlular XV əsrdəki siyasi qələbələrlə hər tərəfdə çox mühüm rol oynamışlar¹⁹⁹. Təsadüfi deyildir ki, Faruq Sumer Şərqi Anadolunun müasir türklərini qaraqoyunluların və ağqoyunluların varisləri kimi qiymətləndirir.²⁰⁰

Iqtibas gətirilmiş mənbə və ədəbiyyat

§1.

1. Bax: Qaşqari M.Divani Luqat-it Türk. V.Atalay tərcüməsi. -İstanbul, 1941, s. 411-415. [43-44]
2. Bartold V.V. Turkmən - Soçineniya, t. 5, - M, 1968, s. 572.
3. Bartold V.V. Dvenadtsat lektsiy po istorii turetskix narodov sredney Azii, - Soç. t.5, s.72; yenə onun: Quzz, soç. t.5, yenə orada: s. 525; Tyurki (istoriko-etnoqraficeskiy obzor), soç. t. 5, s.585.
4. Bax: Bartold V.V. Soç. t.5, s.572, 585.
5. Qaşqari M. Göstərilən əsəri, c. 3, s. 415.
6. Bartold V.V. Soç. t.5, s.525.
7. Jirmunskiy V.M. Oquzskiy qeroičeskiy epos i "Kniqa Korquta - Tyurkskiy qeroičeskiy epos. - L. 1974, s. 524.
8. Köprülü F. İlk mutasavviflar - İstanbul, 1979, s. 152.
9. Gokyay O.S. Dedem Korkutun kitabı - İstanbul, 1973, s. XXXVI.

10. Sümer F. Oğuzlar, s. 51.
11. Bax: Kafesoğlu İ. Türkmen adı, manası ve mahiyyəti. – Jean Peny Armağanı - Ankara, 1958, s. 121-133.
12. Qaşğari M. Göstərilən əsəri, c. 3, s. 351.
13. Bartold V.V. Soç. t.5, s.273.
14. Eremeev D.E. Etnoqenez turok. M., 1971, s. 74.
15. Toğan Z.V. Umumi Türk tarixinə giriş. c. 1, İstanbul, 1970, *. 187.
16. Bartold V.V. Soç. t.5, s.572-575; Jirmunskiy V.M. Göstərilən əsəri, s.524.
17. Anar. Dədə Qorqud dünyası - Dünya bir pəncərədir. Bakı, 1986, s. 154.
18. Şaiq O. Göstərilən əsəri, s. XXXVI; Jirmunskiy V.M. Göstərilən əsəri, s.524.
19. Fazlullah ibn-Ruzbixan Xunci. Göstərilən əsəri, giriş, s.5.
20. Sümer F. Qaraqoyunlular - İslam ensiklopediyası, c. VI, 292; yenə onun: Qaraqoyunlular, c. I, s. 13.
21. Çay Ə. Anadoluda türk damğası, s. 125.
22. Turan O. Oniki Hayvanlı Türk takvimi - İstanbul, 1940, s. 85. [44-45]
23. Esin E. Türk kosmolojisi (ilk devir üzerine araştırmalar) -Türk kültürü EL Kitabı, serri II, İstanbul, 1977, s. 10.
24. Koşay H.Z. Doğu Anadolu mezarlarındakı koç ve heykelleri - Milletlerarası I Türk sanatları kongresi - Ankara, 1962, s. 257.
25. Əfəndiyev R. Daşlar danışıq. Bakı, 1980, s. 21,24.
26. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, 1983, s. 29.
27. Seyidov M. Opıt analiza etnonimov i toponimov Aqqoyunlu ı Qaraqoyunlu, ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1977, N 6, s. 23.
28. Banq V. - Arat R. Oğuz Kağan Destanı - İstanbul, 1970, s.14; Şerbak A.M. Oquzname, M., 1959, s. 64; M.Seyidov.Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.137, 138.
29. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. s.139.
30. Degignes J. Böyük Türk tarixi, c.6- İstanbul, 1977, s. 1766.
31. Rza Nur. Türk tarixi. C.4, s. 237. Zeynalıoğlu Cahangir. Muhtasar Azerbaysan tarixi-İstanbul, 1924, s. 73; Baharlı M.H. Azərbaycan - Bakı, 1921, s. 78; İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti, s. 75; Sumbatzade A.S. Azerbaydjantsı - etnoqenez i formirovanie naroda, - Bakı, 1990, s. 179; İsmayılov M. Azərbaycan tarixi - Bakı, 1992, s. 133; Zaxoder B.N. İstoriya Vostoçnoqo srednevekoviya, - M., 1944, s. 143.
32. Kırzioğlu F. Dədə Qorqud. Oğuznamələri, I, s. 23.
33. Seferoğlu S.K., Müderrisoğlu A. Türk devletleri tarixi. - Ankara, 1986, s. 138.
34. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 13.
35. Şükruallah. Göstərilən əsəri, s. 51.
36. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 14.
37. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 126.
38. Sümer F. Yivə oğuz boyuna dair, s. 155-156. [45-46]
39. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 14. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 129.
40. Minorsky V. The clan of the Qara-Qoyunlu rules. Fuad Köprülü Armağanı - İstanbul, 1953, s. 292.
41. Minorski V. Karakoyunlu Cihan - Şah ve şiirleri. Çeviren. Mine Erol - Selcuk Araştırmaları dergisi, c. II, - Ankara, 1971, s. 155; yenə onun: Qaraqoyunlu hökmdarların sülaləsi, s. 294-295.
42. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedisi, c. VI, s. 293; yenə onun: Qaraqoyunlular, c. I, s. 15.
43. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 127.
44. Sümer F. Oğuzlar, s. 147.
45. Boyle J.A. The Evolution of Iran as a National state. Çeviren B.U. Yurdadağ - Türk tarih Kurumu - Belleten, c. XXXIX, sayı 156, - Ankara, 1975, s. 652.
46. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 129.
47. Turan O. Səlcuqlar tarixi və Türk-islam mədəniyyəti, s. 43.
48. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedisi, c. VI, s. 293.
49. Yınanç M.X. Ağqoyunlular.İslam ensiklopedisi, c.I, s. 252.
50. Kırzioğlu F. Kars tarixi, c. I, s. 171,466. Yenə onun: Dədə Qorqud Oğuznamələri, s. 38, 42-44.
51. Yınanç M.X. Ağqoyunlular.İslam ensiklopedisi, c.I, s. 251.
52. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedisi, c. VI, s. 294.
53. Kürün K. Göstərilən əsəri, s. 484.
54. Devletşah Tezkiresi. Hazırlayan N.Lugal, c. III, - İstanbul, 1977, s. 256-257.
55. Yınanç M.X. Ağqoyunlular.İslam ensiklopedisi, c.I, s. 252. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedisi, c. I, s. 35; Kırzioğlu F. Dədə Qorqud Oğuznamələri, s. 38.
56. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedisi, c. I, s. 35-36.
57. Kırzioğlu F. Dədə Qorqud Oğuznaməsi, s. 38.

58. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu beylikləri və Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətləri, s. 180. [46-47]
59. Köprülü F. Osmanlı devletinin kuruluşu. - Ankara, 1959, s. 43.
60. Zeynalöglü C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, s. 45.
61. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 253.
62. Orkun H.N. Türk tarihi, c. III. - Ankara, 1946, s. 228.
63. Çay A. Akkoyunlu ve Karakoyunlular - Tarihte Türk devletleri, c. II, - Ankara, 1987. S. 456; Erculusun A.V. Tarih içindən Azərbaycana bahış - Türk Edebiyatı, sayı 176, İstanbul, 1988, s. 14; Eroz M. Yörükler - İstanbul, 1991, s.15, 244.
64. Bakıxanov A.A. Qulistani - İram. Baku, 1988, s. 85.
65. Bax: Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 78; Sumbatzadə Ə.S. Göstərilən əsəri, s. 179.
66. İbraqimov Dj. Feodalnie qosudarstva na territorii Azerbaydjana XV veka, s. 26.
67. Seyfəddini M. Göstərilən əsəri, s. 160.
68. Bax: Bosvort K.E. Musulmanskie dinastii, M. 1961, s. 221; Eremeev D.E. Proisxojdenie yuryukov i turkmen Turtsii i osnovnoe etäpi ix istorii - Etničeskie protsessı i sostav naseleniya v stranax Peredniy Azii. - M., 1963, s. 58; İsmayılov M. Göstərilən əsəri, s. 133; Qeybullayev Q.A. Toponimiya Azerbaydjana - Baku, 1986, s. 57.
69. Fəzluləh ibn - Ruzbihan Xunci. Göstərilən əsəri, giriş, s. 6.
70. Koroqlı X. Oquzskiy qeroičeskiy epos. - M., 1976, s. 105.
71. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 363; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. 1, s. 465; Aşurbeyli S. Qosudarstvo Şirvanşaxov -Baku, 1983, s. 241.
72. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 181.
73. Aqadjanov S.Q. Oçerki istorii Oquzov i Turkmen Sredniy Azii IX-XIII vv. - Aşxabad, 1969, s. 137,138.
74. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c. 1, s. 31.
75. Nəşri M. Göstərilən əsəri, c. 2, s. 821; Paşazadə A. Göstərilən əsəri, s. 225. [47-48]
76. Babur Z.M. Vekayi. Baburun hatireleri, c. 1, Çeviren R.Arat, ön sözü ve tarihi ozeti yazan Y.H.Bayar. - Ankara, 1987, s. 9.
77. Dehxuda Ə.Ə. Lühətnamə - Tehran, 1339, s. 282.
78. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi. Bürhan-e qati, c. 1, Tehran, 1357, s. 215.
79. Minoski V. Qaraqoyunlu hökmdarlarının sülaləsi, s. 292,295.
80. Turan O. Şərqi Anadolu türk dövlətləri tarixi, s. 194.
81. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 127.
82. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 18-19.
83. Zabit Ş.S. İraq Türkmanlarının qısa tarixi, Bağdad, 1961, -"Xəzər", N 2-3, Bakı, 1991, s. 127.
84. Dehxuda Ə.Ə. Göstərilən əsəri, s. 281-282; Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında, Bakı, 1984, s. 57.
85. Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. 1, s. 466.
86. Radlov V. V. Opıt slovarya tyurkskix nareçiy, t. IV, ç. II, SPb, 1911, s. 1477-2025.
87. Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. 1, s. 466.
88. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 19.
89. Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 89.
90. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı,1991, s. 88.
91. Şərif bəy A. Ərzurum tarixi, s. 82; Savina V.İ. Slovar qeoqrafiçeskiy terminov i druxix slov, formiruyuşix toponimiyu İrana,-M., 1971, s. 102.
92. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 20.
93. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 20; Efendiev O.A. Territoriya i qranitsı Azerbaydjanskix qosudarstv v XIV - XV vv. -İstoriçeskaya qeoqrafiya Azerbaydjana, - Baku, 1987, s. 112.
94. Metsopski F. Teymurləngin tarixi, s. 12.
95. Bax: Papazyan A.D. Arabskaya nadpis nad qrobnitsey turk-menskix emirov v sele Arqavand - Blijniy i Sredniy Vostok. Sb. statey pamyati B.N.Zaxodera, M., 1962, s. 68-75; Mame- [48-49] -dov S.A. Azerbaydjan po istoçnikam XV - pervoy polovini XVIII vv,s. 138-139.
96. Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimikası, s. 76.
97. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 20.
98. Minorski V. Qaraqoyunlu hökmdarlarının sülaləsi, s. 292.
99. Nikitin V. Kurdı - M., 1964, s. 72; Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimikası, s. 167.
100. Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 74.
101. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 24.
102. Həmdullah Qəzvini. Nüzhetül qulub, s. 153.
103. Aqəev Q.D. Dannie etnotoponimii o rasselenii tyurkoyaziçnix plemen v Azerbaydjane XI-XV vv- Etničeskaya onomastika, M.,1984, s. 148

104. Yenə orada, s. 147; Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 68-69.
105. Tekindağ Ş. Karamanlılar. - İslam ansikloredisi, c. VI - İstanbul, 1986, s. 316.
106. Tahsin Ü. Karaman tarihi. - Ankara, 1986, s. 51; yenə onun: Nureddin Bey (Nure Sofi) Ermeni deyildir.- Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 47 ,- İstanbul, 1987, s. 234.
107. Şikari. Karamanlılar tarihi, - Konya, 1946, s. 13-14.
108. Sumer F. Anadolu da Moqollar - Selcuk Araştırmaları dergisi, c. I, - Ankara, 1970, s.50;Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.1, s. 346. Ünal T. Göstərilən əsəri, s.234; Təkindağ Ş. Göstərilən əsəri, s. 316.
109. Təkindağ Ş. Göstərilən əsəri, s. 316.
110. Köprülü F. Oğuz etnolojisine dair tarixi notlar - Türkiyat Mecmuesi, c. I, İstanbul, 1925, s. 194;Azərbaycan SSR İnzibati-ərazi bölgüsü, Bakı, 1979, s. 38,56,62,72.
111. Qaşqari M. Göstərilən əsəri, c. I, s.144; c. III, s. 422.
112. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskix pismennosti. - M-L. 1959, s. 33.
113. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 27.
114. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, s. 63.
115. Yenə orada, s. 68. [49-50]
116. Əhmədov T. Göstərilən əsəri, s. 86.
117. Savina V.İ. Göstərilən əsəri, s. 23.
118. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 28.
119. Parmaksızoğlu J. Tarix boyunca Kürttürkləri ve Türkmenler. Ankara, 1981, s. 31; Türk Milli bütünlüyü İçerisinde Doğu Anadolu . Haz, V. Oğel, H.O. Yıldız, F. Kırzioğlu ,- Ankara,1986, s.29
120. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 29
121. Toğan Z.V. Azərbaycan etnoqrafiyasına dair, s. 102-103.
122. Qeybullayev Q.A. K etnoqenezu Azerbaydjantsev. Baku,1991, s. 135
123. Bax: Paqirev D.D. Alfavirniy ukazatel k pyativerstnoy kart Kavkazskoqo kraya. Tiflis,1913,s.79.
124. Bax: Azərbaycan SSR İnzibati ərazi bölgüsü, s. 29, 62, 91 92, 94.
125. Sumer F. Döğərlərə dair.-Türkiyat Mecmuesi, c.X,-İstanbul, 1953, s. 148-149; Yenə onun: Qaraqoyunlular, c.1, s.30; Çay Ə. Göstərilən əsəri, s.132.
126. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 30; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. 1, s. 467.
127. Pakirev D.D. Göstərilən əsəri, s. 54,115,132
128. Rza Nur, Türk tarixi, c. 4, s. 225.
129. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnogenezinə dair, c. I, s. 294
130. Raşidaddin. Sbornik letopisey, t. 1, kn. 1 perevod v persi skoqo L.A.Xetaqurova, red. i perem. A.A.Semenova – M-L.,1952, s. 85.
131. Artamonov İ.M. İstoriya Xazarov - L., 1962, s. 156.
132. Qukasyan V.L. Znaçenie Zak. istoçnikov v izuçenii istor; Azerb. yazıka dopismennoqo per-Sov. Tyurkoloqiya, Bakı,1978,N1,s.24
133. Toğan Z.V. Azərbaycan - İslam ensiklopedisi, c. II - İstanbul, 1970, s. 98
134. Toğan Z.V. Azərbaycan - İslam ensiklopedisi, c. II - s. 98. [50-51]
135. Yenə orada.
136. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, c. 1, s. 171.
137. Savina İ.V. Göstərilən əsəri, s. 20; yenə onun: Etnonima v toponimii İrana - Onomastika Vostoka - M., 1980, s. 149; Qukasyan V.L., Aslanov A. İssledovaniya po istorii azerbaydjanskoqo yazıka do pismennoqo perioda - Baku, 1986, s. 16.
138. Sümer F. Ağaceriler - Türk tarih Kurumu - Belleten, c. XXVI, s. 103, - Ankara, 1962, s. 521.
139. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 30; Öztuna Y. Karakoyunlular. - Türk ansiklopedisi, c. 21. - Ankara, 1974, s. 295.
140. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 31.
141. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, s. 63.
142. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 26, 29, 31.
143. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, s. 63.
144. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 32, Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 132.
145. Bax: Pakirev D.D. Göstərilən əsəri, s. 29, 90.
146. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 8; yenə onun: Oğuzlar, s. 147.
147. Fəzlullah ibn Rüzbahai Xunci. Göstərilən əsəri, giriş, s. 6.
148. Sümer F. Oğuzlar, s. 139.

149. Gürün K. Göstərilən əsəri, s. 485; Ümit Hassan. Eski Türk toplumu üzərinə inqemeler - İstanbul, 1985, s. 147; Merter F. Eski Türk torlumunda totemcilik meselesi - Türk Yurdu, c. 38, s. 384. - Ankara, 1990, s. 52.
150. Yınc M.X. Ağqoyunlular - İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 253.
151. Səfəroğlu Ş.Q., Müdərrişoğlu Ə. Göstərilən əsəri, s. 138.
152. Mehərliev E.Q. Terkişində "qara" və "ağ" (ak.ax) terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və lokal dəyişməsi- [51-52] -Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş konfransın materialları, Bakı, 1973, s. 10.
153. Turan O. Oniki Hayvanlı Türk takvimi - İstanbul, 1940, s.85.
154. Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 137; Türk milli bütünlüyü içərisində Şərqi Anadolu, s. 32; Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s.13.
155. Döğini J. Göstərilən əsəri, s. 1771.
156. Rza Nur. Göstərilən əsəri, s. 237; Zeynalıoğlu C. Göstərilən əsəri, s. 45; Çağatay N. Uzun Nasan - Türk ansiklopedisi, c. 33 - Ankara, 1984, s. 185; Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 78; C.İbrahimov. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər, s. 37; Petruşevskiy İ.P. Qosudarstvo Azerbaydjana v XV v., s. 158; Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr, s. 6.
157. İsmayılov M. Göstərilən əsəri, s. 133; Sumbatzadə Ə.S. Göstərilən əsəri, s. 179.
158. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 13; Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 137.
159. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəyləkləri, s. 180, 188; Köprülü F. Osmanlı dövlətinin quruluşu, s. 43; Çağatay N. Göstərilən əsəri, s. 185; Şərif bəy A. Ərzurum tarixi, s. 75-76.
160. Bakıxanov A. Göstərilən əsəri, s. 85; Baharlı M.H. Göstərilən əsəri, s. 78; Sumbatzadə Ə.S. Göstərilən əsəri, s. 179.
161. Yınc M.X. Ağqoyunlular - İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 251.
162. Yenə orada, s. 252.
163. Yınc M.X. Ağqoyunlular - İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 251-252.
164. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1., s. 35.
165. Bax: Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c. 1, s. 13-31; Efendiev O.A. "Kitabi Diyarbakriya" Abu Bakra Texrani kak istoriçeskiy istoçnik, - İstoçnikovedçeskie razıskaniya, 1982, Tbilisi, 1985, s. 115.
166. Qaşğari M. Göstərilən əsəri, c. 1, s. 5. [52-53]
167. Woods J.E. The Aqqyunlu clan, Confederation, empire -Chicago, 1976, p. 39-40.
168. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c. 1, s. 15.
169. Yenə orada, s. 18.
170. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c. 1, s. 15.
171. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 4.
172. Efendiev O.A. "Kitabi Diyarbakriya" Abu Bakra Texrani kak istoriçeskiy istoçnik, s. 115.
173. Kırzioğlu F. Dədə Qorqud Oğuznamələri, s. 47.
174. Koroqlı X. "Oquzskiy qeroiçeskiy epos". M., 1976, s. 69.
175. Sümer F. Bayandır, Peçenek və Yüregirler. - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafiya Fakültesi dergisi, c. IX, s. 2,3,4. - Ankara, 1953, s. 314; Ögel B. Türk Mitolojisi, c. I. -Ankara, 1989, s. 259.
176. Sümer F. Bayandır, Peçenek və Yüregirler, s. 314.
177. Yınc M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopedisi, c. I, s. 253.
178. Toğan Z.V. Oğuz destanı, - İstanbul, 1972, s. 117, 118, 122, 146.
179. Yenə orada, s. 118.
180. Toğan Z.V. Ymumi türk tarixinə giriş, c. I, s. 253.
181. Kırzioğlu.F. Dədə Qorqud Oğuznaməsi, s. 49
182. Seyfeddini M.A. Göstərilən əsəri, s. 160.
183. Bax: Fəzullah ibn Rüzbihan Xunci. Göstərilən əsəri, giriş, s.6; İbraqimov Dj. Feodalme qosudarstva na territorii Azerbaydcana XV veka, s. 26.
184. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr, s. 6; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi, dialektologiyası. Dok. diss. Bakı, 1990, s.93-94.
185. Sümer.F. Oğuzlar, s. 149, 167.
186. Sümer F. Ağqoyunlular, s.I.
187. Yınc M.X. Ağqoyunlular, İslam ensik-si, c.I, s. 253; Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, c.I, s.367; Çay Ə. Göstərilən əsəri, s. 139-140; İsmayıl Aka. Diyarbəkrdə Ağqoyunlu hakimiyyəti, s.42-45. [53-54]
188. Bax: Sümer F. Ağqoyunlular s.2; İsmayıl Aka. Diyarbəkrdə Ağqoyunlu hakimiyyəti, s.45; Gürün K. Türklər və türk dövlətləri tarixi, s.489; Çağatay N. Uzun Həsən-Türk ensiklopedisi, ç. 33, s.185; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.I, s. 502.
189. Sümer F. Ağqoyunlular, s.2.

190. Yımanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensikopedisi, c.I, s.267; yenə onun: Türkiyə tarixi-Ankara, 1944, s. 170; Sümer F. Oğuzlar, s. 148; Kniqamoeqo Deda-Korkuta. M., 1962, s. 257.
191. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s. 104.
192. Şaiq.O. Göstərilən əsəri, s. XI.
193. Koroqlı X. Oquzskiy qeroiçeskiy epos, s. 60.
194. Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyat tarixi-İstanbul, 1942, s.86.
195. Minorski V. Qaraqoyunlu Cahanşah və şe'rləri, s.155.
196. Səfəroğlu Ş. Müdərrisoğlu Ə. Göstərilən əsəri, s. 141.
197. Sümer F. Oğuzlar, s. 156-157; Yenə onun: Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir baxış, s. 485; Ərzi A.S. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tarixi haqqında araşdırmalar, s. 189; Kırzioğlu F. Dədə Qorqud Oğuznaməsi, s. 49.
198. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. XII.
199. Sümer F. Oğuzlar, s. 318, yenə onun: Bayandur, Peçeneq və Yuregirlər, s. 318. [54-55]

II FƏSİL

QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTLƏRİNİN İCTİMAİ-SİYASİ TARİXİ

§1. Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi.

Türk tarixçilərindən İ.H.Uzunçarşılı, M.X.Yınanç, Z.V.Toğan, F.Sümer, K.Gürün, İsmayıl Aka və başqaları Qaraqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi tarixi haqqında müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. Tarixən məlumdur ki, Əmir Teymurun daxilən möhkəm olmayan imperiyası onun ölümündən sonra parçalanmağa başlamış, atası tərəfindən hakimiyyətdən məhrum edilmiş Miranşah oğlu Əbubəkir və Mirzə Ömərlə birlikdə Azərbaycanda və İranın qərb torpaqlarında səltənətə çıxmaq uğrunda qanlı döyüşlərə başlamışdılar. Azərbaycanda Teymurun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda davam edən mübarizə, yerli hökmdarların nüfuzunun möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə imkan yaratdı. Şirvanşah I İbrahim yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını Şirvanşahlar dövləti ətrafında birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. O, bu məqsədlə Gəncə hakimi Yar Əhməd Qaraman, Şəki hakimi Seydi Əhməd, Ərdəbil hakimi Bəstam Cakir və Gürcü çan Konstantin ilə əlaqə yaratdı. Şirvanşah I İbrahim 1406-cı il mayın sonunda Təbriz şəhərini ələ keçirdi. Lakin o, burada möhkəmlənə bilmədi. Şirvanşah Sultan Əhməd Cəlayirin Bağdaddan Təbriz üzərinə yürüşə çıxdığını xəbər alaraq Cənubi Azərbaycana tərək etdi. Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizəyə 1406-cı ildə Qara Yusif Qaraqoyunlu da qoşuldu.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı siyasi vəziyyət, hakimiyyət uğrunda Teymurun varisləri, Sultan Əhməd Cəlayiri, Şirvanşah I İbrahim, Qara Yusif Qaraqoyunlu [55-56] və ayrı-ayrı feodal hakimlərin apardığı mübarizə türk tarixçilərinin əsərlərində geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur¹. Qara Yusif 1406-cı ilin oktyabrında Naxçıvan yaxınlığında və 1408-ci ilin 21 aprelində Təbriz yaxınlığındakı Sədrud düzündə Teymuri Əbubəkr üzərində qələbə çalmışdı. Qara Yusifin teymurilər üzərindəki qələbəsindən sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarında teymurilərin hakimiyyətinə son qoyulmuş və hakimiyyət qaraqoyunluların əlinə keçmişdi. İ.H.Uzunçarşılı, Z.V.Toğan, F.Kırzioğlu və İsmayıl Aka Qaraqoyunlu dövlətinin 1408-ci ildə yarandığını qeyd edirlər². Qaynaqların verdiyi mə'lumata görə, Qara Yusif Əbubəkri ikinci dəfə (1408-ci ildə) məğlub etdikdən sonra oğlu Pir Budağı padşahlıq taxtına oturtmuş və elçi göndərərək Sultan Əhmədi xəbərdar etmişdir. O, bu xəbəri müsbət qarşılımış və Pir Budaq üçün hakimiyyət simvolu olan taxt-rəvan göndərmişdi³. Faruq Sümer Mirxondun bu mə'lumatının doğru olmadığını qeyd edir. Onun fikrincə, Pir Budaq Sultan Əhmədin ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmişdir. O, öz fikrini Qara Yusifin Pir Budaqla müştərək olaraq zərb etdirdiyi mis və gümüş sikkələrin ən qədiminin (h.814) 1411-ci il tarixli olması ilə əlaqələndirir⁴. Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində də Qaraqoyunlu dövlətinin 1410-cu ildə yarandığı qeyd olunur⁵. Lakin M.Seyfəddini həm qaynaqlara, həm də numizmatik materiallara istinad edərək Qaraqoyunlu dövlətinin təşəkkül tarixinin 1408-ci il olduğunu əsaslandırır. O, üzərində Qara Yusifin oğlu Pir Budağın adı həkk olunmuş sikkələrin 1408-ci ildən başlayaraq kəsildiyini göstərir⁶. Azərbaycanda siyasi hakimiyyətin 1408-ci ildən başlayaraq Qaraqoyunluların əlinə keçdiyini həmin dövrün qaynaqları da təsdiq edir⁷.

Qara Yusif Azərbaycanda teymurilərin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün mühüm tədbirlər gördü. Qaynaqların verdiyi mə'lumata görə, Qara Yusif 1409-cu ilin noyabr ayında Pir Ömər və İlyas Döğərin başçılığı altında Şirvan üzərinə qoşun göndərmişdi. [56-57]

Lakin Şəki hakimi Seydi Əhmədin döyüşə ciddi hazırlaşdığını hiss etmiş Qaraqoyunlu sərkərdələri döyüşə girməmiş və Şirvanın bəzi yerlərini talan edərək Təbrizə qayıtmışdılar⁸. Şirvan və Şəki ərazilərini ələ keçirib mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq Qara Yusifin hərbi siyasətinin başlıca məzmununu təşkil edirdi. Faruq Sümerin fikrincə, Qara Yusif 1409-cu il dekabrın sonunda Şirvana yeni bir ordu göndərmək istəmiş, lakin Van hakimi Məlik İzzəddin Şir siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq ona mane olmuş, Qara Yusiflə Şirvanşah Şeyx İbrahimi barışdırmışdı⁹.

Teymurilərin üzərində qələbədən sonra Qara Yusifin Azərbaycanın cənub torpaqlarında getdikcə möhkəmlənməsi Bağdad hökmdarı Sultan Əhməd Cəlayirini narahat edirdi. İ.H.Uzunçarşılı və F.Sümerin qeyd etdiklərinə görə, 1409-cu ilin 18 dekabrında Sultan Əhmədin elçisi Təbrizə gəlmiş və Həmədan yaylağının ona verilməsini Qara Yusifdən tələb etmişdi. Qara Yusif bu tələbi rədd etmiş və elçini geri qaytarmışdı¹⁰. Onların fikrincə Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında 1410-cu ilin 30 avqustunda Təbriz yaxınlığındakı Əsəd kəndi yaxınlığında baş vermiş döyüşün mühüm səbəbi Qara Yusifin Həmədaq yaylağını Sultan Əhmədə verməməsi olmuşdu¹¹. Qara Yusif bu döyüşdə qələbə çalmış və İraqı da Qaraqoyunlu dövlətinə birləşdirmişdi.

Türk tarixçilərinin əsərlərində Qaraqoyunlu dövlətinin Şirvanşahlar dövləti ilə münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Şirvanşah I İbrahim qaraqoyunluların getdikcə qüvvətlənməsinin Şirvanı təhlükə altına alacağını bilir və Cəlayirilərin tərəfində dururdu¹². Türk tarixçiləri Şirvanşahın bu mövqeyini izah etmirlər. Lakin İ.P.Petraşevski, C.İbrahimov və S.Aşurbəyli Şirvanşahın cəlayirilərə tərəfdar olmasının səbəbini o zaman

Cəlayirilər dövlətinin çox «zəif olmasında» görmüşlər¹³. Ş.Fərzəliyevin fikrincə, I İbrahimın Sultan Əhmədə tərəfdar olmasının səbəbini heç də cəlayirilərin zəifləməsi və Şirvanşaha qarşı təhlükə təşkil etməməsi ilə deyil, Şirvanşahın müdrük uzaqgörənliyi ilə izah [57-58] etmək lazımdır. O, bilirdi ki, artıq bir dəfə Şirvanı tutmağa çalışan Qara Yusif qüvvətləndikdən sonra hökmən əski niyyətini həyata keçirməyə çalışacaqdır. Əgər o, qaraqoyunlulara tərəfdar olsaydı, Qara Yusifin şəxsində bir dost, cəlayirilərin və həmçinin Qara Yusiflə düşmənçilik münasibətində olan teymurilərin şəxsində iki düşmən qazanmışdı. Çünki Teymuri hökmdarı Şahruhla Şirvanşahlar dövləti arasında hələlik yaxşı münasibət vardı¹⁴. Məhz bu uzaqgörənlik nəticəsində Şirvan döyüşçüləri Sultan Əhmədi müdafiə etməklə Azərbaycanın cənub vilayətlərində möhkəmlənə bildilər. Qaynaqların verdiyi mə'lumata görə, Sultan Əhməd Təbriz üzərinə yürüş etdiyi zaman Şirvanşah Şeyx İbrahimdən yardım istəmiş və o da oğlu Kəyumərsin başçılığı ilə bir ordu göndərmişdi¹⁵. Azərbaycan tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, Qara Yusif qaraqoyunlulara əsir düşmüş Kəyumərsə atası I İbrahime məktub yazdıraraq Qaraqoyunlu dövlətinə tabe olmağı təklif edir və onu azad edir¹⁶. Faruq Sümer Hafiz Əbrunun və Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin verdiyi məlumatlara istinad edərək yazır ki, Qara Yusif Kəyumərsi Ərciş qalasında həbs etdirmişdi. Şeyx İbrahim oğlunu azad etmək üçün çox böyük məbləğdə pul təklif etmiş, lakin Qara Yusif bu təklifi rədd etmişdi¹⁷. Dövrün digər qaynaqları da Faruq Sümerin bu mövqeyini təsdiq edir¹⁸.

Qara Yusifin Sultan Əhmədi ağır məğlubiyyətə uğradaraq öz mövqeyini daha da möhkəmləndirməsi Şirvanşah Şeyx İbrahimi xeyli narahat etmişdi. Buna görə də, o, Şəki hakimi Seydi Əhməd və Gürcü çarı Konstantin ilə ittifaq yaradaraq Qara Yusifə qarşı döyüşə hazırlanmışdı. Faruq Sümerin fikrincə, Qara Yusif bu hadisədən xəbər tutmuş və 1412-ci ilin 17 noyabrında Qarabağa gəlmişdi. O, buradan Şeyx İbrahime elçi göndərmiş, ona barışıq təklif etmişdi. Qara Yusifin bu təklifi Şeyx İbrahim və müttəfiqləri tərəfindən qəbul olunmamışdı. Qəzəblənmiş Qara Yusif 1412-ci ilin 19 dekabrında Kür çayını keçmiş və Şeyx İbrahimi ağır məğlubiyyətə uğratmışdı¹⁹. Bu döyüşdən bəhs etmiş [58-59] Azərbaycan tədqiqatçıları hadisənin 1412-ci il noyabrın 6-dan dekabrın 4-dək davam etdiyini göstərirlər²⁰. Lakin dövrün digər qaynaqları da Faruq Sümerin fikrini təsdiq edir²¹.

Beləliklə, Şeyx İbrahimin həmişə qorxdığı hadisə baş vermiş və müstəqil Şirvanşahlar dövləti Qaraqoyunlu hökmdarından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Lakin bu asılılıq nominal səciyyə daşıyırdı. Şirvanşah Kür çayından cənubda olan torpaqlardan məhrum olsa da, Azərbaycanın şimal torpaqları onun hakimiyyəti altında qalırdı²².

Türk tarixçilərinin əsərlərində Qaraqoyunlu dövlətinin sərhədləri haqqında müəyyən qeydlərə rast gəlmək mükündür. Faruq Sümerin fikrincə, Qara Yusifin yaratdığı Qaraqoyunlu dövləti Qəzvindən Ərzincana, Bağdaddan Şirvana qədər uzanan torpaqları əhatə edirdi²³. İ.P. Petruşevski də qeyd edir ki, 1413-cü il ərafəsində Azərbaycanın Kür çayına qədər olan cənub hissəsi, Ermənistan, Gürcüstan və Ərəb İraqı Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə daxil olmuşdu²⁴. Cahanşahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan, Arran, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Fars və Kirman Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, Şirvanşahlar, Ağqoyunlular, Gilan və Mazandaran hakimləri onun hakimiyyətini tanımalı olmuşdular²⁵.

Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan zəminində yaranmışdı. Dövlətin təşəkkülündə əsasən Azərbaycanda məskunlaşmış və Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan tayfalar iştirak etmişdilər. Buna görə də Faruq Sümerin qaraqoyunluların vətəninə Şərqi Anadolu olduğunu qeyd etməsindən heç də belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin təşəkkül prosesində əsas rolunu kənarından gələn qüvvələr oynamışlar. Mə'lumdur ki, Qaraqoyunlu tayfa birliyinə Şərqi Anadoluda məskunlaşmış tayfalar da daxil idi və dövlətin yaranması prosesində onlar da iştirak etmişdilər. Lakin onların tarixi rolunu mütləqləşdirməyə heç bir əsas yoxdur. [59-60]

Azərbaycan və Sovet tədqiqatçılarının elmi nəticələrinə görə XV əsrdə ardıcıl olaraq Azərbaycan və İranın böyük hissəsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərini yaradanlar dil və mənşə e'tibarilə azərbaycanlı tayfalar olmuşlar²⁶. İ.P. Petruşevski də Qaraqoyunlu dövlətinin məhz Azərbaycan zəminində yarandığını qeyd etmiş və qaraqoyunluların dilinin həqiqətən Azərbaycan (türk) dili olduğunu göstərmişdir²⁷. Faruq Sümer yazır ki, Avropa alimlərinin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin İran tarixində bir keçid dövrü olduğunu göstərmək cəhdləri qətiyyənlə doğru deyildir²⁸. Onun fikrincə qaraqoyunluların danışdığı dili Azəri türkcəsi olmuşdur²⁹.

Türk tarixçilərinin araşdırmalarında Qaraqoyunlu dövlətinin xarakteri məsələsinə aid fikirlər öz əksini tapmamışdır. Bu məsələ ilə bağlı başlıca fikir ilk dəfə İ.P.Petruşevski tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, Qaraqoyunlu dövləti öz xarakterinə görə müxtəlif tayfaların və xalqların məcmusundan ibarət olmuşdur³⁰. Bu fikri C.İbrahimov da müdafiə etmişdir³¹. Qeyd olunan fikirlərdə böyük həqiqət vardır. Qaraqoyunlu dövləti müxtəlif xalqların yaşadığı geniş əraziləri özündə birləşdirmişdi. Lakin dövlətin Azərbaycanda yaranması, Təbrizin paytaxt olması, dövlətin idarə olunmasında yerli əmirlərin əsas rol oynaması obyektiv gerçəklik idi. Qara Yusifin bütün cəhdlərinə baxmayaraq güclü, mərkəzləşdirilmiş dövlət aparatı yaratmaq mümkün olmamışdı. Bunun başlıca səbəbi Teymurun Azərbaycanı işğal etməsi dövründə dövlətçilik ən'ənələrinə güclü zərbə endirilməsi, onun varisləri dövründə Azərbaycanda ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərin hakimlərində müstəqillik meylinin güclü olması və teymurilərlə uzunmüddətli müharibələr olmuşdur.

Türk tarixçilərinin araşdırmalarında Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətləri haqqında müəyyən fikirlər mövcuddur. XIV əsrin sonunda Əmir Teymur Azərbaycana yürüşləri zamanı qaraqoyunluların güclü müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Mustafa Qafalın qeyd etdiyi kimi, Teymur qaraqoyunluları [60-61] həccə gedən zəvvarlara və ticarət karvanlarına təcavüz etməkdə günahlandırmış, lakin əsas səbəb, onların Əmir Teymura itaət etməməsi olmuşdu³². Yusif Ziya Özər belə hesab edirdi ki, Əmir Teymurun Azərbaycan Qaraqoyunlu rəisi Qara Yusiflə apardığı müharibə o qədər çətin olmuş və qaraqoyunlular elə qəhrəmancasına savaşıbdılar ki, Teymurun ordusunun tezliklə məğlub olacağına şübhə qalmamışdı³³. Qaynaqların verdiyi mə'lumata görə Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri dövründə qaraqoyunlular ciddi müqavimət göstərmiş, ancaq Teymurun zərbələri altında məğlub olmuş, lakin ona itaət göstərməmişlər.

Əmir Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda onun varisləri arasında səltənət uğrunda gedən mübarizədən bacarıqla istifadə edən Qara Yusif teymuri şahzadələri üzərində parlaq qələbə çalaraq 1408-ci ildə Şərqi Anadolu, Azərbaycan və İraq-i Əcəm bölgələrini teymurilərdən təmizləmiş və bu bölgələr Qaraqoyunluların əlinə keçmişdi³⁴. Bu zamandan etibarən Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinin yeni dövrü başlamışdı.

İsmayıl Aka belə hesab edir ki, Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasından sonra bu dövlət Teymurilərin təhlükəli qonşusuna çevrilmişdi³⁵. Müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki Qaraqoyunlu dövləti yenidən yaranmışdı, dövrünün ən güclü dövlətlərindən biri olan Teymurilər dövləti üçün onun nə kimi təhlükə yaradacağı haqqında qəti bir hökm vermək çətinidir. Az bir müddət orzində Teymurilər dövlətində öz hakimiyyətini möhkəmləndirmiş olan Sultan Şahrux Qaraqoyunlu dövlətinin qüdrətinin artmasından və İranın şərq torpaqlarının onun nəzarəti altına keçməsindən çox narahat idi. Sultan Şahrux da başçılıq etdiyi Xorasan dövlətinin hüduqlarını qonşu ölkələr hesabına genişləndirməyə cəhd edirdi³⁶. İsmayıl Aka qeyd edir ki, qaynaqlar 1414-cü ildə Qara Yusifin elçisinin Herata bir məktub gətirdiyi haqda mə'lumat verir, lakin elçinin nə məqsədlə gəlməsi bilinmir³⁷. Qaynaqların mə'lumatına görə, [61-62] Şahruxun 1415-ci ilin 26 martında Qara Yusifin yanına göndərdiyi elçi Həsənək Herata qayıtmış və ona xəbər gətirmişdi³⁸. Qaynaqlar bu dəfə də elçinin nə məqsədlə göndərildiyi haqda mə'lumat vermirlər. İsmayıl Aka yazır ki, 818-ci ildə məhərrəm ayının sonunda (11 aprel 1415-ci il) Qaraqoyunlu hökmdarı özünün gözəl natiqiylə tanınan adamlarından Mərdanşahı elçi sifəti ilə Herata göndərmişdi. Hökmdar «əgər Şahrux Sultaniyyə qalasını ona tərk etmiş olarsa, onun hakimiyyətini qəbul edəcəyinə və göstərdiyi kimi hərəkət edəcəyinə» söz verdiyini bildirmişdi³⁹. «Herat hakimi isə bu sədaqət və əhdi-ilqarın, elçilərinin gedib-gəlməsini, oğlanlarından birini Herata-onun sarayına göndərməsi ilə bilinəcəyi, sübut olunacağı və bütün bu şərtlərin yerinə-yetiriləcəyi təqdirdə Sultaniyyəyə qədər olan ərazini Təbriz hakiminə tərk edəcəyini bildirmiş və elçiyə geri qayıtmaq izni vermişdi»⁴⁰. Qara Yusif Sultan Şahruxun bu təklifinə razı olmadı. Çünki o, oğlunu Xorasan sarayına göndərməklə hökmən Şahruxdan asılı vəziyyətə düşəcək və tam müstəqil hərəkət edə bilməyəcəkd⁴¹. Azərbaycan hökmdarına oğlunu girov göndərməsini tapşırmaqla qaraqoyunluların qüdrətinin get-gedə artmasından Şahruxun narahat olduğu, həyacan keçirdiyi məlum olur⁴². Faruq Sümerin fikrincə, Qara Yusifin Şahruxa tələbində məqsədi, ondan gələcək təhlükənin qarşı-sını almaqdan daha çox, beynəlxalq ticarət mərkəzi olan Sultaniyyə şəhərinə asanlıqla yiyələnmək niyyəti olmuşdu⁴³.

Qara Yusif Şahruxun verdiyi cavabdan çox qəzəblənmiş və qoşun yeridərək Sultaniyyə şəhərini, az sonra isə Həmədanı, Taromu və Qəzvini ələ keçirmişdi. Qara Yusifin bu tədbirləri onun Şahruxla münasibətlərinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətləri getdikcə pisləmiş və labüd müharibə vəziyyətinə çatmışdı.

Sultan Şahruxun Azərbaycana yürüşünün başlıca məqsədləri haqqında türk tarixçiləri müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Z.V.Toğan belə hesab edir ki, Şahruxun bu yürüşdə əsas məqsədi Qaraqoyunlu dövlətinin varlığına son qoymaq [62-63] idi⁴⁴. F.Sümerin fikrincə, Şahruxun məqsədi, Azərbaycan və İraqi-Ərəbi, qismən də İraqi-Əcəmi Qara Yusifin əlindən almaq və ya onu tabe hökmdar vəziyyətinə salmaq olmuşdu⁴⁵. İsmayıl Akaya görə, Şahruxun Qaraqoyunlular tərəfindən işğal edilmiş Qəzvin və Sultaniyyə şəhərləri ilə İraqi-Əcəm bölgəsini geri almaq istəyi bu yürüşə səbəb olmuşdu. Onun tə'birincə, buraya, Əmir Teymurun ölümündən sonra bölgədə qüdrətli bir qüvvə kimi meydana çıxaraq Miranşahı öldürməklə Teymurilərin hakimiyyətinə son qoyan Qaraqoyunlu türklərinə qarşı çığatayaların intiqam hissini də əlavə etmək lazımdır⁴⁶.

Sülh yolu ilə məqsədinə çatmaq istəyən Cığatay hökmdarı 1420-ci ildə yaxın adamlarından Sadıq adlı bir nəfəri məktubla Azərbaycana göndərmiş, Qaraqoyunlu hökmdarını itaətə çağırmışdı⁴⁷. Şahruxun elçisi rədd cavabı alaraq geri qaytarılmışdı. İ.P. Petruşevskinin fikrincə, Şahrux Azərbaycanı bilavasitə qəsb fikrində deyildi. O, yalnız Şərqə doğru, yə'ni İrana tərəf genişlənməyə çalışan Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə artmaqda olan qüdrətini sarsıtmaq istəyirdi⁴⁸. M.Seyfəddini Şahruxun Azərbaycana yürüşü ərəfəsində Qaraqoyunlu dövlətinin iqtisadi və siyasi vəziyyətinin möhkəm olmadığını, oğlanları-Şahməmmədin Bağdadda, İskəndərin Korqutda, Əbu Səidin Ərzincanda möhkəmlənərək atasına heç bir yardım göstərmədiyini qeyd edir⁴⁹. Lakin onun fikrini ilk qaynaqlar təzkib edir. Qara Yusifin öz qoşunu ilə Şahruxa qarşı irəlilədiyi zaman Osmanlı Sultanı I Mehmedə göndərdiyi məktubda oğlanlarından Cahanşahın Sultaniyyədə, Şahməhəmmədlə bir mənzillik qaravulliyə göndərildiyini və Qara İskəndərin 20 minlik süvari ilə arxada pusquda dayandığı barədə

mə'lumat verilir⁵⁰. Şahruxun və Qara İskəndərin də sultan I Mehmede məktubunda Qara Yusifin ölmündən sonra oğlanlarından Şahməhəmmədin və İspəndin öncə Bərdə və Gəncə, sonra isə Naxçıvan dağlarına qaçdığı, Cahanşahın Ərcişə, Qara İskəndərin isə Mirzə Baysunqura məğlub olaraq Çəpəqçura-Qara Osmanla savaşa getdikləri qeyd olunmaqda- [63-64] -dir⁵¹. Göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, Şahruxla döyüş ərafəsində Qara Yusifin oğlanları onun yanında olmuşlar. Qara Yusifin Ucanda ölümündən (13 noyabr 1420-ci il) sonra Şahrux heç bir müqavimətə rast gəlmədən Azərbaycanı ələ keçirmişdi. Ağqoyunlu Qara Osmanın təhriki ilə Şahrux Qara İskəndərə qarşı döyüşə girməyə qərar vermiş və 1421-ci ilin 30 iyul 1 avqustunda Ələsgərd düzündə baş vermiş döyüşdə böyük çətinliklə qələbə qazanmışdı⁵². Fəruq Sümer və İsmayıl Aka qeyd edirlər ki, bə'zi qaynaqların verdiyi mə'lumata görə, Şahrux Azərbaycan hakimliyini oğullarına və böyük əmirlərinə təklif etmişdi, lakin onların heç biri «İskəndərdən qorxuqlarına» görə bu təklifi qəbul etməmiş, Ağqoyunlu Qara Osmanın böyük oğlu Əli bəyə verərək 1421-ci ilin oktyabrında Xorasana qayıtmışdı⁵³.

Şahrux Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Qara İskəndər öz qüvvələrini yenidən topladı və Təbrizdə Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etdi.

Fəruq Sümer və İsmayıl Aka Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərini, xüsusən də Şahruxun Azərbaycana yürüşlərini geniş surətdə şərh etmiş, lakin onun Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin mahiyyətini qabarıq şəkildə göstərməmişlər. İsmayıl Aka belə qənaətdədir ki, Şahrux böyük ümidlərlə çıxdığı Azərbaycan səfərlərindən heç bir şey əldə etmədən dönmüş, Şərqi Anadolu, Azərbaycan, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm bölgələrində Qaraqoyunlu dövləti öz varlığını saxlamışdır⁵⁴. M.X.Yımanç və F.Sümerin fikrincə, Şahrux qazandığı qələbələrə baxmayaraq, Qaraqoyunlu dövlətini aradan qaldıra bilməyəcəyini anlamış və buna görə də Qara Yusifin oğlanları arasındakı rəqabətdən istifadə edərək, onun hakimiyyətini tanımaq şərti ilə İskəndərin qardaşlarının Qaraqoyunlu dövlətinin başında qalması ilə kifayətlənməli olmuşdu⁵⁵.

Təbiidir ki, Şahruxun Azərbaycanda yeritdiyi siyasət Əmir Teymurun siyasətindən xeyli fərqlənirdi. Şahrux Azərbaycanda böyük hərbi qüvvə saxlaya bilmədiyi üçün dövrün tələblərilə hesablaşmış, Azərbaycanı bilavasitə ixtiyarındakı [64-65] torpaqlara qatmaq fikrindən çəkinmişdi. O, Azərbaycanda Qara Yusifin başçılığı ilə qüdrətli bir dövlətin təşkil edilməsinə yol verməməyə və Azərbaycanın feodal hakimlərini öz itaətində saxlamağa çalışırdı.

Sultan Şahrux 1436-cı ildə Azərbaycanın idarəsini Cahanşaha tapşırıraq Xorasana qayıtmışdı. M.X.Yımanç belə hesab edir ki, Şahrux heç bir şəkildə itaət altına alınması mümkün olmayan, yalnız Əhlət, Azərbaycan, Arran və İraqi-Ərəb bölgələrini almaqla kifayətlənməyərək tez-tez İraqi-Əcəm-i də zəbt etməyə çalışan Qaraqoyunluları razı salaraq, Qara Yusifin oğlanlarını öz adından bu bölgələri idarə etməyə vadar edərək imperatorluğunun zahiri birliyini mühafizə edirdi. O, bununla da yarım əsrə qədər Orta Asiya türkləri ilə Anadolu, Azərbaycan, Arran, İraqi-Ərəb bölgəsinin türkləri arasında mütəmadi davam edən qanlı müharibələrə son qoymuş oldu⁵⁷.

Qaraqoyunlularla Teymurilər arasındakı münasibətlərdə Şahruxun ölümünə qədər (1447) ciddi bir hadisə baş erməmişdi. Cahanşah Şahruxun ölümündən sonra teymuri şahzadələri arasında səltənət uğrunda baş verən mübarizədən istifadə edərək öncə Sultaniyyəni və Qəzvini, sonra isə Fars və İraqi-Əcəm bölgələrini ələ keçirmişdi⁵⁸. Cahanşah 1458-ci ilin iyulunda Xorasana ələ keçirmiş, lakin burada möhkəmlənə hilməmişdi. Həmin il Cahanşahın Teymuri sultanı Əbu Səidlə bağladığı sülh müqaviləsinə görə, İraqi-Əcəm, Fars və Cirman bölgələri Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində qalmışdı⁵⁹.

Beləliklə, Qaraqoyunlu Cahanşahla Teymuri Əbu Səid arasında bağlanmış sülhə görə, Şərqi İran bölgəsi Teymurilərə qaytarılmış, Qərbi İran isə Qaraqoyunlu hökmdarının əlində qalmışdı. Qaraqoyunlu hökmdarı Teymurilərə qarşı hərbi əməliyyatları dayandırmışdı. Cahanşahın hakimiyyətinin son dövrlərində, əsasən oğlanlarının üsyanlarını yatırmaqla məşğul olduğu və Ağqoyunlularla mübarizəyə cəlb olunduğu üçün Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərində ciddi bir dəyişiklik [65-66] baş verməmişdi. Şübhəsiz ki, Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətlərinin bu axarda inkişafına Teymuri taxt-tacı uğrunda Teymurilər dövləti daxilində baş verən siyasi hadisələr də öz təsirinə göstərmişdi.

§2. Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi

Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi İ.H. Uzunçarşılının, M.X.Yınançın və F.Sümerin əsərlərində xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmışdır. Z.V.Toğanın, Ə.Şərif bəyin, F.Kırzioğlunun, Y.Öztunanın və K.Gürünün əsərlərində də ağqoyunlularla bağlı olan mühüm mə'lumatlar öz əksini tapmışdır. Ağqoyunluların mənşəyi, Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərini ayrıca araşdırdığımız üçün burada, Ağqoyunlu dövlətinin yaranması, onun daxili siyasəti, Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri və dövlətin süqutu məsələlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Türk tarixçilərinin əsərlərində ağqoyunluların Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə sahib olana qədərki dövrdə-Şərqi Anadoluda mərkəzi Diyarbəkər olan Ağqoyunlu bəyliyin yaranması və Qara Osmanın rəhbərliyi altında XV əsrin əvvəllərində bu dövlətin keçdiyi inkişaf yolu geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. 1435-ci ildə Qara Osmanın ölümündən sonra Ağqoyunlu taxt-tacı uğrunda onun varisləri arasında uzunmüddətli mübarizə başladı və o, 1453-cü ildə Uzun Həsənin qələbəsi ilə başa çatdı. Uzun Həsənin Ağqoyunlu bəyliyində hakimiyyətə keçməsinin ilkin mərhələsində feodal çəkişmələrinin arası kəsilmədi, lakin Ağqoyunlu feodal əyanları Uzun Həsənin böyük nüfuzu ilə hesablaşmalı oldu⁶⁰.

Uzun Həsənin daxili çəkişmələrə son qoymağa çalışaraq mərkəzi Diyarbəkər şəhəri olan Ağqoyunlu bəyliyini daha da möhkəmləndirmək və bu dövlətin ərazisini Azərbaycanın mərkəzi ərazüsünün hesabına genişləndirmək, Azərbaycanın [66-67] cənub torpaqlarında dövlət hakimiyyətini ələ keçirmək məqsədilə orada hökmlər edən qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. O, öz əyanlarına böyük imtiyazlar və vədlər verməklə onları ətrafında sıx surətdə birləşdirməyə nail oldu.

Uzun Həsən 1457-ci ilin iyununda Diyarkəbr yaxınlığında Rüstəm bəyin rəhbərliyi altında Qaraqoyunlu ordusunu ağır məğlubiyyətə uğrattı. F.Sümerin qeyd etdiyi kimi, bu qələbə Uzun Həsənin mövqeyini möhkəmləndirmiş və ona böyük hökmdarlarla eyni cərgədə durmağa imkan vermişdi⁶¹. XV əsrin 60-cı illərinin ortalarında İspirdən Urfaya, Şərqi Qarahisardan Sirtə qədər uzanan bölgələr Uzun Həsənin hakimiyyəti altında idi⁶².

Qaraqoyunlu əyanları arasındakı arası kəsilməyən çəkişmələr və bu mübarizənin Qaraqoyunlu dövlətinə olan ağır təsiri, Qaraqoyunlu dövləti daxilində tədricən kəskinləşən ziddiyyətlər Uzun Həsən üçün fəaliyyət meydanı açdı və qaraqoyunlulara qarşı döyüşlərdə onun qələbə çalmasını asanlaşdırdı. Ağqoyunluların dövlət hüddurlarının getdikcə genişlənməsini görəndə Cahanşah rəqibə qarşı həlledici döyüşə can atdı. 1467-ci ilin 11 noyabr gecəsi cüz'i qüvvə ilə Çəpəkcür yaxınlığında Səncəq adlı yerdə gecələyən Cahanşah Uzun Həsənin 6 minlik qoşununun hücumuna mə'ruz qalmış, qaraqoyunlular məğlub olmuş və Cahanşah öldürülmüşdü. Bu məğlubiyyətdən sonra Cahanşahın oğlu Həsənəli Qaraqoyunlu ordusunu öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuş, lakin 1468-ci ilin avqustunda Mərənd yaxınlığında Ağqoyunlularla döyüşdə məğlubiyyətə uğramışdı⁶³. Beləliklə, 1468-ci ildə Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi və mərkəzi Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövləti yarandı⁶⁴. F.Sümerin fikrincə, Ağqoyunlu dövlətinin sərhədləri qərbdə Sivasa bağlı müasir Su şəhərindən Kirmanın Narmasir şəhərinə qədər uzanırdı⁶⁵. F.Kırzioğlu belə hesab edir ki, Ağqoyunlu dövlətinin sərhədləri qərbdə Fərat çayı sahillərinə, Şərqdə Herata, şimalda Qafqaz dağlarına, cənubda Bəsrə körfəzinə qədər uzanırdı⁶⁶. [67-68] M.X.Yınanç qeyd edir ki, Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi səltənətin mərkəzi əyaləti olan Azərbaycan ilə, mərkəzi Amid olan Diyarbəkəri (yə'ni, bütün Şərqi Anadolu), mərkəzi Bağdad olan Ərəb İraqını, Mərkəzi Şiraz olan Fars əyaləti ilə, İsfahan, Kirman, Qəzvin və Arran əyalətlərinə ayrılmışdır⁶⁷. Ağqoyunlu dövləti öz daxili quruluşu baxımından Qaraqoyunlu dövlətindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Azərbaycanın Kür çayına qədərki bütün cənub torpaqları, Ermənistan, Kürdüstan, Diyarbəkər, İran İraqı, Ərəb İraqı, Fars və Xorasan sərhədlərinə qədər olan torpaqlar daxil idi⁶⁸.

Ağqoyunluların Azərbaycanda və şimal-qərbi İranda hakimiyyəti ələ alması Teymuri hökmdarı Əbu Səidi narahat etməyə başladı. Teymurilər, Ağqoyunlu dövlətinin genişlənməsinə imkan verməmək məqsədilə Uzun Həsənin Azərbaycandakı hakimiyyətinin ilk günlərindən onun əleyhinə mübarizəyə girişdilər. Türk tarixçilərinin əsərlərində Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri Teymurun XIV əsrin sonunda Azərbaycana yürüşü zamanı Ağqoyunlu Qara Osmanın onun himayəsinə sığınması ilə təşəkkül tapmışdı. Teymurun ölümündən sonra da Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri dostluq məcrasında inkişaf etmişdi. F.Sümerin və İ.Akanın əsərlərində Şahruxun Azərbaycana yürüşləri zamanı Qara Osmanın ona hərbi yardım etdiyi ətraflı surətdə işıqlandırılmışdır⁶⁹. Azərbaycan-Teymuri münasibətləri XV əsrin 50-ci illərinin sonunadək dostluq şəraitində davam etmişdi. 1458-ci ilin iyununda Cahanşahın Xorasanı ələ keçirməsi və Teymuri hökmdarı Əbu Səidlə sülh müqaviləsi bağlaması Ağqoyunlu-Teymuri münasibətlərinə öz təsiri göstərmişdi. Ağqoyunlular şərqdə ən güclü müttəfiqlərini itirdilər. Cahanşahın ölümündən sonra Teymuri sultanı Əbu Səid Cahan şahın oğlanlarını müdafiə etmək bəhanəsilə öz qüvvələrini Azərbaycana yeritdi. [68-69] Türk tarixçiləri Teymuri hökmdarının Azərbaycana yürüşünün səbəblərini geniş şəkildə izah etmirlər. F.Sümer sultan Əbu Səidin Azərbaycana Cahanşahın oğlu Həsənəlinin

də'vəti ilə gəldiyini qeyd edir.⁷⁰ İsmayıl Aka göstərir ki, Teymuri hökmdarı Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışırdı⁷¹.

Sultan Əbu Səidin Azərbaycana hücumunun səbəbi onun Qərbi İrani və Azərbaycanın cənub hissələrini öz dövlətinin tərkibinə daxil etmək, tabeliyində olan vilayətlərin sayını daha da artırmaq istəyi idi⁷². Uzun Həsən sultan Əbu Səidin xeyli qüvvə ilə hərbi yürüş təşkil etdiyini eşidərək teymurilərle toqquşmaq fikrindən çəkildi. O, məsələni münaqişəsiz həll etmək üçün diplomatik işlərdə şöhrət qazanmış anası Saray Xatunun başçılığı ilə Xorasanın Kalbun adlanan yerində qarlaşmış sultan Əbu Səidin yanına qiymətli hədiyyələrlə bir hey'ət göndərdi və sülh təklif etdi⁷³. Ağqoyunlu elçiləri Teymur zamanından aralarındakı dostluğu xatırladaraq, yenə dostluq əlaqələrinin qalmasını arzu etdiklərini bildirmişdilər⁷⁴. Sultan Əbu Səid Uzun Həsənə tac, qızıl kəmərlə qılınc göndərdi, lakin hərbi yürüşü dayandırmadı⁷⁵. A.Bakıxanov yazır ki, mahir diplomat qadının sə'yələri Əbu Səidi öz cəhdlərindən çəkindirə bilmədi⁷⁶. Ağqoyunlu tarixçisi Əbu Bəkr Tehrani öz əsərində Uzun Həsənin Sultan Əbu Səidin yanına göndərdiyi elçilər arasında Saray Xatunun deyil, Murad bəyin, qazi Əlaəddin Əlinin və Rüstəm Mehmandarın ayrı-ayn vaxtlarda göndərildiyini göstərir⁷⁷. Çünki Əbu Səid qonşuluğunda yaranmış, tədricən qüvvətlənməkdə olan Ağqoyunlu dövlətindən ehtiyat edirdi. Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyən sultan Əbu Səid 1468 - ci ilin 10 oktyabrında Miyanə yaxınlığından Uzun Həsənə göndərdiyi məktubunda yazırdı : «Teymur bütün ölkələri zəbt edib böldüyü zaman Təbriz taxtını böyük babam Miranşah Mirzəyə vermişdi. Tanrının yardımına sığınaraq... Azərbaycan vilayətini zəbt edib, babamın yurdunu əvvəlki üsul ilə taxt etmək üçün gəlmişəm... Teymur baban Osman bəyə Diyarbək vilayətini [69-70] vermişse..., mən sənə Tanrının köməkliliylə Misir, Rum (Anadolu) vilayətlərini alıb verərəm».⁷⁸ Sultan Əbu Səidin bu məktubundan aydın olur ki, o, Azərbaycana yürüş etməklə onu zəbt etmək və Uzun Həsənə Anadolu torpaqlarını və'd etməklə ağqoyunluları Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq istəmişdi.

Sultan Əbu Səid 1468-ci ilin sonunda havaların soyuduğunu nəzərə alaraq Qarabağda qışlamağı qərara aldı. Lakin Uzun Həsən buna imkan vermədi. Teymuri hökmdarlarının Şirvanşax Fərrux Yasarın yardımından istifadə etmək cəhdləri özünü doğrultmadı. Cığatay ordusuna taxıl göndərməsinə baxmayaraq Fərrux Yasarın yardımından istifadə etmək cəhdləri özünü doğrultmadı. Cığatay ordusuna taxıl göndərməsinə baxmayaraq Fərrux Yasar sonralar fikrini dəyişmiş , Uzun Həsənə elçi yollayıb onunla ittifaqa girmişdi.⁷⁹ İ.P.Petruşevski mənbələrin mə'lumatına əsasən yazır ki, Uzun Həsən o zaman Şirvanşahın yanına elçi göndərmiş, ona kömək edəcəyi təqdirdə Şirvana sülh və təhlükəsizlik və'di vermişdi⁸⁰. Əbu Bəkr Tehrani qeyd edir ki, Uzun Həsən vaxtilə Cahanşah Mirzənin mülazimlərindən olmuş Əmir Əbdülhəqqi Şirvanşah Əmir Fərrux Yasarın yanına elçi göndərdi və məhəbbətini bildirib xoş sözlərlə onu ümidvar etdi⁸¹. Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, əgər sultan Əbu Səidlə Fərrux Yəsar arasındakı ixtilaf yaranmasaydı, Uzun Həsən qalib gələ bilməzdi⁸². 1469-cu ilin əvvəllərində Uzun Həsən Əbu Səidi məğlub etmiş və sultan Əbu Səid əsir alınaraq öldürülmüşdü.

Uzun Həsən Teymuri taxtına öz müttəfiqi olan Yadigar Məhəmmədi əyləşdirmiş, lakin 1470-ci ildə Hüseyin Bayqara onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmış və hakimiyyəti öz əlinə almışdı. İsmayıl Aka qeyd edir ki, Uzun Həsən qərbdə başqa məsələlərlə məşğul olduğuna görə, şərqdə öz müttəfiqinə yardım göstərə bilməmişdi⁸³. M.X.Yınançın fikrincə, Uzun Həsən 1471-ci ildə sultan Hüseyin Bayqara ilə sülh bağlamış və şərqdə müharibə aparmaqdan əl çəkərək əsas diqqətini qərbə yönəltdirmişdi⁸⁴. Türk tarixçilərinin əsərlərində [70-71] Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu-Teymuri münasibətlərində baş vermiş dəyişikliyə dair heç bir mə'lumat verilmir. İlk mənbələrin mə'lumatından aydın olur ki, Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri XV əsrin 80-cı illərində dostluq məcrasında inkişaf etmişdi. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunəci 1487-ci ildə Teymuri hökmdarı Hüseyin Bayqaranın Nizaməddin Aşik Məhəmməd Arğun adlı elçisinin Sultan Yaqubun yanına xüsusi hədiyyələrlə gəldiyi haqda mə'lumat verir. Sultan Hüseyin Bayqaranın məktubunda hər iki dövlət arasındakı qədim dostluq münasibətlərindən bəhs edilmişdi⁸⁵.

Mənbələrdə sultan Hüseyin Bayqara tərəfindən Kamaləddin Hüseyinin sultan Yaqubun yanına elçi göndərildiyi haqda da mə'lumat verilir⁸⁶. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunəci 1489-cu ilin fevral ayında sultan Hüseyin Bayqaranın iki ölkə arasındakı dostluq əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə göndərdiyi elçinin sultan Yaqub tərəfindən qəbul edildiyi barədə mə'lumat verir⁸⁷. Mənbə məlumatlarına görə, XV əsrin sonunda Ağqoyunlu-Teymuri münasibətləri dostluq şəraitində inkişaf etmişdir.

Türk tarixçiləri Ağqoyunlu dövlətində daxili vəziyyətlə bağlı olaraq müəyyən fikirlər söyləmişlər. Uzun Həsənin hakimiyyət başına gəldiyi illərdə şəhərlilər və kəndlilər üzərinə qoyulmuş vergi və mükəlləfiyyətlər çox ağır idi. Burada toplanan müxtəlif vergilərin miqdarı getdikcə artırdı.⁸⁸ Bu, nəinki geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırırdı, hətta ölkənin mədaxilinin azalmasına səbəb olur, onun iqtisadi əsasını zəiflədirdi. Uzun Həsən mükəlləfiyyət və vergilərin miqdarını müəyyənləşdirmək, zorakılığın qarşısını almaq, vergi toplayan mə'murların xəyanətlərinə son qoymaq məqsədilə vergi işlərini nizama salan «Qanunnamə» tərtib etdirdi⁸⁹. F.Sümer bu fikirləri müdafiə edərək yazır ki, Uzun Həsənin «Qanunnamə»si kəndlilərdən, sənətkarlardan və tacirlərdən alınan vergiləri qaydaya salmağı nəzərdə tutmuşdu. O, hətta bütün hərbi vergiləri ləvğ etməyə çalışmış, lakin mülki və hərbi idarəçilərin e'tirazları ilə qarşılaşmışdı.⁹⁰ [71-72]

Şərəfxan Bidlisi yazır ki, Uzun Həsən «rəiyyət vergisi almaq üçün İran, Fars və Azərbaycan padşahlarının indi də (XVI əsrdə-T.N.)» əməl etdikləri qanun vermişdi⁹¹. Uzun Həsənin «Qanunnamə»si

osmanlılar tərəfindən bir müddət, səfəvilər tərəfindən isə uzun zaman ərzində istifadə edilmişdir⁹². F.Sümer bu sənədi Ağqoyunlu dövlətinin İslam aləminin maliyyə tarixinə mühüm bir töhfə kimi qiymətləndirir.⁹³

Uzun Həsənin əsaslı tədbirlərinə baxmayaraq, arzuolunan səviyyədə mərkəzi hakimiyyəti yarada bilməmiş, Sultan Yaqubun (1478-1490) ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətində daxili mübarizə şiddətlənmişdi. M.X. Yınanç Sultan Yaqubun ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətində güclənən daxili çəkişmələrin, Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra Elxanilər dövlətində baş verən hadisələrə bənzədiyini göstərir.⁹⁴ F.Sümerin fikrincə, səltənəti ələ keçirmək üçün başlanmış üsyanlar, Ağqoyunlu dövlətini fəlakətə doğru aparırdı. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, Uzun Həsənin vəfatından sonra Ağqoyunlu dövlətinin daxili zəifliyi üzə çıxdı, Bayanduri sülaləsinin müxtəlif şahzadələrini səltənət taxtına çıxarmaq və onların adından dövləti idarə etmək üçün tayfa əmirləri arasında mübarizə başladı⁹⁵. M.X. Yınanç rəqiblər arasında davam edən mübarizəni səciyyələndirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, daxili müharibələr ölkəni viran qoymuş, şəhərlər və kəndlər dağılmış və hər tərəfdə qorxunc bir səfalət başlamışdı. Daxili müharibələr nəticəsində bir-birinə düşmən olan əmirlər öz tayfaları ilə əvvəldən hakim olduqları məmləkətlərə müstəqil şəkildə hakim olmuşlar⁹⁶.

Osmanlı sultanı II Bəyazidin yardımı ilə 1497-ci ilin mayında Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Gödək Əhməd bə'zi islahatlar keçirdi, lakin onun bu tədbirləri Ağqoyunlu əmirlərinin güclü etirazı ilə qarşılaşdı⁹⁷. F.Sümerin fikrincə sultan Əhməd Ağqoyunlu dövlətində sabitlik və sakitlik yaratmaq üçün son ümid idi⁹⁸. 1497-ci ilin 13 dekabrında Gödək Əhmədin öldürülməsindən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Bu mərhələni Ağqoyunlu [72-73] dövlətində hökmranlıq etmək uğrunda varislərin qızğın mübarizəsi dövrü kimi qiymətləndirmək olar. M.X.Yınanç qeyd edir ki, Sultan Əhmədin ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətində tamamilə hərc-mərclik başlamışdı. F.Sümer belə qənaətə gəlir ki, Sultan Əhmədin ölümündən sonra dövlət sür'ətlə dağılmağa doğru getmişdir⁹⁹. Hakimiyyət uğrunda Əlvəndlə Murad arasında gedən mübarizə 1500-ci ildə Əbhər yaxınlığında Baba Xeyrullah adlı dərvişin vasitəçiliyi sayəsində dayandırılmış, bağlanmış müqaviləyə əsasən Ağqoyunlu dövləti Qızıl-üzən çayı sərhəd olmaqla onlar arasında bölünmüşdü. Diyarbək, Azərbaycanın Kür çayından cənuba doğru olan torpaqları Əlvəndin, bütün İraq, Fars və Kirman məmləkətləri Muradın hakimiyyəti altına keçmişdi¹⁰⁰. F.Sümerin fikrincə, səltənət uğrunda gedən mübarizənin başlıca səbəbi, hökmdarların kiçik yaşda olması, ədalətsizlik və hakimiyyətə olan qızğın hərislik olmuşdur¹⁰¹.

XV əsrin sonunda Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyət uğrunda davam etmiş qanlı döyüşlər, daxilən möhkəm olmayan, siyasi cəhətdən parçalanmış dövlətin süqutunu obyektiv zərurətə çevirmişdi. M.X.Yınanç göstərir ki, Ağqoyunlu dövlətində səltənət vərasəti işinin bir qanuna və ya ən'ənəyə bağlanmaması, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, dövlətin hər tərəfində şahzadələrin və xənədana mənsub əmirlərin müstəqilliyinin tanınması, səltənəti ələ keçirməyə çalışan şahzadələrlə, bir-birinə düşmən kəsilən və ayn-ayrı şahzadənin tərəfində duran əmirlərin apardığı mübarizə dövlətin süqutuna səbəb olmuşdur¹⁰².

M.X.Yınançın bu fikrini N.Cağatay da müdafiə edir¹⁰³. İ.H.Uzunçarşılı da belə hesab edir ki, Sultan Yaqubdan sonra uşaqların kiçik yaşda olması, ailə üzvləri arasında hakimiyyəti bir əldə toplamağa layiq olan hökmdarların çıxarılmaması və daxili müharibələr Ağqoyunlu dövlətini sarsıtmış və dövlətin süqutuna səbəb olmuşdur¹⁰⁴, F.Sümer bu haqda yazır: «Tariximizdə səltənət vərasəti işinin möhkəm bir qaydaya bağlanması dövlətin başına qüdrətli şəxsiyyətlərin keçməsinə imkan [73-74] versə də, taxt-tac qovğaları türk dövlətlərinin inkişafının qarşısını alır, başlıcası isə onların zəifləməsində və süqutunda əsas amil olurdu. Məhz dövlətinin yığılmasında da bu xüsusi amil olmuşdur»¹⁰⁵.

Beləliklə, daxilən böhran keçirən Ağqoyunlu dövləti 1501-ci ildə Şah İsmayıl Səfəvinin zərbələri altında dağılmış və onun yerində Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranmışdı.

§3. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların dövlət quruluşuna dair.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-iqtisadi tarixi ilə bağlı olan məsələlər Türkiyə tarixşünaslığında xüsusi tədqiqat mövzuna çevrilməmiş, lakin türk tarixçilərinin (İ.H.Uzunçarşılı, M.X.Yınanç Z.V.Toğan, F.Sümer, İ.Aka və b.) araşdırmalarında bu dövlətlərin siyasi quruluşu, inzibati idarə sistemi, saray və hərbi təşkilatlarına aid müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür.

İ.H. Uzunçarşılı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin idarə, hərbi və saray təşkilatının əsasən Anadolu bəyliklərinin idarə sistemindən daha geniş, mükəmməl olduğunu göstərir¹⁰⁶. Lakin Z.V.Toğan isə Elxanilərlə Teymurilərin¹⁰⁷, M.X.Yınanç Cəlayirilərlə Teymurilərin¹⁰⁸, F.Sümer Elxanilərlə Cəlayirilərin¹⁰⁹ siyasi quruluşunun oxşarı olduğunu qeyd etmişlər.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərindəki saray, divan, qoşun təşkilatı, ayrı-ayrı əyalətlərin və şəhərlərin idarə quruluşu Elxanilər dövründə mövcud olmuş siyasi strukturun inkişaf etmiş forması idi.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah və Ağqoyunlu Uzun Həsən mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa səy göstərmiş, lakin müstəqilliyə can atan yerli feodallar və hərbi-köçəri əyanlar bu işə hər vasitə ilə maneçilik törətmişlər. Ölkənin iqtisadi və siyasi cəhətdən dağılıqlığı da dövlətin mərkəzləşdirilməsinə [74-75] mane olurdu. Əmirilər dövlətin işinə nəzarət edir, hətta hökmdarlara qarşı çıxırdılar. Məhz buna görə də dövrün hökmdarları əmirilərlə hesablaşmalı olurdular. Bə'zən əmirilərin və tayfa rəislərinin məşvərəti əsasında bu və ya digər bir şəxs Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrindən hakimiyyətə keçirdi¹¹⁰.

Rəsmi sənədlərdən, fərmanlardan və hətta zərb edilmiş sikkələrin oxunuşundan məlum olur ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları «Sultan» və ya «padşah» titulu daşımışlar. İ.H.Uzunçarşılıya görə, Qara Yusif üzərində «Noyani Əzəm Cəlaləddin Yusif» ibarəsi yazılmış gümüş sikkələri Bağdadda, Hillədə və Təbrizdə zərb etdirmiş, oğlu Pir Budaqla müştərək kəsdirdiyi sikkələrdə də «Əs-Sultam aləm Pir Budaq xan Şah Yusif Noyan» sözləri yazılmışdır¹¹¹. Ağqoyunlularda isə əvvəllər «Ədalətli Sultan Həmzə Bahadır» deyərək zərb etdirmiş Qara Yoluğun oğlu Həmzə bəydir. Onların zərb etdirdikləri sikkələrində Ağqoyunluların damğaları da müşahidə olunur¹¹². Mənbələrin verdiyi mə'lumatlara görə, XV əsrdə hökmlərlik etmiş ən yüksək təbəqəyə «sultanlar, əmirilər, vəzirlər, sədrilər və saraya yaxın adamlar» məxsus olmuşlar¹¹³. M.X.Yınançın tə'birincə «dövlətin idarəsi altındakı bütün məmləkət sülalənin mülkü olduğu üçün şahzadələr hökmdara tabe olmaqla ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinə vali tə'yin olunur, böyük bəylərdən biri də şahzadənin atabəyi (lələsi) olurdu. Hansı şahzadə taxta çıxırdısa, onun atabəyi də Əmiri-Ə'zəm olurdu və dövlətin bütün nüfuzu və gücü əgər hökmdar zəif isə bu şəxsin əlində olurdu»¹¹⁴.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində Təbriz şəhəri hökumət mərkəzi idi və ən mühüm vilayətlər Fars, Yəzd, İsfahan, Bağdad, Diyarbək, Ərzincan, Şərqi Qarahisar idi¹¹⁵. İ.H. Uzunçarşılıya görə, əyalət və ya vilayətlər, özlərinə iqta edilmiş bəylərbəyilər tərəfindən idarə olunurdu¹¹⁶. V. Mironski «bəylərbəyi» istilahının ilk dəfə I Şah Abbas (1587-1629) dövründə işlədildiyini qeyd edirdi¹¹⁷. Lakin İ.P.Petru- [75-76] -şevski və O.Əfəndiyev bu istilahın nə vaxt meydana gəldiyini göstərməmiş, lakin onun I Şah Abbasa qədər ki dövrdə mövcud olduğunu qeyd etmişlər¹¹⁸. «Əmir Teymurun vəsiyyətləri» əsərində deyilir: «313 adamdan 4 nəfərini bəylərbəyi, bir nəfərini emirül-üməra tə'yin eləmələrini buyurdum»¹¹⁹. Məntdən aydın olur ki, Teymurun və onun xələflərinin dövründə «bəylərbəyi» istiahi işlənmişdir. Lakin bu istilahın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində işlənməsi haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyildir.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində siyasi aparatın idarə olunmasında sultandan və ya padşahdan sonra birinci yerdə emirül-üməra (əmirilər əmiri) dururdu. M.X.Yınanç belə hesab edirdi ki, Divanın ən nüfuzlu üzvü olan emirül-üməra hökmdarın iştirak etmədiyi səfərlərdə ordunun baş komandanı olurdu¹²⁰. Mənbələrdən mə'lum olur ki, onun hökmü yürürlərdə, döyüslərdə əmirilər və bütün hərbiçilər tərəfindən sözsüz yerinə yetirilə bilsin¹²¹. Emirül-üməralıq titulu dövrün hökmdarı tərəfindən şəxsən verilir. Qaraqoyunlu dövlətinin ilk vaxtlarında bu dövlətin emirül-ümərası Bəstəm Cakırlı, Əmir Qaraman olmuş və onlar müxtəlif vaxtlarda bu vəzifəni icra etmişlər¹²².

İ.H.Uzunçarşılı qeyd edir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində məhkəmə və dini işlərə qazilər baxırdılar. Ən yüksək dini vəzifə «Sədr», və ya «Sədarət» adlanırdı. Uzun Həsənin dövründə Əlaəddin Beyhəqi, sultan Yaqubun hakimiyyəti illərində Qazi İsa Savəci sədr vəzifəsində olmuşdular¹²³. Vəqf torpaqlarının bütün məsələləri, qazi, müdərriş, və ruhani idarələrinin ixtiyarı baş Sədrə məxsus idi. Baş Sədr həm seyidlərin, qazıların, möhtəsiblərin, müdərrişlərin, daimi xütbə oxuyanların və mütəvəllilərin işləri üzərində nəzarət edirdi¹²⁴. İ.H. Uzunçarşılı baş Sədrin nəzarəti altında məhkəmə və dini işlərə baxan Sədarət divanının olduğunu qeyd edir. Mədrəsələrin nəzarət və təftişi də Sədarət divanının ixtiyarında idi¹²⁵. Bə'zi tədqiqatçılar Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində tutduğu mövqeyə [76-77] görə, emirül-üməradan sonrakı yerin Sədrə məxsus olduğunu göstərirlər¹²⁶. Lakin Ş.Fərzəliyevin qeyd edildiyi kimi, mənbələrdə XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində vəkilin, vəzirin tutduğu mövqeyin sədrə nisbətən daha üstün olduğu aşkar surətdə nəzərə çarpır və sədrin fəaliyyəti əsasən göstərilir. Ağqoyunlu Sədri Qazi İsa Savəcinin vəkil Sufi Xəlilin fərmanı ilə öldürülməsi sədarət vəzifəsinin XV əsrdə hələ o qədər də möhkəm mövqə tutmadığını göstərir¹²⁷.

Mərkəzi dövlət idarəsində mühüm yerlərdən biri də dövlətin gəlirlərinə nəzarət edən və maliyyə aparatını idarə edən baş vəzirə məxsus olmuşdur. O, həmçinin ölkənin xarici işləri ilə məşğul olur və mülki-inzibati idarələrə başçılıq edirdi¹²⁸. Baş vəzir ali divana rəhbərlik etdiyinə görə, «Sahib divan» da adlanırdı. Divanın möhürü ona e'tibar edilirdi. Hökmdarların verdikləri fərmanın və ya hökmün sərəlvhəsində sultanın adı və ləqəbi, sonunda isə möhürləri vurulurdu. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın 1458-cü ildə verdiyi bir hökmün sərəlvhəsində «Məğlubedilməz Cahənşah hökmümüz» sözləri yazılmış möhür vardı. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən 1470-ci ildə verilmiş bir fərmanın sonunda (sol kənarında) hökmdarın möhürü, fərmanın arxasında (sağ tərəfində) iki yerdə divanın möhürü və onun altında isə vəzirlərin möhürləri vurulmuşdu. Həmin fərmanın altındı (sağ kənarında) pərvanəçinin adı yazılmışdır¹²⁹. Y.H.Uzunçarşılının fikrincə, hökmdarın möhürü fərmanın sonuna vurulmuş, onun arxasında divanın və vəzirlərin möhürünün vurulması fərmanın divanın nəzarəti və mə'suliyəti altında olduğunu göstərir¹³⁰. Divan möhürünün yuxarıda, vəzirlərin möhürünün aşağıda olması sübut edir ki, vəzirlər divan rəisinə tabe olmuşlar. Bu məsələyə biz «Tüzükati-Teymuri»də rast gəlirik. Orada göstərilir: «Əmr etdim vəzirlər Divanbəyə tabe olsunlar ki, mühüm maliyyə işlərini onlarla birlikdə həll etsinlər»¹³¹. İ.H. Uzunçarşılının fikrincə, Qaraqoyunlularda vəzirlərin sənədlərin arxasına möhür vurmalarına təsadüf edilmir. Onlar sənədin altında və sağ kənarında, yalnız sənədi [77-78] yazmış pərvanəçinin adını yazmaqla kifayətlənmişlər¹³². «Uzun Həsənin 1472-ci ilin sentyabrında Qaraqoyunlu Pır Əhməd bəyə göndərdiyi bir hökmün sonunda «Rəhmedici Allaha e'timad edən Həsən bin Əli bin Osman» yazılmışdır. Bu hökmün üzərində və sağ kənarında Ağqoyunluların mənsub olduğu bayandur boyunun damğası və içərisində isə «Hökmdür» sözü yazılmış, altında «Əbunəsr Həsən Bahadır sözümüz» qeyd olunmuş, hökmün arxasında isə divanın beş üzvünün adı yazılmışdır»¹³³.

İ. H. Uzunçarşılı qaraqoyunlularda və ağqoyunlularda divan əmiri vəzifəsinin olduğunu göstərir. Onların hökmdardan sonra səltənət naibi kimi böyük ixtiyara malik olması, digər əmirlərdən üstün olduğu qeyd olunur¹³⁴.

Divan ayrı-ayrı sahələr üzrə üç yerə bölünürdü: divani təvaçi divani mal, divani sədr. Bunların hər biri üçün ayrıca pərvanəçi, ya da hər üçünə bir pərvanəçi tə'yin olunurdu¹³⁵.

İ.H. Uzunçarşılı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu divanlarında maliyyə işləri ilə məşğul olan «mustofi» adlanan vəzifəli şəxsin olduğunu göstərir. Qazi İsa Savəcinin atası Şükrullah Uzun Həsənin hökmdarlığı dövründə divanda mustofi (maliyyə vəkili) olmuşdu¹³⁶.

Elxanilər və Teymurilər dövlətində olduğu kimi, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində də «dərgah» və ya «dövlətxana» adlanan saray təbliğati və təşkilatı var idi. Elxanilər dövründə olmuş «inak», «rikabdar», «bukavul», «əmiraxur», «ayaqçı» və sair istilahlara Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində də təsadüf edilir¹³⁷. Ağqoyunlu Sultan Xəlilin sarayında yasavul (mühafizə mə'muru), çaşnigər (aşxana müdiri), quşçu, parsçı, piyada, rikabdar (bəbirçi) (heyvanların yeminə baxan), yamçı, (əsgərlərin keçəcəyi yolu göstərir), inak, məşəldar (məşəltutan), nağaraçı, mətbəxehumayun xadimləri, şirəçi (şərəbdar), fərraş, kitabxana xadimləri, musiqi hey'əti, ayaqçı, cərrah, carçı, qalabəyi, eşikağası və qapıçı vəzifələrindən ibarət böyük bir hey'ətin olduğu qeyd olunur¹³⁸. İ.H.Uzunçarşılıya görə Qaraqoyun- [78-79]-lularda «rikabdar», «bukavul», «İnaq», «Əmiraxur» və başqa islahatlara təsadüf olunur¹³⁹. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində ordu sarayın ixtiyarındakı qoşundan və ayrı-ayrı vilayətlərdən toplanan döyüşçü dəstələrindən (çərik) ibarət olmuşdur. Mənbələrdə ordu sözü «ləşgər», «qoşun», ordunu təşkil edən əsgərlər isə «mülazim, əsgər, qulluqçu, nökar, dilavər» adlandırılmışlar¹⁴⁰. İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlularda ordu təbliğati və hərbi istilahlar tamamilə Elxanilərdə olduğu kimi idi¹⁴¹. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının bilavasitə mühafizəsi isə məşğul olan alaylara qoruyucular deyilirdi.¹⁴² Həsən bəy Rumlu 1410-cu ildə Sultan Əhməd Cəlayirinin Təbrizə hücumu zamanı qorçilərin zərli paltar geyinərək, əllərində müxtəlif silahlar tutduqlarını göstərir¹⁴³.

Müharibə gözlənilən təqdirdə tabeliyindəki vilayətlərə gedərək hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı hərbi dəstələr arasında əlaqə yaradan əmirlər təvaçi adlanırdı. Onlar döyüşçüləri səfərbər edir, ordunun yerini bədirir, döyüşçülərin sayını özünün « təvaçi dəftərinə » qeyd edirdi¹⁴⁴. İ.H.Uzunçarşılı Təvaçi divanının olduğunu qeyd edir¹⁴⁵. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin verdiyi mə'lumata görə, Uzun Həsənin dövründə Hüseyn bey Hacılu Təvaçi divanının əmiri olmuş, sonra isə Sultan Xəlilin lələsi tə'yin olunmuşdu.¹⁴⁶ İ.H. Uzunçarşılı Sultan Yaqub dövründə Cəlaləddin Həsən bəyin pərvanəçilikdən Təvaçi divanına əmir tə'yin olunduğunu qeyd edir¹⁴⁷. Lakin Fəzlullah İbn Ruzbihan Xuncinin verdiyi mə'lumatdan aydın olur ki, Sultan Yaqub dövründə Cəlaləddin Həsən Əli bəy Nizaməddin Quli bəylə pərvanəçi vəzifəsindən Təvaçi divanına deyil, pərvanəçi divanına əmir tə'yin olunmuşdur¹⁴⁸. Bu mə'lumatlardan aydın olur ki, pərvanəçilərin də öz divanları olmuşdur.

İ.H.Uzunçarşılı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində ordunun sağ cinahının-«bərəngər», sol cinahının «cəvanğər» və mərkəz hissəsinin-« İluğ » adlandığını və müharibə zamanı mərkəz hissədən önə göndərilən qoşuna «mənpələy» [79-80] deyildiyini qeyd edir¹⁴⁹. Lakin Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci ordunun mərkəz hissəsinin «qul» adlandığını qeyd edir¹⁵⁰. İ.H. Uzunçarşılı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ordusunda çərxi və muçi dəstələrinin mövcudluğu haqqında bəhs etmir. Ş. Fərzəliyev də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşununda

«çərxi» və «muçi» istilahının olmadığını və onların Səfəvilər dövründə yarandığı fikrindədir¹⁵¹. Lakin Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunicinin məlumatına görə, 1478-ci ilin 15 iyulunda Sultan Xəlillə Yaqub arasında baş vermiş döyüşdə çərxi və muçi dəstələri iştirak etmişdi.¹⁵²

Qaraqoyunlularda və Ağqoyunlularda qoşunun əsgəri hissəsi: puşandarlardan-ağır silahlanmış, zirehli süvarilərdən, tirkəşbəndlərdən-ox atanlardan, qulluqçulardan ibarət olurdu. Puşandarlar dövrəsi gümüş və ya qızıl suyuna çəkilmiş xırda lövhəciklərdən qayrılmış zirehli paltarlar geyirdilər. Tirkəşbəndlər isə möhkəm dəri paltarlar geyirdilər ki, bunları nə qılınc zərbəsi kəsə bilir, nə də ox deşə bilirdi¹⁵³.

İ.H.Uzunçarşılı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ordusunun zireh, nizə, qılınc,şəşbər (altı dilimli toppuz) xəncər, ox, kaman və kürzlə silahlandığını qeyd edir¹⁵⁴. Lakin qaynaqların verdiyi mə'lumata görə Ağqoyunlu ordusunda tüfəng, top, qaladağdan silahlar-rədə və mancaqlardan istifadə olunmuşdur¹⁵⁵.

İ.H.Uzunçarşılı orduda təbil, nağara, böyük nağara, nəfir, zurnadan ibarət təbilxana və nağaraçılar hey'ətinin olduğunu da qeyd edir¹⁵⁶. Hücum vaxtı kərənay (uzun zurna), qələbə çalınanda isə nağara səslənirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ordusunun say tərkibi İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, 100 min nəfər olmuşdur.¹⁵⁷ M.X.Yınanç Uzun Həsənin şəxsi qoşununun 30 min olduğunu qeyd edir¹⁵⁸. İ.H.Uzunçarşılıya görə Uzun Həsənin daimi maaş alan şəxsi qoşunu 32 mindən çox olmuşdur.¹⁵⁹

Müxtəlif müəlliflərin məlumatını müqayisə edərək V.Minorski güman edir ki, Uzun Həsənin şəxsi qoşunu 25 min süvari və 10 min piyadadan ibarət olmuşdur. Vilayət [80-81] canişinlərinin qeyri-nizami qoşunları, habelə-silahlı və silahsız qulluqçular da buraya əlavə edildikdə bu qoşunun sayı 100 min nəfərə çatırdı¹⁶⁰.

İqtibas gətirilmiş mənbə və ədəbiyyat.

§1.

1. Bax: Aka İ. Teymurun ölümündən sonra Şərqi Anadolu, s. 49-66; yenə onun: Teymur və dövləti, s. 40-47; Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s.70-78.
2. Uzunçarşılı İ.H.Anadolu bəylikləri, s. 181; Yenə onun; Osmanlı devlet təşkilatına medhal-İstanbul, 1940., s. 286. Toğan Z.V. Ümumi türk-tarixinə giriş, c. I, s. 364; Kırzioğlu F. Qars tarixi c. I, s. 485; Aka İ.Teymur və dövləti, s.45.
3. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 8
4. Yenə orada.
5. Azərbaycan tarixi, c. I, s. 221, Petruşevskiy İ.P.Qosudarstva Azerbaydjana v XV v., s. 159; İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər, s. 48; Yenə onun: Feodalnie qosudarstva Azerb. s. 29.
6. Seyfəddini M.Göstərilən əsəri, s. 163, 172.
7. Bax: Xəvafi. Mücmal-i Fəsihi, s. 147.
8. Əbdürrəzzak Səmərqəndi. Göstərilən əsəri, s. 147; Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 81-82; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 89.
9. Sümer F.Qaraqoyunlular, c.I s.82.
10. Uzunçarşılı İ.H.Anadolu bəylikləri, s. 182, Sümer F.Qaraqoyunlular, c.I, s. 82, Yenə onun: Elxani hökmdarlarından Abaqa, Arqun xanlar və Əhməd Cəlayir, s. 195.
11. Ş.Uzunçarşılı. İ.H.Anadolu bəylikləri. S. 182; Sümer Qaraqoyunlular, c.I, s.83.
12. Petruşevski İ.P.XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s.55; Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s.241; İbraqimov Dj. Feodalnie qosudarsrva, s.29. [81-82]
13. Yenə orada.
14. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s.89-90.
15. Fəsih Xəvafi. Mücməl-i Fəsihi. s. 159, Səmərqəndi Ə. Göstərilən əsəri, s. 160.
16. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s.56; İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerkləri, s. 48; Seyfəddini M.Göstəridlən əsəri, s.241-242.
17. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s.86.
18. Bax: Fəsih Xəvafi. Mücməl-i Fəsihi, s.159; Efendiev O.A. «Vseobşaya istoriya «Xafiz»-i Abru kak istoçnik po istoriya Zakavkazya pervoy çetverti XV v-İstoçnikovedçeskie razıska-niya 1979,-Tibüisi, 1984, 1984, s.225.
19. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 91-92.
20. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 57; İbrahimov Dj. Feodalnie qosudarstva, s. 29; Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri, s. 242
21. Bax: Fəsih Xəvafi. Mücməli Fəsihi, s. 164-165; Efendiev O.A. «Vseobşaya istoriya» Xafiz-i Abru kak istoçnik, s. 225.

22. Petruşovski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 58; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 92.
23. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 112.
24. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 55.
25. Yınanç M.X. Cahanşah-İslam Ensiklopediyası, c. 3, s. 185; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 90.
26. Mikluxo-Maklay N.D. Şiizm i eqo sotsialme litso v İrane na rubeje XV-XVI vv. Sbornik «Pamyati akad. İ.Ö. Kraçkovsoqo»-L., 1958, s. 224; Efendiev O.A. K osveşenyu nekotonx voprosov istorii Sefevidov v sovremennoy İranskoy istoriaqrafii.-Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı-Bakı, 1978, s. 134.
27. Petruşevskiy İ.P. İslam v İrane v VII-XV w. - L., 1966, s. 366.
28. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. X
29. Yenə orada, s. XIII. [82-83]
30. Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnıx otnoşenii v Azerbaydçane i Armenii v XVI naçale XLX vv, -L, 1949, s. 65.
31. İbraqimov Dj. Feodalnie qosudarstva, s. 18.
32. Kafalı M. Timur.- İslam ansiklopedisi. c. 12/1-İstanbul 1979, s. 341.
33. Özer Y.Z. Timurun yaptığı işlere toptan bir bahış-Türk Tarih Kurumu-Belleten, c. IX, sayı 36-Ankara, 1945, s. 455.
34. Aka İ. Teymurun ölümündən sonra Şərqi Anadolu, s. 66.
35. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 59.
36. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 59.
37. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 60; Fəsih Xəvafi, Mücməl-i Fəsihi, s. 170; Səmərqəndi Ə. Göstərilən əsəri, s. 210.
38. Fəsih Xəvafi. Mücməl-i Fəsihi, s. 171; Səmərqəndi Ə. Göstərilən əsəri, s. 215.
39. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 60; Yenə onun: Şahruxun Qaraqoyunlular üzərinə səfərləri, s. 14.
40. Səmərqəndi Ə. Göstərilən əsəri, s. 218; Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 95; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 60; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 92.
41. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 92.
42. Yenə orada.
43. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 95.
44. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 364.
45. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 104.
46. Aka İ. Şahruxun Qaraqoyunlular üzərinə səfərləri, s. 16.
47. Yenə orada; F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 105; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 93.
48. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 59.
49. Seyfəddini M. Göstərilən əsəri, s. 178.
50. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi s. 195-196; Firudin bəy, Göstərilən əsəri, s. 158-159.
51. Yenə orada, s. 203-205, 213-217, 160-163.
52. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 63; Sümer F. Qaraqoyunlular c. 1, s. 121-123.
53. Yenə orada. [83-84]
54. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 72.
55. Yınanç M.X. Cahanşah, İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 174;
56. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. 1, s. 130.
57. Yınanç M.X. Cahanşah, İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 174.
58. Yınanç M.X. Cahanşah, İslam ensiklopediyası, s. 175-178; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. 1, s. 489; Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopediyası, c. 6, s. 303; Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 64.
59. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 83-89; Petruşevskiy İ.P. İran v sostave qosudarsva Sefevidov-V kn. İstoriy İrana s drevneyşiy vremen do kontsa XVIII veka.-L., 1958, s. 236; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 99.

§2.

60. Zaxoder B.N. Göstərilən əsəri, s. 143.
61. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 21.
62. Yenə orada, s. 22.
63. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 28.

64. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 91.
65. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 23-24.
66. Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.I, s. 494.
67. Yınanç M.X. Ağqoyunlular. İslam ensiklopediyası, c.I, s. 263.
68. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaycana v XV veke, s. 171; Abidova M. Qosudarstva Ak-Koyunlu v İrane vo vtoroy polovine XV veka, s. 6, İbraqimov Dj, Feodalnoe qosudarstva, s.37; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 105.
69. Bax: Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s.94-133; Aka İ. Teymur və dövləti. S. 59-72.
70. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 23.
71. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 90.
72. Petruşevskiy İ.P. İran v sostave qosudarsva Sefedidov, s. 237; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 103.
73. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 92. [84-85]
74. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 92.
75. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər, s.75.
76. Bakıxanov A. Göstəribən əsəri, s. 85.
77. Tehrani Əbu Bəkr. Kitabı-Diyarbəkrıyyə, s. 252-254,256.
78. Timurlərdən Siltan Ebu Said Kurkandan Uzun Hasana Bitıgı.-Kurat A.M. Topkapı Saray Müzesi Arşivindəki Altm Ordu, Kınm ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitiklər-İstanbul, 1940, s. 127-128; Tehrani Əbu Bəkr. Kitabı-Diyarbəkrıyyə, s. 255.
79. Ne'mətova M.X. Şırvanın XIV-XV əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. Bakı. 1959, s. 48; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 103.
80. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azərbaycan v XV veke, s.170.
81. Tehrani Əbu Bəkr. Kitabı-Diyarbəkrıyyə, s. 259.
82. Bax: Fərzəliyev Ş. Göstəribən əsəri, s. 104.
83. Aka İ. Teymur və dövləti, s.95.
84. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam. Ensiklopediyası, c. 1, s.260.
85. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci. Göstəribən əsəri, s. 74.
86. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci. Göstəribən əsəri, s. 113.
87. Yenə orada, s. 111.
88. Şərfəxan Bidlisi. Şərfənamə, c. II s. 131.
89. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaycana v XVv., s. 171.
90. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 35-36.
91. Şərfəxan Bidlisi. Şərfənamə, c. II s. 135.
92. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 36, Yenə onun: Aztanınmış bir türk hökmdarı Uzun Həsən, s. 19.
93. Sümer F. Ağqoyunlular, s.36, Yenə onun: Aztanınmış bir türk hökmdarı Uzun Həsən, s. 19.
94. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c. I, s. 261.
95. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaycana v XV v., s.175. [85-86]
96. Yınanç. M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 260.
97. Petruşevskiy İ.P. Vnutrennaya politika Axnıeda Akkoyunlu, s. 149-150.
98. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 30.
99. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 30.
100. Şərfəxan Bidlisi. Şərfənamə II c, 145; Sümer F. Ağqoyunlular s.31; Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azərbaycan vXVv.,sö. 179
101. Sümer F. Ağqoyunlular, s.31.
102. Yınanç M.X. Ağqoyunlular-İslam ensiklopediyası, c.I, s. 260.
103. Çağatay N. Uzun Həsən-Türk ensiklopediyası. c.I., s. 260.
104. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylıkləri, s. 197.
105. Sümer F. Oğuzlar-Bakı, 1992, s. 162.

§3.

106. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylıkləri, s. 205; yenə onun; Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 286.
107. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş. c.I, s. 369.
108. Yınanç M.X. Ağqoyunlu-İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 263.
109. F. Sümer. Qaraqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c. VI, s. 304; Yenə onun; Ağqoyunlular, s. 35.
110. Onullahi S. XV əsrdə Azərbaycan dövlət quruluşunun bə'zi məsələlərinə dair. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq, seriyası, 1966, N° 4, s. 35.
111. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 290.
112. Yenə orada.

113. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 43.
114. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c.I, s. 263.
115. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 300.
116. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, s. 205. [86-87]
117. Mironski V. F. Sazmane edari-ye hökumət-i Səfəvi-Tehran, 1332, s. 163.
118. Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnıx otnoşenii, s. 118; Efendiev O.A. Azerbaydçanskoe qosudarstvo Sefevidov. Bakı, 1981, s. 271.
119. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Özbəkçədən çevirəni M. Osmanoglu.-Bakı, 1991, s. 73.
120. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c.I, s. 263.
121. Əmir Teymurun vəsiyyətləri, s. 73.
122. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 46.
123. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 302-303.
124. Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 40.
125. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 303.
126. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 94; İbraqimov Dj. Feodalnie qosudarstva, s. 77; Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 40.
127. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 47-48.
128. Yenə orada, s. 58.
129. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 294-295. Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 43.
130. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 295. Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 43.
131. Əmir Teymurun vəsiyyətləri, s. 82; Onullahi S. Göstərilən əsəri, 43.
132. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 294-295. Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 43.
133. Yenə orada, s. 295-296.
134. Yenə orada.
135. Yenə orada, s. 303, 305; s. 44; Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 263.
136. Yenə orada, s. 297; s. 44.
137. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 298-293. Onullahi S. Göstərilən əsəri, s. 38. [87-88]
138. Yenə orada 293-294; s. 38.
139. Yenə orada.
140. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 68.
141. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 305.
142. Yenə orada s. 304.
143. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 65-66.
144. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 305-306; Yenə onun: Anadolu bəylikləri, s. 206; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 70.
145. Yenə orada.
146. Xunci F. R. Göstərilən əsəri, s. 47.
147. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 306.
148. Xunci F.R. Göstərilən əsəri, s. 114.
149. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 307.
150. Xunci F.R. Göstərilən əsəri. s. 54.
151. Bax: Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 54.
152. Xunci F.R. Göstərilən əsəri, s. 53-54.
153. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 95; İbraqimov Dc. Feodalğnie qosudarsva, s. 79-80.
154. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 309.
155. Xunci F.R. Göstərilən əsəri, s. 53, 67, 103; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 68.
156. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 309.
157. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı dövlət təşkilatına giriş, s. 310-311.
158. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, İslam ensiklopediyası, c. 1, s. 265.
159. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, s. 207.
160. Bax: Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 96. [88-89]

III FƏSİL

QARAQOYUNLU-AĞQOYUNLU-OSMANLI QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

§1. Qaraqoyunlu -Ağqoyunlu münasibətləri.

Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətləri tarixinin dərinəndən araşdırılmasının tarixşünaslığımız üçün əhmiyyəti vardır. Hər iki tayfa birliyi «türkman» adlanan etnik qrupa mənsub olmuş və XV əsrdə Azərbaycanda bir-birini əvəz etmiş müstəqil dövlətlərin əsasını qoymuşdur. Bu tayfa birlikləri arasında qədim dövrlərdən yaranmış münasibətlər XV əsrdə daha yüksək, siyasi məcrədə davam etmişdir.

Qaraqoyunlular və Ağqoyunlularla əlaqədar olaraq tədqiqat aparmış türk tarixçiləri həmin tayfalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri də araşdırmışlar. Faruq Sümer yazır ki, qaynaqların çoxunda bu iki türkman tayfası arasında qədim ədavətin olduğu göstərilirsə də bunun səbəbi aydınlaşdırılmır. Dəfələrlə baş verdiyi kimi bu qədim düşmənçiliyin səbəbi ərazi ixtilafı və ya üstünlük uğrunda savaşı olmuşdur¹. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, XIV əsrin sonunda bu iki tayfa birliyi arasında baş vermiş münasibətlərin səbəbi yeni torpaqlara, otlaqlara və hərbi qənimətə yiyələnmək hissi olmuşdur². M.X.Yınançın fikrincə, «iki tayfa arasındakı düşmənçilik XIV əsrin 30-cu illərində başlamışdır. Süqut etmiş Elxanilər dövlətinin xarabalıqları üzərində bir-biri ilə mübarizəyə başlamış Cəlayiri, Çobani və Sutay xənanlarının qovğalarında iştirak edən bu iki tayfadan qaraqoyunlular İraqdakı Cəlayiri ailəsinin, ağqoyunlular isə bu ailəyə düşmən kəsilmiş və Mosul-Diyarbəkr vilayətlərində hakim olan Sutayoğullarının xidmətinə girmiş və bir-birinə qarşı hərbi etmişlər³. Sutayoğullarının Cəlayirilərə qarşı uzunmüddətli mübarizəsi bu iki düşmən tərəfin yanında xidmətdə olmuş, eyni kökdən və soydan yaranmış, qaraqoyunluların və ağqoyunluların bir-birinə düşmən kəsilmə [89-90] iki zümrə halına düşməsinə səbəb olmuşdur⁴. Diyarbəkr valisi olmuş Sutayın (1332-ci ildə vəfat etmişdir) oğlu Hacı Tuqay ilə nəvəsi İbrahim Şah arasında Mosuldan Ərzuruma qədər geniş əyaləti ələ keçirmək uğrunda mübarizə zamanı, qaraqoyunlular Hacı Tuğayı, ağqoyunlular isə İbrahim Şahı müdafiə etmiş və nəticədə Mosul-Ərzurum bölgəsi qaraqoyunluların, Diyarbəkr vilayəti ağqoyunluların əlində qalmışdı⁵. Faruq Sümer belə nəticəyə gəlir ki, bu iki qardaş türkman tayfası arasındakı «qədim ədavətin» əsası Hacı Tuğayla İbrahim Şah arasındakı qanlı düşmənçilikdən başlamışdır⁶.

İ.H.Uzunçarşılıın fikrincə, qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı qədim düşmənçiliyin səbəblərindən biri də aralarındakı məzhəb fərqi idi. Qaraqoyunluların şiə məzhəbində olması, Ağqoyunluları və digər sünnü məzhəbə mənsub dövlətləri onların düşməni etmişdi⁷. Həmin fikri V.A.Qordlevski⁸, İ.P.Petruşevski⁹ və Ş.F.Fərzəliyev¹⁰ də müdafiə edir. Ancaq Faruq Sümer qeyd edir ki, XV-XVI əsrin fars, ərəb və türk tarixçilərindən Qaraqoyunluların şiə təriqətində olması haqqında heç bir qeydə rast gəlinmir. Buna görə də onları şiə təriqətli hesab etmək doğru deyildir". V.Minoskinin qənaətinə görə, Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasındakı düşmənçiliyin qaraqoyunluların şiə və ağqoyunluların sünni olmasından yarandığını göstərməyin heç bir əsası yoxdur¹².

XIV əsrin 70-ci illərinin sonunda Qaraqoyunlular Bayram Xocanın rəhbərliyi altında Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarını-Xoyu, Naxçıvanı, Ağkilsəni və Sürməli bölgəsini ələ keçirmiş və Cəlayiri hökmdarına vergi ödəməkdən irtina etmişdilər¹³. 1380-ci ildən Qaraqoyunlu tayfa birliyinə Bayram Xocanın qardaşı oğlu Qara Məhəmməd (1380-1389) rəhbərlik etməyə başladı. Qara Məhəmməd bacarıqlı şəxs idi. O, Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının həm daxili, həm də xarici vəziyyətində ciddi dönüş yarada bildi. Cəlayiri hökmdarı Sultan Hüseynin (1374-1382) ölümündən sonra dövlətin daxilində kəskinləşmiş mübarizədən məharətlə istifadə edən Qara [90-91] Məhəmməd Qaraqoyunlu tayfa ittifaqını daha da möhkəmləndirdi. Qara Məhəmməd Sultan Əhmədin Cəlayiri taxt-tacına yiyələnməsinə yardım etmiş, bu dövlət ilə Qaraqoyunlu tayfa birliyi arasındakı gərginliyi aradan qadırdı. Sultan Əhməd Qara Məhəmmədi Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı kimi tanıdı və onun həyata keçirdiyi tədbirlərə mane olmadı.¹⁴

Ağqoyunlu hökmdarları Qaraqoyunlu tayfa birliyinin getdikcə güclənməsi ilə heç cür razılaşa bilmirdilər. Onlar rəqibin mövqeyini zəiflətmək üçün qonşu ərazilərə vaxtaşırı hücumlar edirdilər. İki tayfa birliyi arasında Ərzincana sahib olmaq üçün şiddətli mübarizə baş verdi. F. Sümer və Y.Yücel belə hesab edirlər ki, Ağqoyunlulara məğlub olan Ərzincan hökmdarı Mutaharten kömək üçün Qara Məhəmmədə müraciət etmiş, o isə qaraqoyunlular və ağqoyunlular arasında qədim düşmənçiliyə sadıq qalaraq Mutahartenin təklifinə razılıq vermişdi.¹⁵ Mutaharten ilə birləşən Qara Məhəmməd Ağqoyunlu Əhmədi ağır məğlubiyətə uğratmışdı. F.Sümer qeyd edir ki, bu qələbə o qədər təsirli idi ki, ağır itkilər verən ağqoyunlular Sivas-Kayseri hökmdarı Qazi Bürhanəddinin himayəsinə girməyə məcbur oldular¹⁶.

1389-cu ildə Ağqoyunlu hökmdarı Bayandur tayfasının başçısı Qutluq bəyin ölümündən sonra onun varisləri-Əhməd, Pir Əli və Qara Yuluq Osman arasında səltənət uğrunda mübarizə başlandı. İlk mərhələdə

üstünlük qazanmış Əhməd və Pir Əli qorxulu hesab etdikləri Qara Yülük Osmanı məğlub etdilər, onu zindana saldılar. Lakin tezliklə Qaraqoyunlu Qara Yusif böyük qüvvə ilə Ağqoyunlu torpaqlarına hücum etdi və Qara Yülük Osman həbsdən azad edildi. Qara Yülük Osman qaraqoyunlular əleyhinə təşkil edilmiş qoşunun başında durdu. O, qaraqoyunlular üzərində qələbə çaldı və Ağqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı kimi Diyarbəkrdə öz mövqeyini möhkəmləndirdi¹⁷.

XIV əsrin II yarısında Azərbaycanın cənub-qərb sərhədlərində yaranmış Qaraqoyunlu tayfa ittifaqını xeyli [91-92] möhkəmləndirmiş olan Qara Məhəmməd öz dövlətinin ərazisini genişləndirmək, ilk növbədə Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək üçün tədbirlər hazırlamağa başladı. Mənbələrdən məlum olur ki, qaraqoyunlular Azərbaycanda Teymurun işğalından sonra yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə etmiş, 1388-ci ilin 25 mayında Təbriz şəhərini ələ keçirmiş, lakin burada möhkəmlənə bilməmiş və tezliklə şəhəri tərk etməli olmuşdular¹⁸.

Əmir Teymurun Azərbaycanı işğal etməsi dövründə qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşdi. Əmir Teymur Azərbaycan uğrunda mübarizədə Qara Məhəmmədin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Şərəfxan Bidlisi qeyd edir ki, «Qara Məhəmmədin fəsadını yatırmaq üçün» Azərbaycanın cənub torpaqlarında Teymurla qaraqoyunlular arasında dəfələrlə böyük toqquşmalar baş verdi.»¹⁹ Ağqoyunlu hökmdarı Qara Yuluğ Osman Osmanlı sultanlığı ilə, həm də, qaraqoyunlularla düşmən münasibətdə idi və Əmir Teymurla yaxınlaşmağa üstünlük verdi.²⁰ Qara Yuluğ Osman Sivas uğrunda döyüşdə osmanlılara məğlub olmuş və Ərzincan hakimi Mütahartənin vasitəsi ilə Əmir Teymurun hüzuruna getmiş, Cığatay hökmdarının hakimiyyətini qəbul etmişdir²¹. Əmir Teymur itaətsizlik göstərən qaraqoyunlulara qarşı mübarizədə ağqoyunlulardan istifadə etdi və onlar arasında qədim düşmənçiliyi daha da qızıışdırdı. Qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı düşmənçilik Teymurun hərbi səfərləri dövründən başlayaraq müxtəlif təmayüldə zahirə çıxdı. Qaraqoyunlular Əmir Teymurun düşməni, ağqoyunlular isə onun müttəfiqi oldu²². M.Seyfəddini göstərir ki, Qara Məhəmməd əmir Pir Hüseyin tərəfindən öldürüldükdən sonra iki tayfa arasındakı mübarizə daha da kəskinləşdi.²³ Ancaq M.X.Yımanç yazır: «Əbu Bəkr Tehrani Qara Məhəmmədin Pir Həsən tərəfindən öldürüldüyünü, Qara Məhəmmədin oğlu Qara Yusifin, atasının intiqamını almaq üçün Qara Yuluğ Osmandan yardım istədiyini, Qara Osmanın öz oğlu İbrahim bəyi bir qədər qüvvə ilə Qara Yusifə yardıma göndərdiyini bildirir»²⁴. Bu fakt [92-93] bir daha sübut edir ki, düşmənçiliyə baxmayaraq, tərəflər bir-birinə yardım göstərməkdən də imtina etməmişlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hadisə 1389-cu ildə Qara Yuluğ Osmanın qardaşları ilə Ağqoyunlu tayfa ittifaqında rəhbərliyi ələ keçirmək uğrunda gərgin mübarizəsi dövrünə təsadüf edir.

Əmir Teymurun Azərbaycanı tərk etməsindən istifadə edən Qara Yusif yenidən möhkəmlənməyə cəhd etdi. Mənbələrdən aydın olur ki, Qaraqoyunlu Qara Yusif 1390-1392-ci illərdə bir neçə dəfə Təbriz şəhərini ələ keçirmiş və Əmir Teymurun yeni yürüş xəbərini eşidərək oranı tərk etməli olmuşdu²³.

Qara Yusif Cəlayiri Sultan Əhmədlə Əmir Teymurun qoşunlarına qarşı mübarizə apardı, lakin heç bir nəticə əldə edə bilmədi. Onlar Teymurun zərbələri altında məğlub oldular və Osmanlı Sultanı İldırım Bayəzidin himayəsinə sığındılar²⁶. Osmanlı Sultanı Teymurun hücum təhlükəsi qarşısında Qara Yusiflə Sultan Əhmədin yardımından faydalanmaq məqsədilə, onlara himayəçilik etdi. Lakin Teymurun Kiçik Asiyaya hücumu ərəfəsində Qara Yusif Osmanlı Türkiyəsini tərk etdi.

Əmir Teymur İldırım Bayəzidə qarşı hərbi yürüşlərində iştirak edən Qara Yuluğ Osmanın Osmanlı qoşunları əleyhinə mübarizədə yaxşı döyüş nümunələrini nəzərə alaraq Diyarbəkər vilayətinin hakimiyyətini ona verdi²⁷. Teymurun Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Qara Yuluğ Osman Diyarbəkər ətrafındakı şəhərləri, qalaları ələ keçirdi və öz dövlətini möhkəmləndirməyə başladı. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə Ərzincan hakimi Mütahartənin ölümündən (1403) sonra Ərzincan və Bayburta sahib olmaq üstündə Qaraqoyunlu Qara Yusiflə Ağqoyunlu Qara Osman arasında şiddətli mübarizə başlandı,²⁸

1405-ci ilin yanvar ayında Dəməşqdə Şam naibi Şeyx Mahmudi tərəfindən həbsdən azad edilmiş Qara Yusif ətrafındakı qaraqoyunlularla Şeyx Mahmudinin Misir sultanı Fərəcə qarşı mübarizəsində iştirak etmişdi. Lakin o, məğlubiyyətə uğramış, vətəninə qayıtmalı olmuşdu²⁹. Teymur [93-94] artıq ölmüşdü və Azərbaycanda onun xələfləri arasında şiddətli mübarizə başlamışdı. 1405-ci ilin qışını Mosulda keçirən Qara Yusif baharda Mardin ətrafına gəldi. Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi mə'lumata görə, Qara Yusif Ağqoyunlu Qara Osmanla yenidən qarşılaşmamaq, mövcud olan ədavəti unutmamaq, münasibətləri qaydaya salmaq məqsədilə ona məktub göndərdi. Qara Yusif yazırdı: «Bizim hər ikimiz türkmənlik. Gəl bundan sonra bir-birimizin üzərinə hücum etməyək, bir-birimizi qırmayaq. Yaxşı olar ki, bizim hər birimiz Rumdan və Cığataydan olan düşmənlərimizə qarşı döyüşsün».³⁰ Güman etmək olar ki, Qara Yülük Osman Qara Yusifin bu təklifi ilə razılaşmamışdı. Çünki, Faruq Sümer və Osman Turan qeyd edirlər ki, Qara Yusif 1405-ci ilin baharında Mardin ilə Hısnkeyfə arasındakı, Takı adlanan yerdə Ağqoyunlu Qara Yülük Osmanla qarşılaşmış və nəticəsiz savaştan sonra tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlanmışdı.³¹ Şərqi Anadoluya qayıtmış Qara Yusif Van və Bitlis hakimlərinə öz hakimiyyətini qəbul etdirmiş, sonra isə Ərzurum yaxınlığındakı Avnikə doğru hərəkət etmiş, Teymurun Azərbaycandan ayrılarkən «Türkman Qara Yusifə qarşı durmaq» tapşırığı almış Əmir Doladaydan qalanı almağa müvəffəq olmuşdu³². Qara Yusif 1408-ci ilin 21 aprelində

Sərdüddə Əbubəkr üzərində qələbə çaldı və 1410-cu ildə Təbriz şəhəri paytaxt olmaqla Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu. Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənə bilmiş Qaraqoyunlu hökmdarı Ağqoyunlu birliyinin getdikcə güclənməsini böyük təhlükə hesab edirdi. Bu bəyliyi zəiflətməyə çalışırdı. Mardin şəhərinə yiyələnmək uğrunda mübarizənin gedişində Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətləri yenidən kəskinləşdi. Qara Yusifin teymuri şahzadəsi Əbubəkrə qarşı mübarizə aparılmasından istifadə edən Ağqoyunlu Qara Yülük Osman öz qüvvələrini Mardin üzərinə yönəltdi. 1409-cu ilin baharında Muş düzündə bu xəbəri almış Qara Yusif Amid şəhəri ətrafına gələrək Ağqoyunlu Qara Yülük Osmanı məğlubiyyətə uğrattı və onu qaçmağa məcbur etdi³³. Beləliklə, tərəflər arasındakı növbəti [94-95] münaqişə də qaraqoyunluların qələbəsi ilə başa çatdı. Türk tarixçiləri Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərini araşdırarkən daha çox tərəflər arasındakı hərbi toqquşmalara geniş yer vermişlər. Onlar bu toqquşmaların səbəbini izah etməkdən çəkinmişlər. 1411-ci ildə ikinci dəfə Amid şəhəri önünə gəlmiş Qara Yusif şəhərin ətrafını talan etmiş və Ərşani qalası ətrafında Qara Yülük Osmanla şiddətli döyüşə girmişdi. Bu döyüşdə də Ağqoyunlu hökmdarı məğlub olmuşdu³⁴. Faruq Sümer qeyd edir ki, Ağqoyunlu hökmdarı məruz qaldığı məğlubiyyətlərə baxmayaraq, özünü Qaraqoyunlu hökmdarı qarşısında qorxudulmuş kimi göstərmirdi³⁵. Bu onunla bağlı idi ki, Ağqoyunluları yalnız Cağatay hökmdarı Şahrux deyil, habelə Məmlük sultanı da müdafiə edirdi.

Qara Yusif Teymuri hakimləri məğlub etdi, Cəlayiri Sultan Əhməd məğlubiyyətə uğrattı, Azərbaycana hakim oldu. O, teymurilərin təhlükəli qonşusuna çevrildi. O dövrdə Şahrux da hökmdarı olduğu Teymurilər dövlətinin hüduqlarını qonşu ölkələr hesabına genişləndirməyə cəhd edirdi³⁶. Əcəm İraqının Teymurilər dövlətinə birləşdirilməsi Qaraqoyunlu dövləti üçün təhlükə törədirdi. Ağqoyunlu hökmdarı Qara Yülük Osman da Qaraqoyunlu dövlətinin torpaqlarını elə keçirmək iddiasından əl çəkməmişdi və hər vasitə ilə onun vəziyyətini ağırlaşdırmağa çalışırdı. O, teymurilərlə ənənəvi dostluq əlaqələrini bərpa etdi. Qara Osman qatı düşməni olan Qara Yusifə qarşı mübarizədə Şahruxun himayəsindən istifadə etmək istəyirdi³⁷. Qara Osmanın Şahruxu Qara Yusifə və sultan I Mehmedə qarşı müharibəyə təhrik etmək üçün göndərdiyi məktub da bunu sübut edir. Məktubda deyilirdi: «Biz özümüzün az miqdarda olan qoşunumuzla Azərbaycan və Rum hakimlərindən qorxub çəkinmirik. Sizin gəlişinizi gözləyirik. Qara Yusif Türkmənin qüdrət və mətanəti onun sizin qullamlarınızın birinə qarşı (yəni Qara Osmana-T.N.) çıxması üçün kifayət qədər deyildir. Təkcə Qara Yusif deyil, həmçinin Rum və Şam da sizin hücumunuzla alınar. Bütün Anadolu bəyləri ilə Bizans, Trabzon Rum imperatorları, Gürcü mülkləri, [95-96] Şirvan, Gilan, Luristan hakimləri sizin fərmanınıza baş əyməyə hazırdır». ³⁸ Ağqoyunlu Qara Osmanın Şahruxa göndərdiyi məktub Qara Yusif tərəfindən ələ keçirildi. O, Ağqoyunlu hökmdarının gizli niyyətindən xəbər tutmuş və ona qarşı qəti tədbirlər görməyə məcbur olmuşdu. 1417-ci ildə Qara Yusif Ağqoyunlu Qara Osman üzərində qələbə çalmış və tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlanmışdı. Sülh müqaviləsinə görə, Qara Osman Mardinin şimal-şərqindəki Sağur qalasını Qara Yusifə təslim etmiş və əvəzində 1 mln dirhəm pul, 100 at və dəvə almışdı³⁹. Lakin tərəflər arasındakı sabit münasibətlər uzun çəkməmişdi. 1418-ci ilin may ayında Qara Osman Şahruxun təhriki ilə sülh müqaviləsini pozmuş və Mardin üzərinə hücum keçmişdi. Bu xəbəri eşidən Qara Yusif Qara Osman üzərinə yürüş etdi və onu Amid ətrafında məğlub edərək bildi. Qara Osman Hələb torpaqlarına qaçdı. Onu təqib edən Qara Yusif Ağqoyunlu hökmdarını 1418-ci ilin 20 sentyabrında Fərat çayının sağ sahilində Mərc Dabıqda ağır məğlubiyyətə uğrattı və Qara Osman Hələb şəhərinə qaçmaqla xilas ola bildi.⁴⁰

Bundan sonra qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı münasibətlər daha gərgin məcrada davam etmişdi. 1420-ci ildə Qara Yusifin Ərzincandakı əmiri Pir Ömər Qara Osmanın oğlu, Kəmax qalasının hakimi Yaqubun üzərinə hücum etdi. Yaqub məğlub edildi və əsir alınaraq Təbrizə göndərildi⁴¹. M.Seyfəddini eyni qaynaqdan istifadə etməsinə baxmayaraq, bu hadisənin 1418-ci ildə baş verdiyini qeyd edir⁴². Lakin tezliklə Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osman bütün qüvvələrini topladı. Ərzincan əmiri Pir Ömərdən intiqam almaq və onun Qara Yusifin göndərdiyi qüvvələrlə birləşməsinə imkan verməmək üçün Topğan vadisində düşməne hücum etdi. Baş vermiş döyüşdə Pir Ömər məğlub oldu, onun oğlanları, yaxınlarından 24 nəfər əsir düşdü və o, Qara Osman tərəfindən öldürüldü⁴³.

Qara Yusif Şahruxun Azərbaycana yürüş xəbərini aldığı üçün düşmən üzərinə nəzərdə tutduğu yürüşü təxirə salmışdı. Şahruxun Azərbaycana yürüşünü və Qara Yusifin ölüm xəbərini [96-97] eşidən Ağqoyunlu Qara Osman yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq öz ərazilərini genişləndirmək qərarına gəldi. O, Mardin şəhəri üzərinə hücum etdi, lakin öz məqsədinə nail ola bilmədi. 1421-ci ilin mart-aprel aylarında Qaraqoyunlu İskəndərlə Ağqoyunlu Qara Osman arasında Şeyx kəndi yaxınlığında baş vermiş şiddətli döyüşdə Qara Osman ağır məğlubiyyətə uğradı.⁴⁴ Qaraqoyunlu İskəndər bu döyüş haqqında Osmanlı sultanı I Mehmed Qaziyə məktubunda yazırdı: «...Qəflətən Özbək əmirlərinin yazdığı bir məktubu apararı casusu ələ keçirdim. Mə'lum oldu ki, Qara Osman qədim ədavəti təzələyərək özbəklərin ittifaqı ilə bizə pusqu qurmaq və beləliklə zərər yetirməklə məşğuldur... mən də bir casus yollayıb, öyrəndim ki, Osman... bizə tərəf gəlməkdədir... Biz on min süvari ilə ona gecə basqın etdik. Düşmənin...20 mindən çox adamı qırıldı». Onun Təvaçisi Əhməd bəyin başını Cəmişid Ağə Əfşarla sizə göndərdim ki, qədim dostluğumuzu və səmimi məhəbbətimizi unutmayasınız⁴⁵.» Lakin Ağqoyunlu hökmdarı bu məğlubiyyətə baxmayaraq, öz düşmənidən intiqam almaq məqsədi ilə Şahruxun yardımından faydalanmaq üçün onu qaraqoyunlularla qəti

döyüşə sövq etməyə başladı. İsmayıl Aka qeyd edir ki, Qara Osman hər iki türkman tayfası (qaraqoyunlular və ağqoyunlular nəzərdə tutulur) arasındakı düşmənçiliyi davam etdirmək, onu məğlub etmiş İskəndərdən intiqam almaq məqsədilə Şahruxu qızısdırmış və qeyd etmişdir ki, «türkmənlər və Qara Yusifin tərəfdarları tamam məhv edilməsələr, ölkədə qayda-qanun bərpa olunmayacaq və əhalinin vəziyyəti yaxşılaşmayacaq»⁴⁶. Bu fikrə şərik çıxan Şahrux Qaraqoyunlu mirzələrinin dəfələrlə etdikləri sülh təklifini qəbul etməmiş və onlarla döyüşə girməyə qərar vermişdi. 1421-ci ilin 30 iyulunda qaraqoyunlularla teymurilər arasında baş vermiş döyüşdə türkmanlar qəhrəmançasına vuruşduqlarına baxmayaraq sayca üstün olan Cığatay ordusunun təzyiqi altında döyüş mövqeyini tərk etməli olmuşdular⁴⁷. [97-98] «Ağqoyunlu Qara Osmanın bu döyüşdən sonra ən mühüm qələbəsi Ərzincanı ələ keçirməsi olmuşdu»⁴⁸.

Şahrux Azərbaycan hakimliyini Qaraqoyunlulara düşmən olan Qara Osmanın oğlu Əli bəyə verdikdən sonra ölkəni tərk edib Xorasana qayıtmışdı.⁴⁹ Qara Osmanın Osmanlı sultanı II Murada göndərdiyi məktub da Şahruxun Azərbaycan hakimliyini Ağqoyunlulara verməsini sübut edir⁵⁰. Azərbaycanın idarəsinin düşmən tayfa nümayəndəsinə verilməsi qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasında olan münasibətləri daha da gərginləşdirdi⁵¹. Şahruxun Azərbaycanı tərk etməsindən xəbər tutan Qaraqoyunlu İspənd Təbriz üzərinə hərəkət etdi. Ağqoyunlu Əli bəy Diyarbəkərə qaçdı. Təbriz İspənd Mirzənin əlinə keçdi. Lakin qardaşı İskəndərin Təbrizə hücum xəbərini alan İspənd Mirzə şəhəri tərk etməyə məcbur oldu və İskəndər Azərbaycan taxtına əyləşdi. Qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı münasibətlər Şahruxun Azərbaycana növbəti yürüşləri zamanı daha da gərginləşdi. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə, Şahruxun Azərbaycana yürüşündə Ağqoyunlu Qara Osmanın xidməti az olmamışdı⁵². 1435-ci ildə Şahruxun Azərbaycana yürüş xəbərini alan İskəndər Anadoluya çəkildi. Şahrux Qara Osmanın yanına qasid göndərmiş, rəqibin yolunu kəsməyi təklif etmişdi. Türk tarixçilərinin fikrincə, Ərzurumda olan Qara Osman İskəndərə yol verməmiş və iki tərəf arasında 1435-ci ilin avqustunda şiddətli döyüş baş vermiş və ağqoyunlular məğlub olmuşdular.⁵³ Döyüşdə ağır yaralanan Qara Osman Ərzurumda vəfat etdi. Qaynaqlardan məlum olur ki, qaraqoyunlularla ağqoyunluların vuruşduğu yerə gəlmiş Cığataylar gördükləri mənzərədən dəhşətə gəlmişdilər. Buna görə də Cığataylar qaraqoyunluları təqib etməkdən imtina etmək istədilər⁵⁴.

Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanın varisi Əli bəyin (1435-1438) hakimiyyəti illərində də iki tayfa arasında düşmənçilik münasibətləri davam etmişdi. Ağqoyunlu Qara Osmanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda onun varisləri arasında gərgin mübarizəyə baxmayaraq, tərəflər arasında [98-99] ədavət zəifləməmişdi. Cahənşah Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı kimi öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi. O, Ağqoyunlu tayfa birliyi ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışdı. Lakin onun bu fikri həyata keçmədi və Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibəti yenidən kəskinləşdi⁵⁵. Türk tarixçilərinin qeyd etdiyinə görə, münasibətlərin belə kəskinləşməsinin səbəbi Qaraqoyunlu İskəndərin oğlu Əlvəndin Cahənşaha qarşı üsyan qaldırması və onun Ağqoyunlu Cahəngirə sığınması, Qaraqoyunlu hökmdarının tələblərinə baxmayaraq, Əlvəndin qaytarılmaması olmuşdu⁵⁶. 1450-ci ildə qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasında başlanan qanlı mübarizə iki ilə qədər davam etdi. 1452-ci ilin baharında Xorasana hakimi Sultan Baburun, ölkəsinə hücum etmək üçün Reyə gəldiyini xəbər alan Cahənşah ağqoyunlularla mübarizəni dayandırdı və Cahəngirə barışıq haqqında xəbər göndərdi. O, Cahəngirdən hakimiyyətini tanımasını da tələb etdi. Cahənşah Cahəngiri bütünlüklə özünə bağlamaq, şərqə hərəkət edərkən qərb cəbhəsindən tamamilə əmin olmaq üçün onun qızını öz oğlu Məhəmmədi Mirzəyə istədi. Cahəngir onun bu təklifini qəbul etdi.⁵⁷ Bununla da bir əsrə yaxın müddət ərzində türkmanların iki qardaş ulusu, iki xanədanı arasında ardıcıl və getdikcə şiddətlənən düşmənçilik müvəqqəti olaraq müəyyən vaxt üçün dayandırılmış oldu.⁵⁸ Lakin Uzun Həsən qardaşının bu hərəkətindən razı qalmadı və ona qarşı mübarizəyə başladı. Diyarbəkəri ələ keçirdi. Ağqoyunlu tax-tacını zəbt etdi⁵⁹. Qardaşının hücumları qarşısında dura bilməyən Cahəngir Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşaha sığındı. Əbu Bəkr Tehrani bu haqqda yazırdı: «Cahəngir qardaşı Uzun Həsəndən incidi, onun günü-gündən artan zəfərlərindən qorxaraq Cahənşahın dərgahına yollandı. Uzun Həsən onu bu əməlindən çəkəndirmək istədi və kürd Osmanı risalətə göndərdi. Dedi ki, biz bir anadan və atadan doğulmuş iki qardaşıq. Gərək bir-birimizlə əhd-peyman bağlayaq, and içək ki, bundan sonra sülh və dostluq yolunu tutacaq, müxalifət və düşmənçilikdən uzaq olacağıq. Bizimlə qaraqoyunlular arasında qədim ədavət [99-100] olduğuna görə, ona birləşmək münasib deyildir»⁶⁰. Mənbənin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Uzun Həsən qaraqoyunlulara qarşı olan qədim ədavəti qardaşına xatırlatmaqla onu tutduğu yoldan çəkəndirmək istəmiş, lakin buna nail ola bilməmişdi. Orta əsr feodal şüuru ata-oğul, qohum-qardaş münasibətlərini kəskinləşdirdiyi üçün şahzadələr atalarına, yaxud bir-birinə qarşı çox vaxt mübarizə aparır, hər vasitə ilə hakimiyyətə doğru can atırdılar⁶¹. Cahəngirin Cahənşaha sığınması və ondan yardım istəməsi Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərini daha da kəskinləşdirdi və Uzun Həsənlə Cahənşah arasındakı düşmənçilik daimi bir şəkil aldı. Qaraqoyunlular ilə ağqoyunlular arasında kəskinləşən mübarizənin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər iki tərəf bir-birinin dövləti daxilindəki feodal ziddiyyətlərindən fəal surətdə istifadə etməyə çalışırdı. Onlar rəqib tərəfdəki daxili ziddiyyətləri kəskinləşdirməyə, bir-birini zəiflətməyə cəhd edirdilər. Cahənşah Uzun Həsənə qarşı apardığı mübarizədə Ağqoyunlu taxtını almağa çalışan Cahəngirə yardım göstərirdi. Uzun Həsən də Cahənşahın üsyan etmiş oğlanlarına kömək edirdi.⁶² Faruq Sümer yazır ki, Cahənşah Ağqoyunlu padşahlığını Cahəngirə verdi, Ərzincanı

da ona iqta etdi və onu Azərbaycan ordusu ilə Ərzincana göndərdi⁶³. Cahanşah 1457-ci ilin baharında Tərhan oğlu Rüstəmi 20 minlik qüvvə ilə Cahangirə yardıma göndərdi. Diyarbəkər yaxınlığında iyun ayında Uzun Həsənlə döyüşdə Cahangirlə qaraqoyunlular məğlub olmuş, Rüstəm əsir düşərək öldürülmüşdü⁶⁴. Uzun Həsən bu qələbə haqqında Osmanlı sultanı II Mehmedə göndərdiyi məktubda ətraflı məlumat vermişdi⁶⁵. M.X. Yınanç qeyd edir ki, Cahanşah bir il sonra Uzun Həsənlə barışmış və əsirlərin xeyli hissəsini geri almışdı.⁶⁶ Bu faktı qaynaqlar belə təsdiq edir. Əbu Bəkr Tehrani bu haqda yazır: «Uzun Həsən Rakka qışlağında olarkən Cahanşahın elçisi gəlmiş və iki tərəf arasında sülh yenidən möhkəmləndirilmişdi»⁶⁷. Bu qələbə Uzun Həsənin mövqeyini daha da möhkəmləndirmiş və ona böyük hökmdarlarla eyni sırada durmağa imkan vermişdi. [100-101] Qaraqoyunlu dövlətinin daxilindəki ziddiyyətlərin getdikcə artması və köçəri əyanlar arasındakı ixtişaşlar Uzun Həsənin öz mövqeyini daha da möhkəmləndirməsinə şərait yaradır. XV əsrin 50-ci illərinin sonu 60-cı illərin əvvəllərində Qaraqoyunluların Anadoludakı əksər şəhər və qalaları Ağqoyunlular tərəfindən ələ keçirildi. Uzun Həsən Cahanşahın oğlu Pir Budağın atasına qarşı üsyanından faydalanmağa çalışdı, lakin buna nail ola bilmədi. Cahanşah Uzun Həsənə məktub göndərərək bildirdi ki, əgər Ağqoyunlu hökmdarı onun oğluna yardım etməzsə, Sincar, Mosul və Ərbil şəhərlərini ona verəcəkdir. Buna görə də Pir Budağ Uzun Həsəndən heç bir yardım ala bilməmişdi⁶⁸. Oğlunun üsyanını yatıran Cahanşah Uzun Həsəni Gürcüstana müvəffəqiyyətli yürüş münasibətilə təbrik etmişdi. Cahanşah ona bir qılınc da göndərmişdi. Uzun Həsən təşkil etdiyi mərasimdə bu qılıncı qurşanmış və elçiyə bunun bir hökmdarlıq nişanəsi olduğunu söyləmiş və böyük hökmdara daim sadıq qalacağına söz vermişdi.⁶⁹ Lakin ö dövrün bir çox hökmdarları arasında olan dostluq və ittifaq yalnız, siyasət məqsədi güdürdü, müvəqqəti səciyyə daşıyırdı. Uzun Həsənin qatı düşməninə qarşı bu mövqeyi, yalnız uzaqgörən siyasi xadimin zahiri bir hərəkəti idi. O, yaxşı bilirdi ki, Cahanşah oğlu Pir Budağın üsyanını yatırdıqdan sonra onun üzərinə gələcəkdir. M.X. Yınanç yazır ki, Uzun Həsən Misir sultanı Xoş Qədəm elçilər göndərmiş, Cahanşahın oğlunun üsyanını yatırməsindən sonra öz üzərinə hücum olacağını sultana bildirmişdi⁷⁰.

Türk tarixçilərinin fikrincə, artıq Qaraqoyunlu dövləti İslam dünyasının ən böyük dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Cahanşah özünü əski Elxani hökmdarının xələfi sayır və onların vaxtilə hakim olduqları əraziləri bütünlüklə əlinə keçirməyə çalışırdı. O, qaraqoyunluların düşməni olan, mərkəzi Diyarbəkər şəhəri olmaqla şərq və cənub-şərq Anadoluğunun bəzi bölgələrinə hakim olan Ağqoyunluları əzmək, Uzun Həsəni məhv etmək, intiqam almaq istəyirdi⁷¹. Cahanşah ağqoyunluların dövlət hüduqlarının getdikcə genişlənməsi faktı [101-102] ilə heç cür hesablaşmaq istəmirdi. O, Osmanlı sultanını xəbər dar etmiş, ondan yardım istəmiş və 1467-ci ilin 15 mayında Təbrizdən Diyarbəkərə tərəf hərəkətə başlamışdı⁷².

Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərini tədqiq etmiş türk tarixçiləri (F.Sümer, M.X. Yınanç, İ.H. Uzunçarşılı və b.) Qaraqoyunlu Cahanşahın bu yürüş ərafəsində Osmanlı sultanı II Mehmedə xəbər dar etməsi və hətta ondan yardım istəməsi faktına nəinki toxunmuş, hətta bu faktın üzərindən sükutla keçmişlər. T. Bıyıqlıoğlu isə belə bir nəticəyə gəlir ki, qaraqoyunlular Osmanlılarla müttəfiq idilər, lakin Osmanlı dövləti ağqoyunlulara qarşı mübarizədə qaraqoyunlularla əlaqəyə girmək haqqında düşünməmiş, Uzun Həsənin Qaraqoyunlu dövlətini ilhaq etməsinə biganə yanaşmışdı⁷³. Türk tarixçilərinin bu mövqeyi onların siyasi baxışları ilə tarixi hadisələrə münasibətdə və Osmanlı dövlətinin yeritdiyi xarici siyasətə birtərəfli yanaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Qaynaqlar onların bu mövqeyini təkzib edir. Qaraqoyunlu Cahanşah Uzun Həsən üzərinə yürüşdən öncə Osmanlı sultanı II Mehmedə göndərdiyi məktubunda Uzun Həsənə qarşı mübarizədə yardım istəmişdi: «0, büləndhimmət həzrət... onun dəfi və cəzalanması üçün cəhd etsinlər... Sizdən sədaqətlə rica olunur ki, bu məsələdə iradə istək və inadınız qırılmasın və həqiqi dostların məqsəd və istəkləri həyata keçsin»⁷⁴. Qaynaqlar bir daha təsdiq edir ki, 1467-ci ildə Qaraqoyunlu Cahanşah sultan II Mehmedin təhriki ilə Diyarbəkər üzərinə hərəkət etmişdi. «Amasya valisi olan Bəyazid sultan II Mehmedin əmri ilə Uzun Həsənə qarşı döyüşdə Cahanşaha hərbi yardım etməli idi»⁷⁵.

Ərcisə doğru irəliləyən Cahanşah yolda Uzun Həsənin elçisi Xızır bəy Tərhanla görüşdü. Elçi Uzun Həsənin padşaha sadıq və tabe olduğunu, hökmdarın Xarputda, yaylaqda olduğunu bildirdi. Lakin Cahanşah qəzəblənərək onu geri qaytardı⁷⁶. Qaraqoyunlu hökmdarı Məhəmməd Süfrəçini Uzun Həsənin yanına göndərdi və tələb etdi ki, əgər o həqiqətən itaət və sədaqətdən bəhs edərsə, ya bilavasitə özü, ya da oğlu onun hüzuruna gəlməlidir. Əks təqdirdə o rəqib üzərinə qoşun [102-103] göndərəcəkdir. Uzun Həsən bu tələblərə rədd cavabı verdi. Lakin, o, Qazı Rükəddin Əlini itaətkarcasına yazılmış məktubla və hədiyyələrlə Cahanşahın qərargahına göndərdi, Cahanşah isə hədiyyələri qəbul etmədi və elçini geri qaytardı⁷⁷. Beləliklə, qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı müharibə zərurətə çevrildi.

Ağqoyunluların üzərinə hərəkət edən Cahanşah Cəpəkcürə gəldi. Sentyabrın ortalarında Pərvanəçi Qasım bəylə Cahangir bəyin 5 minlik qüvvəsi Ağqoyunlu Xəlil Mirzənin 3 minlik qüvvəsi tərəfindən məğlub edildi. Cahanşah bu hərbi yürüşü təxirə salmağı qət etdi. O, qoşunun çox hissəsini geri qaytardı, özü isə bir neçə yaxın adamı, az qüvvə ilə Səncəqdə eys-ışrət etdiyi vaxt 1467-ci ilin 11 noyabrına keçən gecədə Uzun Həsənin qəfil hücumuna məruz qaldı və öldürüldü⁷⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisənin baş verdiyi tarixi tədqiqatçılarımız müxtəlif cür yazmışlar. C. İbrahimov⁷⁹ 1467-ci ilin mayını, V. Minorski⁸⁰ və Ş. Fərzəliyev⁸¹ oktyabrın 4-nü, M. Seyfəddini⁸² isə 1468-ci

ilin aprelini göstərlər. Yalnız İ.P. Petruşevski və S.Məmmədov düzgün olaraq 1467-ci ilin 10 noyabrını qeyd edirlər.⁸³ Uzun Həsən Cahanşah üzərində qələbə münasibətilə Osmanlı Sultanı II Mehmedə göndərdiyi məkubda bu hadisə ilə əlaqədar olaraq ətraflı məlumat vermiş və hadisənin 872-ci il hicri rəbbüsanı ayının 13-də (11 noyabr 1467) baş verdiyini göstərmişdi.⁸⁴

Uzun Həsənin bu qələbəsi ilə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə uzun illər başçılıq etmiş Cahanşahın hakimiyyəti başa çatdı. 1468-ci ildə Həsən Əlinin qüvvələrinə də qalib gələn Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətinin varlığına son qoydu və paytaxtı Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövlətini bərqərar etdi.

Beləliklə Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu qarşılıqlı əlaqələrinin türk tarixçiləri tərəfindən tədqiqini araşdırarkən mə'lum olur ki, onların əksəriyyəti bu problemi tədqiqat obyektinə seçməmiş, iki tayfanın, iki dövlətin siyasi tarixini öyrəndikləri üçün onlar arasındakı münasibətləri də araşdırmalı olmuşlar. Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərindən bəhs etmiş türk tarixçiləri siyasi [103-104] hadisələrə daha çox yer vermiş və çox zaman onların izahından çəkinmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münasibətlərinin öyrənilməsində türk tarixçilərinin araşdırmalarının əhəmiyyəti böyükdür.

§2. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri.

XIV əsrin sonunda Qaraqoyunlu tayfa birliyi Mosulda, Ərzurumda, Xoyda, Naxçıvanda və Göycə gölünün cənub sahillərində möhkəmlənmişdi⁸⁵. Bu tayfa birliyinin tədricən güclənməsi qonşu dövlətlərin rəhbərlərini narahat etmişdi. Teymurun Azərbaycana hücumları dövründə Qaraqoyunluların istilaya qarşı güclü müqavimət göstərməsi də qonşu dövlətlərin, xüsusilə bu işğalçıdan xilas olmaq üçün yollar arayan Şərqi Anadolu bəyliklərinin, Osmanlı sultanlığının onlara olan rəğbətini artırmışdı. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri məsələsi türk tarixçiləri üçün xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış və buna görə də həmin problemə səthi yanaşılmışdır. Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarixini tədqiq etmiş İ.H.Uzunçarşılı, M.X. Yınanç və F.Sümer Qaraqoyunlu hökmdarının (Qara Yusifin və Qara İskəndərin) Osmanlı sultanlarına sığınması məsələsini qeyd etmiş, lakin iki dövlət arasındakı münasibətlərin inkişaf prosesini araşdırmamışlar.

XIV əsrin sonlarında, Qaraqoyunluların Ağqoyunlulara qarşı mübarizəsinin kəskinləşdiyi bir dövrdə siyasi rəqiblərin Teymurun himayəsinə sığınması Qaraqoyunluların Osmanlı sultanlarına olan meylini gücləndirmişdi. Lakin Qaraqoyunlu tayfa birliyinin yüksəlişi Osmanlı dövlətini də narahat edirdi. Mənbələrdən məlum olur ki, «Osmanlı əmirləri Qara Məhəmmədin Malatiya qalasını ələ keçirməsindən qorxur, buna qarşı lazımi tədbirlər görməyə başlayırdılar. Şeyx Həsən adlı bir şəxs Osmanlı Sultanı Bayazidə müraciətində deyirdi: «Məntaş Malatiya qalasını saxlamaqda acizdir. Onu başqası ilə əvəz etməli. Əgər mənim rə'yim qəbul olunmazsa və yaxud tə'xirə salınsa qala Qara Məhəmmədə və ya başqasına təslim olacaq və məhv ediləcəkdir»⁸⁶. Sonralar Osmanlı sultanı ilə [104-105] Ərzincan əmirliyi arasında kəskin ziddiyyətlərin olduğu aşkara çıxdı.

Buna görə də, Əmir Mutaharten Osmanlı sultanına qarşı mübarizədə «Qara Məhəmmədlə ittifaq bağladı» və bu ittifaqa arxalanaraq öz qüvvələrini yenidən təşkil etdi.⁸⁷ Lakin tezliklə Ərzincan əmirinin Ağqoyunlu Qara Osmanla müttəfiq olması və Teymura sığınması Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə öz tə'sirini göstərdi. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə Osmanlı qaynaqlarının gözü ilə baxılırsa, türklərin qaraqoyunlulara ehtiyatla və şübhə ilə yanaşdıqları aydın olur. V.Minorski bunu, qaraqoyunluların yaşayış tərzində, inanclarında rafizilik əlamətlərinin olması ilə izah edir⁸⁸.

Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif Teymura qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə İldırım Bayəziddən yardım istəmişdi. Qara Yusifin məktubunda deyilirdi: «Teymur... indi Azərbaycana hücum etməkdədir. Sənin bu həvaxahın (yə'ni Qara Yusifin-T.N.) onunla müqavilə və mütailə edə bilməyəcək və canını islam əhlinə qurban edəcək. Ümidvaram ki, o, həzrət də (yə'ni Sultan Bayəzid-T.N.) bundan (Teymurun yürüşündən-T.N.) xəbərdardır. Gərək sərhəd əmirlərinə fərman verilsin ki, onlar hazır olsunlar və ehtiyac olduqda fürsəti fəvta verməsinlər. O, nabenarın dəf'i kafirlər üzərinə hücumdan daha zəruridir. Başqa vəziyyət haqqında bu ittihad risaləsini gətirən... Əmir Murad mə'lumat verəcəkdir⁸⁹». Sultan İldırım Bayəzid Qara Yusifə cavabında bildirdi: «Fərman edib buyurdum ki,... əgər Teymur o vilayətə yaxınlaşsa, bizim müzəffər əsgərlər Allahın köməyi ilə... cahanı yandıran o atəşi qara torpağa bərabər edib... aləmi zülm tütüsündən təmizləsinlər. Onun məhv edilməsi bütün başqa işlərdən daha vacibdir. Gərək o cənab da (yə'ni-Qara Yusif-T.N.) Şirvan, Gilan, Gürcüstan, Luristan, hakimləri ilə birləşib qəflət etmədən onlarla müharibəyə başlayalar⁹⁰. Məktubdan aydın olur ki, sultan İldırım Bayəzid təhlükəli düşməne qarşı mübarizədə Qara Yusifə yardım edəcəyini göstərmiş, lakin ona qonşu hakimlərlə ittifaq bağlamağı birgə mübarizə aparmağı [105-106] məsləhət görmüşdü. Teymurun işğal təhlükəsi qarşısında Qaraqoyunlu-Osmanlı əlaqələri möhkəmlənməyə başladı. Faruq Sümerin fikrincə, Qara Yusif müttəfiqi olan Sultan Əhməd Cəlayiri ilə birlikdə Teymurun qüvvələri qarşısında dayanma bilmədi, Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə sığınmağı qərara aldı⁹¹. Osmanlı sultanı Qara Yusifi yaxşı qarşılamiş və Ağsaray bölgəsini ona vermişdi. Türk tarixçiləri qeyd edirlər ki, İldırım Bəyazid Qara Yusif və sultan Əhmədlə birlikdə 1401-ci ilin yayın ortalarında Ərzincan üzərinə hərbi yürüş etmiş, şəhəri ələ keçirmiş və onu Qara Yusifə vermişdi⁹². Qara Yusiflə Sultan Əhmədin Osmanlı sultanına sığınması Əmir Teymurla İldırım Bəyazid arasındakı münasibətlərə öz tə'sirini göstərməyə bilməzdi«. Bəyazidin Qaraqoyunlu xənadanı ilə müttəfiq olması Teymuru daim bihuzur edirdi... o, qaraqoyunluların Osmanlı sultanı ilə ittifaq bağlamasına qəzəblənirdi»⁹³ Teymur Qara Yusifin Kiçik Asiyada qüvvə toplayıb yeni mübarizəyə başlayacağından ehtiyat edirdi. «Teymur elə zənn etmişdi ki, Qara Yusif və Sultan Əhməd Osmanlı Türkiyəsinə getməklə İldırım Bəyazidi ona qarşı müharibəyə qaldıracaqlar⁹⁴. Türk tarixçilərinin fikrincə, Teymur Osmanlı hökmdarına göndərdiyi məktudba, özünün arada sülhün saxlanılmasını arzuladığını bildirmişdi. Lakin möhkəm dostluğun yaradılması naminə müsəlman məmləkətlərinə ziyan verən, yolkəsən, quldur kimi tanınan Qara Yusiflə əlaqədar olaraq üç şərt irəli sürmüşdü.: 1. Onu öldürmək, 2. Mühakimə olunmaq üçün təslim etmək, 3. Osmanlı ərazisindən qovmaq⁹⁵. Yaşar Yücel yazır ki, sultan Bəyazid Teymurun istəklərinə qarşı mənfə cavab vermiş, Qara Yusifin artıq Anadolunu tərk etdiyini göstərmiş, təkrar gəlişində onu qəbul etməkdə tərəddüd göstərməyəcəyini bildirmişdi⁹⁶.

Türk tarixçiləri İldırım Bəyazidin Qara Yusifi və Sultan Əhmədi müdafiə etməkdə nə kimi məqsədlər güddüyünü aydınlaşdırmaqdan çəkinmişlər. Z.V.Toğanın fikrincə, Bəyazid Teymurdan qaçıb özünə sığınan

Əhməd Cəlayiri ilə Qara Yusifi himayə etmək bəhanəsilə, Elxanilərə tabe olan əraziləri işğal [106-107] etmək istəyirdi. O, bu məqsədlə Qara Yusifin Şərqi Anadoluda və Azərbaycandakı qüvvələrindən faydalanmaq istəmişdi.⁹⁷ Osmanlı sultanının başlıca məqsədi tədricən dövlətin sərhədələrinə yaxınlaşmış Teymura qarşı mübarizədə Qara Yusifin və Sultan Əhmədin qüvvələrindən faydalanmaq idi. Beləliklə, obyektiv zərurətin təsiri ilə Qaraqoyunlu Osmanlı əlaqələrində dostluq meyli güclənmiş və bu, münasibətlərin gələcək inkişafına müsbət təsirini göstərmişdi. Qaraqoyunlular İldırım Bəyazid dövründən başlamış dostluq əlaqələrini sonadək davam etdirmişdilər⁹⁸.

Teymurun ölümündən (1405) sonra Azərbaycanda onun xələfləri arasında səltənət uğrunda gedən mübarizədən faydalanan Qaraqoyunlu Qara Yusif Teymuri şahzadələrini ağır məğlubiyyətə uğrattı və mərkəzi Təbriz şəhəri olan Qaraqoyunlu dövlətini yaratdı. Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə güclənməsi Xorasan hökmdarı Şahruxu narahat edirdi. Şahruxun 1415-ci ildə Əcəm İraqını Teymuri dövlətinə birləşdirməsi Qaraqoyunlu dövləti üçün təhlükəli idi. Ağqoyunlu Qara Osmanın Şahruxu qaraqoyunlulara qarşı müharibəyə təhrik etməsi bu təhlükəni daha da artırmışdı⁹⁹. Şahrux kimi qüdrətli bir hökmdarla sabit münasibətlər yaratmağın zəruriliyini yaxşı anlayan Qara Yusif dövlətlərarası münasibətlərin sabitləşdirilməsi üçün iki dəfə cəhd etmiş, hətta Sultaniyyə şəhərini dostcasına Xorasan hökmdarından xahiş etmişdi. Həsən bəy Rumlu yazır: «Bu xahiş müqabilində Xorasan şahı bildirdi ki, əgər Qara Yusif bir oğlunu girov kimi bizim yanımıza göndərsə Sultaniyyəni ona verə bilərik. Qara Yusif bu təklifə razı olmadı»¹⁰⁰. Çünki o, oğlunu Xorasan sarayına göndərməklə Şahruxdan asılı vəziyyətə düşəcəkdə və müstəqil hərəkət edə bilməyəcəkdə.

Şirvanşah İbrahimin ölümündən (1417) sonra oğlu Xəlilullahın Şirvanın müstəqilliyinə can atması, onun Qara Yusifin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etməsi və Şahruxla dostluq əlaqələrini yaratması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Belə bir şəraitdə Qara Yusif Osmanlı sultanı I Mehmedlə [107-108] ittifaq yaratmağı vacib hesab etdi. Qara Yusif sultan I Mehmedə göndərdiyi məktubda yazmışdı: «Bu günlərdə... Şahrux Bahadırdan yarlıq aldım. (o yazır ki,) gərək Azərbaycanı onun vəkillərinə təslim edəm. Eşitdim ki, (o) bu tərəfə qoşun çəkərək Qəzvinə yaxınlaşmışdır. Biz də öz ləşgərimizi oradakı bir dağ ətəyinə yığmışıq və gözləyirik... Əgər qəddar rüzgar ona kömək edərsə, o, tatar qoşunu ilə Konstantinapol sahilindən Kəffəyə çatacaq, qıpçaq çölündən Dərbəndə gələcək, oradansa Azərbaycana yetişəcəkdir... Sizə deyiləsi xəbərlər... çoxdur. Bu barədə ... mə'lumat vermək üçün Xacə Bəhram Naxçıvanını sizin tərəfə göndərdik. Nə fərman etsəniz, ona da əməl edəcəyik»¹⁰¹. Sultan I Mehmed cavab məktubunda məsləhət bilir ki, onlar «səy etsinlər ki, ... fitnə atəşi şölələnməsin»¹⁰². Osmanlı sultanının Qara Yusifin oğlu Qara tskəndərə məktubunda deyilirdi: «...Bizi (məsələdən) agah etdiyinə görə xoşbəxt olun. Əgər bir təşviş və hücum olarsa, xəbər veriniz ki, Allahın köməyi ilə imkan daxilində onu dəf edə bilək»¹⁰³. Osmanlı sultanının məktublarından mə'lum olur ki, o məsələni diplomatik yolla həll etməyə üstünlük verirdi. İsmayıl Aka yazır ki, Əmir Teymurun hakimiyyətini tanımış Osmanlı padşahı I Mehmedin fəaliyyəti də Heratda narazılıq doğurmuşdu. Osmanlıların Əmir Teymurun bərpa etdiyi Anadolu bəyliklərinə qarşı hərəkəti də xoş qarşılanmamışdı. Onlar Əmir Teymura, indi isə Şahruxa Anadoluya gəlməsi üçün dəvət məktubları göndərməyə başlamışdı. Osmanlı Sultanı ikinci bir Teymur təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya gəlmək istəmir və bu baxımdan kafirlər ilə məşğul olmağı teymurilər ilə anlaşılmazlıq yaratmaqdan üstün hesab edirdi¹⁰⁴. Şahrux hələ 1416-cı ilin fevral ayında Burunduq Bahadır vasitəsilə sultan I Mehmedə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Qara Yusifin və onun övladlarının... qovğasından başqa düşmənlərimiz yoxdur. Onlar o tərəflərə (Ruma-T.N.) gələrlərsə, tutub, bizə versinlər və fitnə atəşini söndürməyə çalışsınlar»¹⁰⁵. Sultan I Mehmed ehtiyatla hərəkət edərək Şahruxun tələblərindən imtina etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmağa çalışmışdı. O, yazırdı: «Biz [108-109] əgər, Qara Yusifin üzrxahlığını o dərğahdan (Şahruxun Xorasan dövlətindən T.N.)» xahiş etsək ola bilsin ki, qəbul edilməyəcək. Əgər ona vilayətimizə gəlmək icazəsi versək (o), məcburiyyət üzündən... qonşu hakimlər olan qaramanların, həmidilər, isfəndiyarlar, zülqədərliklərlə birləşərlər. Qara Yusif Misir sultanları ilə də ittifaq yarada bilər»¹⁰⁶.

Türk tarixçilərinin fikrincə, Şahruxun Azərbaycana yürüşü ərəfəsində Osmanlı-Qaraqoyunlu münasibətlərində müəyyən anlaşılmazlıq mövcud idi. Qara Yusifin Ərzincan hakimi Pir Ömər Qarahisarı mühasirəyə alması buna səbəb olmuşdu. Şəhərin hakimi Məlik Əhməd oğlu Həsənə yardım üçün Amasya valisi şahzadə Murada və sultan I Mehmed Çələbiyə müraciət etmişdi¹⁰⁷. O zaman sultan I Mehmed Çələbi Həsənə yardım göstərə bilməmiş və şəhər Pir Ömər tərəfindən ələ keçirilmişdi. Tezliklə Azərbaycanda Qara Yusifin ölümündən sonra taxt-tac qovğası qarşılığından faydalanan sultan I Mehmed itirilmiş torpaqları geri qaytarmışdı.¹⁰⁸

Savaşa girmədən məqsədinə çatmaq istəyən Cığatay hökmdarı elçi göndərmiş, Qaraqoyunlu Qara Yusifdən tabe olmasını tələb etmişdi. Həsən bəy Rumlu yazır: «Qara Yusifin yanına, Təbrizə göndərilmiş elçi qayıdaraq (Şahruxa) bildirmişdi ki, Qara Yusif orada özünü müstəqil bir şah hesab edir. Ətraf yerlərin bütün hakimi və sərdarları ona tabedirlər. Padşahın şövkətindən və qoşunun qələbələrindən qorxmayan Qara Yusifin çoxlu döyüşçü dəstələri vardır»¹⁰⁹. Şahruxun Qara Yusifə qarşı göndərdiyi Əmir Şah Məlik də ona elçi göndərmiş barışıq istədiyini təkrarən izhar etmiş, Sultaniyyəni və Qəzvinə teymurilərə qaytaracağı təqdirdə Suriya və Ruma qədərki ərazini, Azərbaycan ilə Ərəb İraqını ona verəcəyini bildirmişdi. Qara Yusif bu təklifə razı olmamış, Şah Məlikin elçisini həbs etdirmiş və savaşa hazırlamışdı.¹¹⁰

Sultan I Mehmedin Qaramanlu Mehmed üzərindəki qələbəsi münasibətilə Qara Yusifə göndərdiyi fəthnaməyə¹¹¹ cavabında Qaraqoyunlu hökmdarı da onu təbrik etmiş və sultana yazmışdı: «Elxani mülükləri barədə onu deyə bilərəm ki, onların [109-110] hamısı Amu suyunu (Amurdərya-T.N.) keçərək, İsfahan yaxınlığında toplaşmışlar. Əziz oğlum Cahanşahı Sultaniyyənin mühafizəsi üçün yolladım. Səadətənd övladlarım Əmir Şahməhəmməd bahadırı, İspənd bahadırıla birmənzillik qaravuliyə göndərib, özüm əlli min mükəmməl süvari ilə Təbriz yaxınlığındayam və (indi) Ucana getməkdəyəm. İgid oğlum Qara İskəndər iyirmi min nəfər... süvari ilə arxada pusquda dayanmışdı»¹¹². Məktubdan aydın olur ki, Qara Yusif Şahruxun öz üzərinə yürüşə başladığını və bu savaşa necə hazır olduğunu Osmanlı sultanına etraflı şəkildə vermişdi. Sultan I Mehmed Qara Yusifə cavabında, Şahruxun hücum xəbərini ona çatdırdığına baxmayaraq, ona yardım haqqında aydın cavab verməkdən çəkinmişdi¹¹³. Türk tarixçiləri e'tiraf edirlər ki, dostluq əlaqələri olmasına baxmayaraq, Osmanlı sultanının Şahruxa qarşı müharibədə Qara Yusifə yardım göstərməməsinin səbəbi, sultan I Mehmedin teymurilərle yeni toqquşmadan çəkinməsi olmuşdu. 1420-ci ilin 13 noyabrında Qara Yusifin Ücan yaylağında vəfat etməsi münasibətilə Şahruxun sultan I Mehmedə göndərdiyi məktubunda¹¹⁴ onun yanına təşrif gətirən elçilər arasında Osmanlı nümayəndəsi Bəhram bəyin olması da bunu bir daha təsdiq edir. Şahrux həmin məktubda yazırdı: «Eşitdim ki, Qara Yusifin oğlu Şahməhəmməd Qara İskəndərlə Ərzincanin Çəpəkçuruna qaçmış... Qara Osmanla döyüşmüşdür. Biz hal-hazırda onun dəfi ilə məşğuluq. Əgər sizin tərəfə (Ruma-T.N.) pənah gətirərsə onu tutub bizim dərgahımıza yollayın»¹¹⁵. Sultan I Mehmed Şahruxa cavabında yazmışdı: «...Azərbaycanın zəbtindən və diyənin başqa əhvalından xəbərdar olduq. (və bunlar) bizim keyfimizi çoxaltdı. (amma) Qara İskəndərin Rum tərəfə qaçmağından pərişan olduq və o tərəflərin adamlarına fərman verdik ki, əgər ondan xəbər tutsalar vaxtılı-vaxtında ona hücum etsinlər».¹¹⁶ Güman etmək olar ki, Osmanlı sultanının belə cavab yazması Şahruxun məktubda çox saylı qoşunu haqqında mə'lumatın olmasının nəticəsi idi. [110-111]

Osmanlı sultanı II Murad (1421-1451) da Qaraqoyunlu dövləti ilə münasibətində dostluq əlaqələrinə üstünlük vermişdi Türk tarixçiləri də II Muradın Qaraqoyunlu dövləti ilə dostluq əlaqələrini davam etdirdiyini qeyd edirdilər.¹¹⁷ Lakin Osmanlı sultanları Şahruxun Azərbaycan yürüşləri zamanı Qaraqoyunlu dövlətinə fəal yardım göstərməmişlər. Xəlil İnalçıq və İsmayıl Akanın fikrincə, II Muradın ikinci bir Teymur təhlükəsi ilə qarşılaşmaq istəməməsi buna səbəb olmuşdu¹¹⁸. Yalnız Yılmaz Öztuna belə hesab edir ki, sultan II Murad Məmlüklər və Qaraqoyunlular kimi Teymurilərə baş əyməmək haqqında, heç bir zaman düşünməmişdi. O, Teymur istilasından ibrət dərsi almışdı. II Murad babası Bəyazid kimi Temurilərle münasibəti pisləşdirmək fikrində olmamışdı. Buna görə də sultan qaraqoyunluların Şahrux tərəfindən bir neçə dəfə əzilməsinə seyrçi münasibət bəsləmişdi.¹¹⁹

Osmanlı sultanı II Muradın qaraqoyunlularla dostluq münasibətində olduğunu qaynaqlar da təsdiq edir. Qaraqoyunlu İskəndər Şirvana hərbi yürüş etmiş vilayəti dağıtmağa və talan etməyə başlamışdı. Qaraqoyunlularla bacarmayacağını anlamış Xəlilüllah dərhal Şahruxdan və Qara Osman Bayandurdan kömək istədi¹²⁰. Həsən bəy Rumlu göstərir ki, Şirvanşahın xahişi müqabilində Şahrux 1434-cü ilin 6 noyabrında Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etmişdi. Şahruxun hücumu qarşısında dayana bilməyən İskəndər Anadoluya doğru qaçmağa məcbur olmuşda O Xorasan hökmdarının tələbi ilə yolu kəsmiş Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanı məğlub etmiş və sonra Toqat istiqamətinə yollanmışdı. Faruq Sümer yazır ki, İskəndər İldırım Bəyazid ilə atası Qara Yusifdən e'tibarən Osmanlı və Qaraqoyunlu xanədanları arasında yaranmış dostluğu, II Muradın dostu olduğu üçün Osmanlı sərhədlərini keçdi, Toqata gəldi və Qaz obası qışlağında yerləşdi¹²¹. Qaynaqlardan mə'lum olur ki, İskəndər II Muraddan qışı Toqatda keçirməsinə icazə verməsinə istəmişdi. II Murad Amasya valisi Yürküc Paşaya İskəndəri layıq olduğu tərzdə qarşılaşmağı əmr etmiş və ona hədiyyələr göndərmişdi. [111-112] Bütün tədbirlərinə baxmayaraq İskəndərin Osmanlı ölkəsinə daxil olmağa müvəffəq olduğunu görmüş Şahrux Şeyx Nurəddin Məhəmmədi Osmanlı hökmdarı II Muradın yanına göndərdi. O, bildirdi ki, əgər İskəndər Osmanlı ölkəsinə gələrsə, onu göndərsinlər.¹²² Yılmaz Öztuna qeyd edir ki, sultan II Murad İskəndər bəyi rədd etməyi hökmdarlıq şərəfinə münasib görməmiş və teymurilərdən asılı olduğu üçün bu Qaraqoyunlu hökmdarından xilas olmağın çarəsini axtarmışdı.¹²⁶ Z.V.Toqanın fikrincə, II Murad Şahruxun İskəndərin ölkəsindən qovulması tələbinə razılıq vermiş, bəylərindən Umur bəy ilə Yürküc Paşanı bir ordu ilə onun üzərinə göndərmiş və Osmanlı ölkəsindən çıxarmışdı¹²⁷. Qaynaqlardan mə'lum olur ki, qışı Toqatda keçirmiş İskəndər Qaraqoyunlu baharda «qüruru və nadanlığı üzündən... Rum vilayətini dağıtmağa, xalqın malını qarət etməyə və camaata əzab-əziyyət verməyə başladı»¹²⁸. Məhz buna görə də Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri kəskinləşməyə başladı. Faruq Sümer yazır ki, Yürküc Paşa vəziyyəti II Murada bildirdi. Bu hadisədən pərişan olan II Murad Anadolu bəylərbəyi Umur bəyi İskəndərin üzərinə göndərdi¹²⁹. Mənbələr qeyd edir ki, Umur bəy İskəndərə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Sizi məğlubiyyətə uğradan Şahrux Mirzə Xorasan tərəfə getmişdir və sizlərin ata yurdunuz olan Azərbaycan tərəfə yollanmanız daha münasibdir. Getməyiniz dostluğun davam etməsi üçün bir vəsilədir»¹³⁰. Bu məktubu alan İskəndər Osmanlı ölkəsini tərk etmişdi. Tezliklə geri qayıdan İskəndər Təbrizi yenidən ələ keçirə bildi. Lakin o, qardaşı Cahanşah tərəfindən məğlub edildi və Əlincə qalasına qaçaraq orada 1438-ci ilin 21 aprelində öldürüldü. Belələklə Cahanşah Azərbaycan hökmdarına çevrildi. Cahanşahın hakimiyyəti dövründə Qaraqoyunlu dövləti müstəqil bir dövlət kimi möhkəmlənmiş və onun həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində tabe

olmayan ə'yanların müqaviməti qırılmış, mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndirilmişdi. Türk tarixçiləri Cahanşahla II Murad arasında dostluq əlaqələrinin olduğunu qeyd edirlər¹³¹. [112-113]

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Osmanlı hökmdarı II Murad ilə Cahanşah arasında çox səmimi namələr mübadiləsi edilmiş və məşhur tarixçi Şükrullah elçi kimi onun yanına göndərilmişdi¹³². Cahanşah II Murada göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında qədimdən mövcud olan dostluq əlaqələrini xüsusilə qeyd etmiş, II Murad isə cavab məktubunda aralarındakı qədim məhəbbətin pozulmasına heç bir bəhanə olmadığını bildirmiş, bu vəziyyətin heç bir dəyişikliyə uğramadan davam edəcəyini göstərmişdi¹³³. Hər iki hökmdar qazanılmış uğurlar münasibətilə bir-birinə fəthnamələr və məhəbbətnamələr göndərməkdə davam etmişdilər¹³⁴.

Qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı qədim düşmənçilik, ağqoyunluların Osmanlı sultanlarının rəqibləri olması Cahanşahı Osmanlılarla müştərək mənfeətə əsaslanan dostluq münasibətləri yaratmağa vadar etmişdi¹³⁵. Təbiidir ki, belə bir məqsədə Osmanlı sultanı da xidmət edirdi. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətləri II Mehmedin dövründə (1451-1481) daha da inkişaf etmişdi. M.X. Yınanç yazır ki, Cahanşah Fateh II Mehmedə hər zaman «oğlum» deyərək məktublar yazmış və ondan «atam» ünvanı ilə hörmətli cavablar almışdır¹³⁶. Cahanşahla II Mehmed arasındakı yazışmalarla tanışlıqdan mə'lum olur ki, iki dövlət arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün onlar daim bir-birinə fəthnamələr və məhəbbətnamələr göndərmişlər. II Mehmedin Cahanşaha göndərdiyi məktublardan birində Bursadan Təbrizə, kəsbkarlıq məqsədilə gələnlərdən söhbət açılması göstərir ki, bu dövlətlər arasında sıx iqtisadi əlaqələr də mövcud idi. Sultan II Mehmed yazır ki, «Bursadan sizin diyarınıza öz kəsbkarlığı üçün Əhməd Musa adlı bir tacir getmişdir. O, Təbrizdə səfərdə axirətə getmiş və onun əlində olan bütün nəğd pul və mallar...sizin dərğahınızın ümənəsi (əmin-amanlıq yaradanları-T.N.) tərəfindən götürülmüşdür... Onun fərzadı olan Şeyx Məhəmməd Bursavi onun varisidir... oraya gəlir... valilərə işarət olunsun şər'i qovlumluq hökmünə riayət edərək alınmış şeylər qaytarılsın»¹³⁷. Cahanşah məktubunda alınmış əşyaların [113-114] qaytarıldığını, həmçinin Farsın və Əcəm İraqının şəhər və qalalarının Cığataylardan təmizlənməsi haqqında mə'lumat vermiş, bu xəbəri ona çatdırmaq üçün Əmir Tacəddin İbrahim Mehtəri hədiyyələrlə göndərmişdi¹³⁸.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah XV əsrin 50-ci illərində teymurilərə qarşı mübarizədə uğur əldə etmək üçün Osmanlılarla xoş münasibətdə olmağı vacib saymış, hətta bir müddət ölkəsinə təcavüz etmiş Fateh Sultan II Mehmedə elçi göndərmiş, Sivasa qonşu olan Qaraqoyunlu torpaqlarına hücum etməyəcəyi təqdirdə ona 4 min kintal kərə yağ və min dəvə verəcəyini bildirmiş, Osmanlı hökmdarı bu təklifi qəbul etmişdi¹³⁹.

Türkiyə tarixçüeri Cahanşahla II Mehmed arasında dostluq əlaqələri olduğunu qeyd edirlər¹⁴⁰. Yılmaz Öztunaya görə, Fateh II Mehmed atalarının qaraqoyunlularla dostluq və onları himayə etmək siyasətini davam etdirmiş, Sultan Cahanşahla çox yaxşı münasibətlərdə olmuşdu¹⁴¹. Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən türk tarixçiləri iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin izahından daha çox müxtəlif hökmdarların müsbət şəxsi münasibətlərini qeyd etməklə kifayətlənməli olmuşlar.

XV əsrin 50-ci illərinin sonunda Cahanşahın Teymuri hökmdarı Əbu Səid üzərindəki qələbəsidən sonra Qaraqoyunlu dövlətinin Yaxın Şərqi ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilməsi Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətlərə öz təsirinə göstərmişdi. Şərqi Anadolunun fəthini başa çatdırmağa çalışan II Mehmed Ağqoyunlu dövlətinin güclü müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Bu, sultan Mehmedin Trabzon yürüşü zamanı özünü aydın şəkildə büruzə vermişdi. Sultan II Mehmed Trabzona yürüşü ərafəsində Cahanşaha göndərdiyi məktubda yazırdı: «... Pedərə-əzizim Cahanşah, tərəfindən mövlana Şükrullahla bizim dərğahımıza göndərilən kitabətin çatdı... Biz Trabzona yollanırıq... Əgər bu hücumla əlaqədar olaraq bizim məktublaşmamız bir qədər təxirə düşərsə, başqa şey haqda düşünməyib məktublaşma qapılarını qapamayın».¹⁴²[114-115]

Osmanlı dövlətinin şərq istiqamətində irəliləməsinin Ağqoyunlular tərəfindən güclü müqavimətlə qarşılınması hər iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da kəskinləşdirmişdi. Uzun Həsənin başçılığı ilə ağqoyunluların ətraf vilayətlərə qarətçi yürüşlər təşkil etməsi və 871 h (1466-1467)-ci ildə Gürcüstana hücumu ilə kifayətlənməməsi, Ərzruma da döyüşçü dəstələrini yollaması, Qarahisarın alınması Uğurlu Məhəmmədə verilməsi Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu münasibətlərini də pisləşdirmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, Cahanşah II Mehmedə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «...Qədim vaxtlardan bəri bizim... sizin şərəfətli xənədanımızla həqiqi məhəbbətimiz və dostluğumuz olmuşdur və olmaqdadır... Bizim... dostluğumuza heç nə mane olmur. Amma ortaya çıxmış Həsən Ağqoyunlu bu müddət ərzində zahirdə yazıqlıq və məhəbbətini göstərsə də, əslində başqa cür hərəkət edirdi. Onun zahiri və batini bir olmadığı üçün günbə-gün nifaq yaranmaqda idi. Onda bu günlərdə xəbislik tam şəkildə göründü, onun əhdi-peymanı sındırdığı mə'lum oldu... bizə hücum etdisə də onun dəfi asanlıqla mümkün oldu... O, büləndhimmət həzrət... onun dəf i və cəzalanması üçün cəhd etsinlər. Sizdən sədaqətlə rica olunur ki, bu məsələdə iradə... istək və inadınız qırılmasın və həqiqi dostların məqsəd və istəkləri həyata keçsin»¹⁴³. Məktubdan aydın olur ki, Cahanşah Ağqoyunlulara qarşı qarşıdakı qəti döyüşdə müttəfiqi olan Osmanlı hökmdarı sultan II Mehmeddən yardım istəmişdi. Türk tarixçiləri Cahanşahın bu tələbi haqqında heç bir mə'lumat vermirlər. Lakin Hammerin yazdığına görə, Cahanşah fateh Sultan Mehmeddən yardım istəmişsə də, sultan o zaman İskəndər bəyə qarşı mübarizə apardığı və Elbasan qalasının mühasirəsi ilə məşğul olduğu üçün onun istəyini yerinə yetirə bilməmişdi.¹⁴⁴

Mənbələrdən mə'lum olur ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahı Uzun Həsənə qarşı müharibəyə sultan II Mehmed təhrik etmişdi. Amasya valisi Bayəzid sultan II Mehmedin əmri ilə Uzun Həsənə qarşı döyüşdə Cahanşaha hərbi yardım etməli idi. Lakin bu yardım göstərilməmişdi. [115-116]

Qaraqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən türk tarixçilərinin Osmanlı dövlətinin ən böyük düşməni kimi təqdim etdikləri Ağqoyunlu dövlətinə qarşı Cahanşahın apardığı mübarizədə II Mehmedin onu himayə etməsi, Osmanlı imperiyasının Ağqoyunlu dövlətinə qarşı yeritdiyi istilaçılıq siyasətinə haqq qazandırmaq və bütün günahları onların üstünə atmaq cəhdlərindən irəli gəlmişdi.

1467-ci ilin 11 noyabrında Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Ağqoyunlu Uzun Həsənlə həlledici döyüşdə öldürüldü. Tezliklə Uzun Həsən Qaraqoyunlu Həsən Əlinin və Teymuri Əbu Səidin qüvvələrini darmadağın etdi. Qaraqoyunlu dövlətinin mövcudluğuna son qoyuldu. Paytaxt Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövləti meydana gəldi.

§3. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri.

Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı əlaqələri tariximizin lazımi səviyyədə öyrənilməmiş problemlərindəndir. Problemin araşdırılmasının tarixşünaslığımız üçün başlıca elmi əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının XV-XVI əsrlərdəki inkişafı Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri kimi geniş əraziyə malik olmuş siyasi qurumlarının tarixi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu dövlətlərin sosial-siyasi, iqtisadi tarixinin, onların Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dərinədən öyrənilməsi ümumdünya tarixinin bə'zi məsələlərinin obyektiv həlli üçün də vacibdir. Orta əsrlər Şərqi Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri kimi iri siyasi vahidləri qonşu dövlətlərlə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Bu feodal dövlətləri beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal mövqə tutmuş, Asiya və Avropa ölkələrinin Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi-siyasi ittifaqlarında başlıca rol oynamışlar.

Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri məsələsinə tarixşünaslığımızda Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin səbəblərini izah etmək məqsədilə araşdırmalar [116-117] aparmış tədqiqatçılar ümumi şəkildə toxunmuşlar. İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə (xüsusən Venetsiya ilə) diplomatik əlaqələrini tədqiq etmiş, Ağqoyunlu hökmdarının Avropaya meyli etməsini XV əsrin II yarısında Osmanlı Türkiyəsinin kömrük siyasəti, habelə sultan II Mehmedin (1451-1481) qəsbkarlıq planları ilə əlaqələndirmişdir¹⁴⁵. C.M.İbrahimov da Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair tədqiqatlarında İ.P.Petruşevskinin elmi nəticələrini təsdiq etmişdir¹⁴⁶. Bə'zi əsrlərdə isə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri tədqiq edilərkən Osmanlı Dövlətinin istilaçılıq siyasəti ön plana çəkilir. Ağqoyunlu dövləti Venetsiya respublikası və digər Qərbi dövlətləri «Türk hücumu təhlükəsindən ehtiyat edən» siyasi vahidlər kimi təqdim edilir¹⁴⁷. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri Y.M. Mahmudovun əsərlərində daha geniş tədqiq olunmuşdur¹⁴⁸.

Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlər tarixini elmi baxımdan düzgün qiymətləndirmək üçün bu əlaqələrin inkişaf prosesini iki dövrə bölmək mümkündür.

1. Ağqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən əvvəlki dövr.
2. Ağqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı dövr.

XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu tayfa ittifaqı Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarında möhkəmlənmişdi. Diyarbəkər isə bu feodal bəyliyin mərkəzi idi. Ağqoyunlu əmirləri ilə Osmanlı sultanları arasında ənənəvi düşmənçilik münasibətləri vardı. Yaşar Yücel və Yılmaz Öztuna bu düşmənçiliyin XIV əsrin sonlarında Qara Osmanın dövründə başladığını göstərir. Qazi Bürhanəddini öldürmüş Ağqoyunlu rəisi Osman bəy Sivası almağa çalışırdı. İldırım Bəyazidin Sivası zəbt etməsi, ağqoyunluların ən böyük rəqibi olan qaraqoyunluların osmanlıların dostu olması bu düşmənçiliyi daha da gücləndirdi¹⁴⁹. Faruq Sümerin fikrincə, Ağqoyunlu bəyliyin qurucusu olmuş Qara Osmanın osmanlılarla [117-118] münasibətləri daim dostluq məcrasında keçmişdir¹⁵⁰. Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olan yerlərdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqının getdikcə güclənməsi Osmanlı sultanlığını təşvişə saldıqından, Sultan İldırım Bəyazid öz qüvvələrini toplayaraq ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə qalxır. Vəziyyətin gərginləşdiyini hiss edən Qara Osman osmanlılar əleyhinə mübarizədə Teymurun qüvvələri ilə əlaqəyə girir. Teymur qoşunlarının Kiçik Asiyaya yürüşü zamanı onlar üçün əlverişli şərait yaradır. Ağqoyunlular Ankara döyüşündə (1402) İldırım Bəyazidə qarşı Teymurun tərəfində vuruşduqdan sonra Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri daha da pisləşdi. Tofiq Bıyıqlıoğlu belə hesab edir ki, Teymurun istilasından sonra Osmanlı dövləti daxilində baş vermiş qanşılıqdan faydalanan ağqoyunlular Osmanlı torpaqlarına təcavüz etməkdən çəkinməmişdi. Bu təcavüzlər 50 ildən artıq bir müddət ərzində baş vermişdi.¹⁵¹ Dövrün qaynaqları T.Bıyıqlıoğlunun bu iddiasını tamamilə təkzib edir. Osmanlı sultanı I Mehmed Qazinin Qara Osmana məktubunda deyilir: «...Biz (bu vaxtlar ərzində) onlardan (yə'ni Qara Osmandan-T.N.) dostluq və xeyirxahlıqdan başqa bir şey müşahidə etməmişik,.. özünü qədim dost və bu tərəfdən səmimi insan bilib, bu münasibətdə heç bir dəyişikliyə yol verməyin»¹⁵². Məktubdan görindüyü kimi, Osmanlı Sultanı Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanla münasibətlərinin dostluq məcrasında inkişaf etdiyindən bəhs etməkdədir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu dostluğun dərin özülü olmadığından, o yalnız zahiri xarakter daşıymışdır.

XV əsrin 40-50-ci illərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqında hakimiyyət uğrunda gedən feodal mübarizələrinin ardı-arası kəsilmir və onların əllərində olan yerlər əldən-ələ keçirdi. Qara Osmanın dövründə qüvvətli mövqə tutan Ağqoyunlu tayfa ittifaqında başlanan və arası kəsilməyən feodal mübarizələri Osmanlı sultanlığının diqqətini özünə cəlb edir. Osmanlı dövləti ağqoyunlular əleyhinə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə cəhd edərsə də, əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilmir. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri kəskinləşir. [118-119]

Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsində ticarət mənafeələrinin toqquşmasının mühüm rolu olmuşdu. XV əsrin II yarısında beynəlxalq əhəmiyyəti olan başlıca karvan yolları Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən keçirdi. Bu yollardan biri Yaxın və Orta Şərqi bazarlarını Təbrizlə, Xəzər sahilində Azərbaycan bölgələrini isə, Həştərxan vasitəsilə Moskva ilə birləşdirirdi.¹⁵³ Digər mühüm karvan yolu Hindistanı, İrani və Azərbaycanı Qara dənizlə birləşdirən Hörmüz-Təbriz-Trabzon ticarət yolu idi. Şərqi-Qərbi ticarət əlaqələrinin inkişafında Təbriz-Bursa-İstanbul yolunun da böyük əhəmiyyəti vardı¹⁵⁴.

artması Fatehə qəti olaraq bunu anlatmışdı ki, özünə arxadan zərbə vura biləcək bir dövləti bitərəf etməsə, Trabzona yürüş təhlükəli ola bilər»¹⁷². Buna görə də « II Mehmed Trabzon probleminin həllini təxirə salmış, Uzun Həsənlə vuruşmaq üçün ordusunu Ərzincana yeritmiş və Yassıçəmən adlanan yerdə ordugah qurmuşdu».¹⁷³

Türk tarixçiləri arasında bu məsələyə münasibətdə fikir ayrılığı mövcuddur. Bəkir Sidqi Baykal və Yaşar Yücel Səlahəddin Tanselin fikrinə qarşı çıxaraq göstərir ki, Fateh Mehmedin başlıca hücum hədəfə Uzun Həsən deyil, Trabzon olmuşdur.¹⁷⁴

Bu dövrdə Ağqoyunlu dövləti çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. Çünki Uzun Həsən keçmiş rəqibi olan qaraqoyunlularla mübarizə aparırdı. Teymuri hökmdarı Əbu Səid də Qaraqoyunlu dövləti ilə ittifaq bağlamışdı. Ağqoyunlular iki təhlükə arasında qalmışdılar. Beləliklə, o zaman hələ kiçik feodal bəyliyi olan Ağqoyunlu dövlətinin aradan qaldırılması təhlükəsi yarandı. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Uzun Həsən Yassıçəmənə - II Mehmedin hərbi düşərgəsinə bir elçi hey'əti göndərdi.¹⁷⁵

Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi mə'lumata görə, Fateh II Mehmed Uzun Həsənin yanına elçi göndərərək sülh bağlamağı təklif etmişdi. O, yazır: «Rum padşahı Uzun Həsənə elçi göndərdi və bildirdi ki, əgər o, anası Saray Xatunu sülh üçün onun yanına göndərsə, sülh bağlamağa, Trabzona olan iddialarından imtina etməyə hazırdır»¹⁷⁶. Ağqoyunlu elçilərinə Saray Xatun başçılıq edirdi. Bəkir Sidqi Baykal Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi mə'lumatların doğru olduğunu qəbul edir və [122-123] Uzun Həsənin anasını Fatehin yanına yollamağa razı olmasının səbəbinin cavabsız qaldığını yazır.¹⁷⁷ Bütün Yaxın və Orta Şərqdə böyük nüfuzu olan Saray Xatun Osmanlı sultanının hərbi düşərgəsində yaxşı qarşılandı. Qaynaqların verdiyi mə'lumata görə, danışıqlar zamanı Saray Xatun II Mehmed bır-birinə «ana» və «oğul» deyə müraciət etmişlər¹⁷⁸. Saray Xatun bu danışıqlar zamanı özünün bütün diplomatik bacarığından istifadə etdi və Uzun Həsənin birinci tapşırığını yerinə yetirə bildi: II Mehmed Ağqoyunlu dövlətinə qarşı müharibə etmək fikrindən daşındırdı.¹⁷⁹ Rəşad Əkrəmə görə, iki ölkə arasında, ağqoyunluların Osmanlı dövlətinə, habelə onun himayəsindəki ərazilərə hücum etməməsi, Osmanlı qoşunlarının Trabzona hücumu zamanı Ağqoyunlu dövlətinin bitərəf qalması şərtlə sülh müqaviləsi bağlandı.¹⁸⁰ Bu sülh müqaviləsinin Ağqoyunlu dövləti üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Məhz Saray Xatunun bağladığı bu müqavilə nəticəsində o zaman Osmanlı imperiyası ilə toqquşmağa qadir olmayan kiçik Ağqoyunlu dövləti öz müstəqilliyini saxlaya bildi. Lakin Saray Xatunun bütün səylərinə baxmayaraq, II Mehmed Trabzon fəthindən çəkindirmək mümkün olmadı.

Yaşar Yücel II Mehmedin Trabzon fəthi ərəfəsində Uzun Həsənlə olan münasibətlərini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, nə Uzun Həsən Fatehi Trabzon fəthindən çəkindirmək üçün qəti bir təşəbbüsdə olmuş, nə də Fateh onu tamamilə bitərəf etməyə çalışmışdı. Üstünlüyün Fateh tərəfində qaldığı və Uzun Həsənin «şəfaət» diləməsi haqqında Osmanlı rəvayəti qəbul oluna bilməz. Çünki, Fateh bütün Trabzon səfəri boyunca Uzun Həsəndən çəkinmişdi və onun arxadan edəcəyi hücumdan ehtiyat etmişdi. İbn Kamalın çox gözəl bildirdiyi kimi Sultanın Saray Xatunu özü ilə götürməsi də bunu sübut edir¹⁸¹.

1461-ci ilin 26 oktyabrında Trabzon zəbt edildi. Şəhərin əldən getdiyini görən Saray Xatun öz gəlininin (Dəspinə xatunun) Trabzon taxtına olan varislik hüququnu irəli sürdü. O, bundan istifadə edib Trabzon xəzinəsini sultanla bölüşdü. [123-124] Yaşar Yücel bunu, sultanın danışıqlar zamanı Saray Xatuna bə'zi şeylər və'd etməsi ilə əlaqələndirir.¹⁸² Yaşar Yücel və Əli Sevim yazırlar ki, Sultan Fateh Uzun Həsənin ölkəsi sərhədlərinə gələn zaman orduda girov olaraq götürülmüş Saray Xatunu bir elçi hey'əti və Trabzon xəzinəsindən əldə olunmuş hədiyyələrlə oğlunun yanına göndərdi. Osmanlı hey'əti Uzun Həsənlə mövcud olan müqaviləni «Şərq sərhədlərinin təhlükəsiz olması şərtlə təzələdi»¹⁸³. Osmanlı sultanı bu tədbir vasitəsilə qərbdəki istilalarını həyata keçirərkən öz arxasını təhlükəsizləşdirmək istəyirdi.

Trabzonun fəth olunması nəticəsində Ağqoyunlu dövləti nəinki öz müttəfiqini, habelə Qara dənizə olan yeganə çıxış yolunu da itirdi. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri xeyli kəskinləşdi.

Qaraman hadisələri isə Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərini son həddə çatdırdı. Ancaq aralıq dənizi sahilində, çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmiş Qaraman bəyliyi bütün Anadolu yarımadasını ələ keçirməyə çalışan Osmanlı dövləti ilə, Qərbi Avropa ölkələri ilə bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmağa çalışan Ağqoyunlu dövləti arasında mənafehlərin toqquşduğu düyn nöqtəsi idi. Trabzonun işğalından sonra Qara dəniz ticarətindən məhrum olan ağqoyunlular üçün Qaramanın əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Qaraman bəyliyi osmanlılara qarşı Ağqoyunlu dövlətinin ən'ənəvi müttəfiqi idi. Qaraman ərazisinin Ağqoyunlu dövləti üçün hərbi-strateji məntəqə kimi əhəmiyyəti daha böyük idi. Osmanlı imperiyası ilə labüd olan müharibənin yaxınlaşdığı bir şəraitdə Uzun Həsən Qaraman ərazisini heç cür itirmək istəmirdi.¹⁸⁴ Ədnan Sadıq Ərzi bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır ki, Trabzonun osmanlılar tərəfindən fəthi Uzun Həsən dövlətinə şimal istiqamətindən təhlükə törədirdi. Qaramanın itirilməsi isə Ağqoyunlu hökmdarı üçün daha təhlükəli ola bilərdi. Buna görə də Fatehin rəqibi olan, Anadoluda hegemonluq uğrunda mübarizəyə başlamış Uzun Həsənin [124-125] Qaramana hərbi, siyasi müdaxiləsi və bu bölgədə müttəfiq bir dövlətin olmasını istəməsi təbii idi.¹⁸⁵

Mətin Kunt qeyd edir ki, Şərqi Anadoluda osmanlılara düşmən olan Ağqoyunlu dövləti ilə toqquşmanın getdikcə yaxınlaşdığı bir şəraitdə cənubdan təhlükəsizliyinə tam əmin olmaq istəyən Fateh Sultan Mehmed Qaraman ölkəsini zəbt etmək qərarına gəldi.¹⁸⁶ 1464-cü ilin 4 avqustunda Qaraman əmiri İbrahimin ölümündən

sonra Osmanlı sultanının Qaramanı işğal etməsi üçün əlverişli məqam yarandı. Uzun Həsən yaranmış fürsətdən istifadə edərək İshaqı Qaraman taxtına yerləşdirsə də, son nəticədə, Osmanlı qoşunlarının köməyi ilə Pir Əhməd Qaraman taxtını ələ keçirdi¹⁸⁷. İshaq kömək almaq üçün Uzun Həsənin yanına qaçdı. Lakin Cahanşahla həlledici döyüşə hazırlaşan Ağqoyunlu hökmdarı bu dəfə öz müttəfiqinə yardım edə bilmədi. Türk tarixçiləri e'tiraf edirlər ki, Asiyada, «Qaraman problemini» ən radikal şəkildə qısa bir vaxtda həll edən Osmanlı dövləti Ağqoyunlu dövləti üçün həqiqətən bir təhlükə halını almışdı.¹⁸⁸

«Qaraman məsələsində» ilk müvəffəqiyyətsizliyə uğramış Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlı Türkiyəsinin Şərqdəki müttəfiqləri ilə mübarizəyə girmişdi. O, 1464-1469-cu illər ərzində ardıcıl olaraq böyük qələbələr qazandı. Uzun Həsən 1467-ci ilin noyabrında Ərzincan yaxınlığında, Qaraqoyunlu Cahanşah üzərində parlaq qələbə qazandı. Bundan sonra Cahanşahın oğlu Həsənəlini də məğlub edən ağqoyunlular 1468-ci ilin baharında Kürdən cənubda olan bütün Azərbaycan ərazilərini ələ keçirirdilər¹⁸⁹. Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi. Onun yerində paytaxtı Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövləti yarandı. 1469-cu ilin əvvəllərində Qızılağac və Mahmudabad yaxınlığında Uzun Həsən Teymuri hökmdarı Əbu Səidin 27 minlik ordusunu darmadağın etdi. Teymurlər dövləti müvəqqəti olaraq ağqoyunlulardan asılı vəziyyətə düşdü¹⁹⁰. Beləliklə, az vaxt ərzində iki təhlükəli düşməni aradan qaldıran Uzun Həsən Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları (Ərdəbil mahalı istisna olunmaqla) Ermənistan, İraq, Kürdüstan və bütün [125-126] Qərbi İrani əhatə edən geniş əraziyə malik olan feodal imperiyasını yaratdı. Ağqoyunlu dövləti Orta Şərqdə mühüm hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildi. Bu vaxtdan e'tibarən Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin ikinci dövrü başladı.

Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin II dövründə Uzun Həsən Osmanlılara qarşı hərbi ittifaq yaradılmasının əsas təşkilatçısı idi. Bu vaxtdan Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı Türkiyəsinə qarşı münasibətlərinin xarakteri də dəyişdi. XV əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə Ağqoyunlu dövlətinin başlıca xarici siyasət məsələsinə çevrildi. Uzun Həsən Osmanlı dövlətini aradan qaldırmağa, bütün Kiçik Asiyanı ələ keçirməyə, Avropa ölkələri ilə bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmağa çalışırdı.¹⁹¹ O, Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə hazırlaşır, fəal xarici siyasət yeridirdi. Yılmaz Öztuna yazır ki, Təbrizdə-Uzun Həsənin sarayında Osmanlı dövlətini Kiçik Asiyanın siyasi xəritəsindən yox etmək planı hazırlanırdı. Bu palana əsasən İstanbul da daxil olmaqla Anadolu Ağqoyunlulara, bütün Rumeli isə Venetsiya və onun müttəfiqlərinə veriləcəkdi. Osmanlı dövləti məhv ediləcək, Uzun Həsən isə İstanbul taxtında oturacaqdı¹⁹². Müzəffər Ərəndil də Osmanlı ərazisinin Venetsiya ilə Ağqoyunlular arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutan Təbriz planının olduğunu qeyd edir¹⁹³. Beləliklə, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin də fəal qəsbkarlıq planları vardı. O, Yaxın və Orta Şərqdə hegemonluq uğrunda Osmanlı sultanı ilə fəal rəqabət aparırdı.

Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibənin labüd olduğunu anlamış Uzun Həsən toqquşmaya ciddi hazırlıq görürdü. Mənbələrin mə'lumatına görə, Ağqoyunlu hökmdarı osmanlılara qarşı müharibə üçün yalnız İraqdan 37 min əsgər səfərbər etmişdi¹⁹⁴. Uzun Həsən osmanlıların taxt-tacdan məhrum etdiyi bütün Kiçik Asiya feodal hakimlərini də himayə edirdi. Qaraman şahzadələri, İsfəndiyar oğlu Qızıl Əhməd bəy, Zülqədəroğulları və başqa keçmiş Kiçik Asiya hakimləri Ağqoyunlu sarayına sığınmışdılar. Onlar daim Uzun Həsəni [126-127] osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edir və yenidən öz torpaqlarına yiyələnmək arzusu ilə yaşayırdılar¹⁹⁵. İsmayıl Haqqı Uzunçarşılı qeyd edir ki, bu hər iki dövlət arasındakı münasibəti gərginləşdirdi¹⁹⁶.

Uzun Həsənin apardığı aramsız müharibələr, onun Yaxın və Orta Şərqdə, Avropada istedadlı bir sərkərdə kimi məşhurlaşması da II Mehmedə təşvişə salmışdı. Ağqoyunlu hökmdarının hərbi uğurları (Qaraqoyunlu dövlətini aradan qaldırması, Teymuri Əbu-Səid qoşunlarının darmadağın olunması, Misirlə, gürcü knyazları ilə müharibələrdə qələbələr) Osmanlı sultanını narahat etməyə bilməzdi. S.Tansel qeyd edir ki, dövrünün böyük sərkərdələrindən biri olan fateh ləğəbi qazanmış sultan II Mehmed Ağqoyunlu hökmdarı ilə üz-üzə gəlməkdən çəkinirdi¹⁹⁷. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən mənbələrdə Uzun Həsən Osmanlı Türkiyəsinin qüdrətli rəqibi kimi qiymətləndirilir və o, Əmir Teymurla müqayisə olunur.¹⁹⁸ Bəkir Sidqi Baykal XV-XVI əsrlərdə Osmanlıların Asiya və Avropadakı düşmənlərini müqayisə edərək belə bir qənaətə gəlir ki, Şərqdəki rəqiblər Osmanlı Türkiyəsi üçün daha qorxulu olmuşdur. Şərqdəki üç təhlükə Teymurun, Uzun Həsənin və Şah İsmayılın hərbi qüvvələri Osmanlı dövlətini aradan qaldırmaq, onu kiçik bir bəylik səviyyəsinə salmaq iqtidarında idi¹⁹⁹. Bu fikir İsmayıl Haqqı Uzunçarşılı tərəfindən müdafiə olunur²⁰⁰. Yılmaz Öztuna isə Fateh sultan Mehmedlə müharibə vəziyyətində olmuş 20-yə qədər dövlətdən ən qüvvətlinin Ağqoyunlular olduğunu qeyd edir²⁰¹. Təbiidir ki, türk tarixçiləri Osmanlı dövlətinin qəsbkar siyasətini örtbasdır etməyə çalışır və onu yalnız özünü müdafiə edən dövlət kimi qələmə verirlər. Lakin II Mehmedin qələbələrini, şəxsiyyətini mədh edən, onun rəqiblərinin uğurlarını isə kiçildən, qələbələrinə göz yuman türk tədqiqatçılarının ağqoyunluların qüdrətli siyasi qüvvə olduğunu göstərməyə məcbur olması təsadüfi deyildi. Bəzi türk tarixçilərinin yazdığına görə, Uzun Həsən özünü Əmir Teymurun xələfi hesab edirdi²⁰². Topqarı sarayında saxlanılan [127-128] bir məktubun müəllifi isə 9 bənddə Uzun Həsəni Teymurla müqayisə edir və Ağqoyunlu hökmdarının Teymurdan da üstün olduğu göstərilir.²⁰³ Uzun Həsən Avropa mənbələrində də Teymura bənzədilir, bəzən isə ikinci Teymur adlandırılır²⁰⁴.

Osmanlı sultanı yetişməkdə olan müharibədə qələbə çalmaq üçün üstünlüyü ələ almaq məqsədilə Qaraman əmirliyinin fəth olunmasını başa çatdırdı. Uzun Həsən sultandan Qaraman işlərinə qarışmamağı tələb etdisə də, bu heç bir nəticə vermədi, görkəmli diplomat Saray Xatunun Osmanlı sultanı ilə Qaramanı öz keçmiş hakimlərinə qaytarmaq haqqındakı danışıqları da faydasız qaldı²⁰⁵. «Qaraman böhranı» Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərini müharibə həddinə yaxınlaşdırmaqda idi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında dərin hərbi-siyasi ziddiyyətlər də vardı. Bu ziddiyyətlərdə başlıca cəhət Osmanlı dövlətinin qəsbkarlıq siyasəti idi.

Osmanlı sultanı sülh müzakirələri ilə vaxt qazanmaq və qarşıdakı müharibəyə hazırlığı başa çatdırmaq üçün Ağqoyunlu sarayına elçilər göndərdi. Şərafəddin Turan yazır ki, Osmanlı elçiləri Türkiyənin Ağqoyunlu dövlətinə qarşı gördüyü bütün tədbirlər müqabilində Uzun Həsəndən üzr istəməli, ağqoyunlularla «vicdanlı sülh və dostluq müqaviləsi» bağlamalı idilər. Lakin Dəspinə Xatunun, Qaraman şahzadələrinin və Katerino Zenonun ümumi səyləri nəticəsində Uzun Həsən sultan II Mehmedin elçilərini qəbul etmədi²⁰⁶. Ağqoyunlu hökmdarı Aralıq dənizi istiqamətində hücumu keçib Qaramanı fəth etmək, Qərb dövlətlərinin (o cümlədən Venetsiya Respublikasının) hərbi qüvvələri ilə birləşmək üçün öz qoşunlarına döyüş əmri verdi. 1472-ci ildə Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi başlandı.

Başlanmış Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsində təqsiri Uzun Həsənin üzərinə qoymaq və II Mehmedin istilaçılıq siyasətinə haqq qazandırmaq türk tədqiqatçıları üçün səciyyəvi haldır. Mətin Kunt yazır ki, Həsən padşah Azərbaycan və İrandakı üstünlüyü ilə kifayətlənsə idi, Fateh Sultan Mehmed Cənub-Şərqi Anadolunu da ağqoyunlulara güzəştə gedər, [128-129] Balkan yarımadasındakı fəaliyyəti ilə məşğul olardı. Fəqət. 1472-ci ildə Həsən pəşah öz hakimiyyətini osmanlıların əlində olan Anadolunun içərilərinə doğru genişləndirdiyi üçün əks tərəf buna qarşı çıxmışdı²⁰⁷. İsmət Barmaqsız oğlunun tədqiqat əsərində tarixi həqiqətlər qismən açıqlanmışdır. O, yazır ki, ən'ənəvi olaraq Fərat çayının şərqi qanunlu əraziləri İranda və Azərbaycanda hakim olmuş dövlətlərin qanuni torpaqları sayılmışdır. Fatehin Fərat çayını keçməsi Şərqi Anadolu, Azərbaycan və İran ərazilərində böyük bir dövlət yaratmış Ağqoyunlu hökmdarını bu tarixi ən'ənənin müdafiəsi üçün hərəkətə gətirmişdi²⁰⁸.

Fateh sultan Mehmedin 30 avqust 1473-cü il tarixli yarlığında Ağqoyunlu dövlətinə qarşı aparılan müharibənin başlıca səbəbi kimi, Uzun Həsənin Toqat şəhərini ələ keçirməsi göstərilir²⁰⁹. Rəhməti Arat yazır ki, Toqat şəhərinin alınması bu müharibə üçün bir bəhanə olmuşdur. Fəqət, bu iki türk dövlətinin bir-birinə qarşı olan düşmənçiliyinin ən mühüm səbəbi bu idi ki, Anadolunun böyük bir qismini öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş Osmanlı sultanını Şərqi Anadoluya doğru irəliləməsinə Ağqoyunlu hökmdarı maneçilik törətmişdi. Fateh Mehmedin əsas məqsədi yalnız Uzun Həsən tərəfindən edilmiş təcavüzə cavab vermək deyil, bu kimi təcavüzlərin gələcəkdə təkrar olunmaması üçün rəqib dövləti məhv etmək və yaxud onu Anadolu işlərinə qarışmaq iqtidarında ola bilməyəcək siyasi vahid halına salmaq olmuşdur.²¹⁰ A. Kantarini Uzun Həsənlə Osmanlı sultanı Fateh II Memed arasında baş verən müharibənin əsas səbəbini Qaraman bəyliyinə Osmanlılar tərəfindən işğal olunması faktı ilə bağlayır²¹¹.

Osmanlı sultanı da müharibəyə ciddi hazırlıq görmüşdü. Xəlil İncalikin qeyd etdiyi kimi, II Mehmed müharibə ərəfəsində imperatorluğunun çıxara biləcəyi bütün qüvvələri bir araya toplamağa çalışdı²¹².

1472-1473-cü illərin Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsinin şahidi olmuş italyalı C.M. Anciolelonun məlumatına görə, II Mehmed Uzun Həsənə qarşı müharibəyə 220 minə qədər əsgər [129-130] səfərbər etmişdi²¹³. Katerino Zeno və Osmanlı tarixçisi İbn Kamal da ağqoyunlulara qarşı təqribən bu qədər əsgərin səfərbər edildiyini göstərir²¹⁴. Türk tarixçilərindən Ə.B. Şapolyo isə bu rəqəmin 100 min olduğunu qeyd edir²¹⁵.

1472-ci ilin baharında Osmanlı Türkiyəsinə qarşı müharibəyə başlamış Ağqoyunlu dövləti müvəffəqiyyətli döyüş əməliyyatları keçirərək Toqatı, Qeysəriyyəni, Ağsarayı və Ağşehiri zəbt etdi və Qaramana daxil oldu. Lakin əsas qüvvələrdən ayrı düşmüş, Osmanlı qüvvələrindən qat-qat az olan, yorğun Ağqoyunlu süvariləri Beyşehir gölü yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradılar²¹⁶. Qışın düşməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf əməliyyatı dayandırdı. II Mehmed Uzun Həsənə məktub göndərdi. 1473-cü ilin baharında ona qarşı səfərə çıxacağını bildirdi²¹⁷. Sultan əmin idi ki, artıq Qaraman Osmanlıların əlində olduğuna görə, Ağqoyunlu dövləti və Venetsiya ona qarşı birləşə bilməyəcəkdir. Buna görə də, o, Osmanlı dövlətinin bütün qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı yönəltmək qərarına gəldi. Müzəffər Ərəndil yazır ki, Fateh Sultan Mehmed Osmanlı dövlətinin gələcəyinin Şərqdə baş verəcək böyük bir döyüşdə həll edəcəyinə inanmışdı.²¹⁸

1473-cü ilin 1 avqustunda Fərat çayı sahilində Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında şiddətli vuruşma baş verdi. Uzun Həsənin seçdiyi düzgün taktika nəticəsində Ağqoyunlu süvariləri Osmanlı qoşunlarının zərbə qüvvəsini çəşdirdilər, çayın sol sahilinə keçirdilər və sultan II Mehmed ağır məğlubiyyətə uğradılar. Şərafəddin Turan qeyd edir ki, qələbəyə ümidini itirmiş Osmanlı sultanı döyüşdən sonra öz zabitlərindən birini barışıq əldə etmək üçün Ağqoyunlu hökmdarının yanına göndərdi. Lakin Uzun Həsən Venetsiya elçisi Katerino Zenoya verdiyi anda sadıq qaldı və II Mehmedin sülh təklifini qəbul etmədi.²¹⁹

Osmanlı sultanı öz hərbi qüvvələrini Bayburd istiqamətində geri çəkirdi. 1473-cü ilin 11 avqustunda Ağqoyunlu süvariləri II Mehmedin qoşunlarını Ərzincanla Ərzurum arasındakı Üçağzlı dərəsində qarşıladılar.

Otluqbeli [130-131] döyüşü adı ilə məşhur olan bu vuruşmada Ağqoyunlu süvariləri əvvəldən axıradək üstünlüyü öz əllərində saxladılar, lakin döyüşün sonunda odlu silahları olan türk piyadasının əks hücumu nəticəsində məğlub oldular. Döyüş Osmanlı qoşununun qələbəsi ilə sona yetdi.²²⁰ Otluqbeli döyüşündən sonra Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında sülh bağlanması haqqında türk tarixçiləri arasında fikirlər haçalanır. Yaşar Yücel, Əli Sevim və İ.H.Uzunçarşılı osmanlılarla-ağqoyunlular arasında sülh müqaviləsinin bağlanmadığını yazırlar²²¹. Səlahəddin Tansel, Şərəfəddin Turan və Xəlil İncalçik isə İbn Kəmalın verdiyi mə'lumatlara əsaslanaraq sülh müqaviləsinin bağlandığını qeyd edirlər²²². Azərbaycan tarixşünaslığında Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında sülh bağlanması haqqında heç bir qeyd yoxdur. İbn Kəmal yazır ki, Fateh Mehmed Şəbinqarahisarda olan zaman Uzun Həsən Əhməd Begürçü^x adlı bir şeyxi sülh üçün göndərmişdi və Fateh Uzun Həsənin istədiyi sülhü bağlamışdır²²³. Şərəfəddin Turan yazır ki, Uzun Həsənin sülh üçün elçi göndərməsində məqsədi Osmanlı qüvvələrinin Ağqoyunlu torpaqlarına girməsinin qarşısını almaq, Venetsiyanın göndərdiyi silahlara sahib olaraq ordusunu yenidən qurmaq üçün vaxt qazanmaq olmuşdur²²⁴. Mu'ali özünün «Xunkarnamə» əsərində ağqoyunlularla osmanlılar arasındakı sülh haqqında yazır: «Uzun Həsən oğlu Zeynalı, Yusif və Fərrux Cəmalı xilas etmək üçün sülh bağlamağa qərar verdi. Onun Mirzə Həsən adlı elçisi Fatehin yanına gəlmiş, sultan ona Uzun Həsənin Fərat çayının arxa tərəfində qalması lazım gəldiyini bildirmiş və onun qızını oğlu Şahzadə Bayazidə istəyərək elçini geri qaytarmışdır».²²⁵ Mu'alinin mə'lumatından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Uzun Həsənin sülh bağlamaqda mühüm məqsədlərindən biri də osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən əsirləri xilas etmək olmuşdur. Səlahəddin Tansel isə qeyd edir ki, Uzun Həsən tərəflərin ələ keçirmiş olduqları əsirləri dəyişdirməyi də nəzərdə tutmuşdur.²²⁶ Xəlil İncalçik göstərir ki, bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtinə görə Uzun [131-132] Həsən Şəbinqarahisarı tərk etmiş və Osmanlı ərazisinə bir daha təcavüz etməyəcəyinə söz vermişdi.²²⁷

Ağqoyunlu hökmdarı üzərindəki qələbədən sonra türk tarixçilərinin Fateh Mehmedin ən böyük düşməni kimi göstərdikləri Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırmaq üçün imkan olmasına baxmayaraq, onu təqib etməməsinin səbəbini, guya sultan II Mehmedin belə bir məqsədinin olmaması, yalnız Uzun Həsəni cəzalandırmaq istəməsi ilə izah edirlər.²²⁸ Səlahəddin Tansel bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır ki, Fatehin Ağqoyunlular üzərinə hücum etməməsinin başlıca səbəbi osmanlıların Ağqoyunlu dövlətindən çəkinməsi olmuşdur²²⁹. Mənbələrin verdiyi mə'lumata görə, «Otluqbeli qələbəsi sultana o dərəcədə baha başa gəlmişdi ki, o, bir də heç vaxt Ağqoyunlular üzərinə hücum etməyə cür'ət etməmiş və gələcək rüharibələrində bütün diqqətini Avropaya yönəlmişdir».²³⁰

Beləliklə, Ağqoyunlu ordusunu məğlub edən Osmanlı sultanı özünün bütün hərbi qüvvələrini Venetsiya respublikasına və başqa Avropa dövlətlərinə qarşı yönəltdi.

Otluqbeli vuruşmasından sonra Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri gərgin məcrada davam etmişdi. Uzun Həsən Osmanlı Türkiyəsini məğlub etmək planından əl çəkməmişdi. O, döyüşdən cəmi bir həftə sonra Venetsiya diplomatı Katerino Zenonu və Macarıstan elçisini qəbul etmiş, onlara Osmanlı Türkiyəsinə qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını bildirmişdi²³¹. Xəlil İncalçik yazır ki, Otluqbeli döyüşündən az sonra Uzun Həsənin xristian dövlətlərini Osmanlılara qarşı təhrik etməkdə davam etdiyini öyrənmiş Fateh Mehmed Hüseyin Bayqaraya göndərdiyi məktubunda, Uzun Həsəni məhv etmək üçün ikitərəfli hücumu keçməyi təklif etmişdi.²³² Yılmaz Öztuna qeyd edir ki, 1478-ci ilin 6 yanvarında Uzun Həsənin ölümündən sonra bu planın həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmamışdı²³³. Bütün bunlar göstərir ki, iki türk dövləti arasında mövcud olan ziddiyyətlər hələ də həll edilməmişdir. [132-133]

Türk tarixçilərinin «Uzun Həsənin xristian dövlətlərini osmanlılara qarşı təhrik etməsi» həqiqətdən uzaqdır. Çünki Otluqbelidə ağqoyunlulara qalib gəlmiş II Mehmed özünün bütün hərbi qüvvələrini Venetsiyaya qarşı çevirmişdi. Belə bir şəraitdə Ağqoyunlu dövlətini yenidən osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etmək, düşmən qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq, Venetsiya respublikası üçün daha vacib idi. Buna görə də Venetsiya diplomatiyası əsas diqqətini Ağqoyunlu dövlətini yenidən osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etməyə yönəlmişdi. Şərəfəddin Turan yazır ki, bu məqsəd üçün Venetsiya respublikası üç elçini Uzun Həsənin sarayına göndərmişdi.³⁹³ Uzun Həsən Avropa elçiləri ilə söhbətində Osmanlı Türkiyəsinə qarşı 1476-cı ilin baharında hərbi əməliyyata başlamaq qərarına gəldiyini bildirmişdi²³⁴. Şərəfəddin Turan qeyd edir ki, Uzun Həsən 1477-ci ilin baharında 20-24 minlik qüvvə ilə Osmanlılara qarşı səfərə çıxmaq istədiyi haqda xəbər yaymış, lakin Venetsiya elçisi K.Barbaro buna inanmamışdı. Uzun Həsən öz qüvvələrini Anadoluya deyil, Gürcüstana yeritmişdi.²³⁵ Beləliklə, Otluqbeli döyüşündən sonra Venetsiya respublikasının bir-birinin ardınca Ağqoyunlu sarayına göndərdiyi elçilər öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Uzun Həsən Osmanlılara qarşı müharibəyə yenidən başlamadı.²³⁶

1478-ci ilin 6 yanvarında Uzun Həsənin ölümü ilə Venetsiya respublikasının, habelə başqa Qərb dövlətlərinin Osmanlı Türkiyəsini əsasən Ağqoyunlu dövlətinin qüvvəsi ilə məğlub etmək cəhdi tamamilə boş çıxdı.

Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətində xələflər arasında taxt-tac uğrunda şiddətli mübarizə başladı. Hakimiyyəti ələ keçirmiş Sultan Xəlil qardaşlarına qarşı mübarizəyə girişdi. Sultan Xəlilin dövründə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə toxunmuş türk tarixçiləri yazırlar ki, Uzun Həsənin ölümündən

sonra onun yerinə keçmiş oğlu Sultan Xəlil dostluğu yenidən qurmaq məqsədilə Qazi Əlaəddin Beyhəqini İstanbula göndərmiş və hər iki dövlət arasında [133-134] dostluq əlaqələri yaradılmışdı.²³⁷ Bu faktı mənbələr də təsdiq edir. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci qeyd edir ki, Sultan Xəlil sultan II Mehmedə padşahın ölüm xəbərini çatdırmaq və dostluğu bərpa etmək məqsədilə özünün divan başçısı olan Qazi Əlaəddin Beyhəqini İstanbula göndərmişdi²³⁸. Həsən bəy Rumlu da sultan Xəlilin Türkiyə ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə oraya elçi hey'əti göndərdiyini yazır²³⁹. Məhəmməd Nəşrinin verdiyi mə'lumatlara əsaslanan Yılmaz Öztuna ağqoyunlularla-osmanlılar arasında dostluq münasibətlərinin yaradılmasının səbəblərini səciyyələndirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Uzun Həsən ölərkən vəsiyyət etdi ki, özündən sonra nəslindən padşah olanlar heç zaman «Osmanlılarla müharibə etməsinlər». Oğlanları bu vəsiyyətə sadıq qaldılar. Fikrimizcə, Osmanlı türkiyəsinin belə bir addım atması zərurətdən irəli gəlmişdi. Çünki Ağqoyunluların Avropadakı müttəfiqlərinə qarşı mübarizəyə girişmiş sultan II Mehmed Avropa dövlətlərinin Ağqoyunluları Osmanlılara qarşı yeni müharibəyə təhrik etməkdə davam etdiklərini bildirdi, bunun qarşısını almaq məqsədilə bütün qüvvələrini Avropadakı düşmənlərinə qarşı səfərbər edə bilməsi üçün o, Ağqoyunlulara qarşı belə bir addımı atmışdı.

Sultan Yaqubun hakimiyyətə gəlməsilə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərində yaxınlaşma hiss edilməyə başlandı. Hələ vaxtı ilə Fransız şərqşünası C.Döğini yazırdı ki, Yaqub padşah Osmanlı dövləti ilə daim dostluq münasibətləri yaratmışdı və atasının başına gələnlərdən qorxduğu üçün bu müdhiş qüvvəni öz üzərinə cəlb etməkdən çəkinmişdi.²⁴⁰ C.Hammer də Sultan Yaqubun Bəyazidlə dostluq əlaqələri yaratdığını və 12 illik hakimiyyəti zamanı dəfələrlə İstanbula elçilər, hədiyyələr göndərdiyini yazır²⁴¹. İ.H.Uzunçarşılı Ağqoyunlu hökmdarı sultan Yaqubun osmanlılarla dostluq əlaqəsi yaratmasını göstərmiş, lakin bunun səbəbini izah etməmişdir.²⁴² «Azərbaycan tarixi» kitabında qeyd edilir ki, Ağqoyunlu ordusu 1480-ci ildə Osmanlıları ağır məğlubiyətə uğratmış və Sultan II Bəyazid sülh istəməyə məcbur [134-135] olmuşdur²⁴³. Lakin bu fikir nə Ağqoyunlu, nə də Osmanlı qaynaqlarında öz əksini tapmamışdır. Lakin Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin verdiyi mə'lumata görə, 1480-ci ildə Ağqoyunlu ordusu Bayandur bəy, Süleyman bəy Bican oğlu və Xəlil bəy Bəktəşin rəhbərliyi altında Yaş-bəyin komandanlığı etdiyi Misir ordusunu məğlub etmişdir.²⁴⁴

Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindəki yaxınlaşma meyli Ağqoyunlu və Osmanlı qaynaqlarında öz əksini tapmışdır. Osmanlı tarixçisi Xoca Sə'dəddin Əfəndi Ağqoyunlu sultanı Yaqubla sultan II Bəyazid arasındakı münasibət məsələsinə toxunaraq yazırdı: «Yaqub padşah qonşu hökmdarlarla dostluq əlaqələri yaratdığı üçün onun sevgisi də təmiz ürəklərində yer tutmuşdu. O, xüsusilə cənnətməkan sultan Bəyazid həzrətlərinə sevgilərini, yaxın diləklərini bildirən məktublar və elçilər göndərmiş, taxta çıxdığı gündən ömrünün sonunadək bu vəziyyətə sadıq qalmışdır. İki tərəf arasındakı bu xeyirli əməl anlaşılmazlıq izlərini də aradan qaldırmış, qarşılıqlı dostluq hər yerdə müşahidə olunmuşdur»²⁴⁵. Ağqoyunlu tarixçisi Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci Osmanlı Sultanı II Bəyazidin elçilərinin qiymətli hədiyyələrlə Təbrizdə-Ağqoyunlu sarayına gəlməsi haqqında mə'lumat verir.²⁴⁶ Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindəki müsbət dönüşü Yaqub Padşahın sultan II Bəyazidlə yazışmaları və tərəflərin müntəzəm olaraq bir-birinə elçi göndərmələri də sübut edir. İki türk dövləti arasında münasibətlərin yaxşılaşması səbəbləri türk tarixçiləri tərəfindən açıqlanmır. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri olmuşdur.

Osmanlı Türkiyəsi antitürk koalisiyasının üzvləri olan Ağqoyunlu dövləti və Venetsiya respublikası üzərində qələbədən sonra Avropada işğalçılıq müharibələrini genişləndirmiş, Məmlük sultanı ilə müharibəyə başladığı üçün Şərq qonşusu ilə sülh münasibətləri yaratmağa can atmışdı. Digər tərəfdən: antitürk koalisiyasının üzvləri (xüsusən Venetsiya respublikası) II Mehmedlə müharibədə məğlub [135-136] olmalarına baxmayaraq, daha da güclənməkdə olan Osmanlı imperiyasına qarşı Ağqoyunlu dövlətini yeni müharibəyə sövq etməyə çalışmış, regionda baş verən hərbi-siyasi dəyişikləri diqqətlə izləmək üçün öz diplomatlarını Ağqoyunlu sarayına göndərmişlər. 1485-ci ildə İstanbuldakı Venetsiya səfiri Petro Bambo öz hökumətinin tapşırığı ilə diplomat Covanni Darionu Ağqoyunlu sarayına göndərmişdi. Bu təcrübəli Venetsiya diplomatına Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu sarayında baş vermiş dəyişikliyi, Ağqoyunlu dövlətini Osmanlı Türkiyəsinə qarşı yeni müharibəyə cəlb etməyin mümkün yollarını öyrənmək vəzifəsi həvalə olunmuşdu²⁴⁷. Onun 1485-ci ilin 9-10 iyulunda Qəzvindən İstanbuldakı Venetsiya səfiri Bamboya göndərdiyi məktublarında Ağqoyunlu sarayındakı qəbul zamanı və danışıqlarda Macar elçisi ilə yanaşı Hind elçisinin, Osmanlı elçisi Davud Paşanın da olduğu qeyd edilmişdir²⁴⁸. Bu fakt bir daha göstərir ki, Sultan II Bəyazid Qərb ölkələrinin Ağqoyunlu dövlətini Osmanlı Türkiyəsinə qarşı yeni müharibəyə cəlb etməsinə imkan verməmişdir. Osmanlı elçisinin Qərb diplomatları ilə Ağqoyunlu padşahı Yaqubun danışıqlarında iştirak etməsi faktı da bunu bir daha sübut edir. Osmanlı imperiyasının Ağqoyunlu və Venetsiya dövlətləri üzərindəki qələbəsi onun əleyhdarlarının vahid cəbhədə yenidən birləşmək cəhdini puça çıxarmışdı. Avropa dövlətlərinin başçıları tarixi gerçəkliklərlə hesablaşmağa məcbur olmuşdular.

Sultan II Bəyazidin taxt-tac uğrunda qardaşı Cəm ilə mübarizəyə başlaması, Avropa dövlətlərinin də bu məsələyə cəlb olunması Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindəki yaxınlaşma meylini gücləndirmişdi. Səlahəddin Tansel yazır ki, «Sultan II Bəyazid xarici siyasətdə daim ehtiyatla hərəkət edirdi. Düşmənlərinin edə biləcəyi müştərək bir hücumdan yayınmaq üçün diplomatik incəlik göstərirdi».²⁴⁹ Sultan II Bəyazid qardaşı Cəmin taxt-tac uğrunda apardığı mübarizəni yatırmaq, cənub və qərb cəhbəsində uğurlu müharibə aparmaq

Sümer qeyd edir ki, bə'zi Osmanlı tarixçilərinin (İbris Bitlisinin, Xoca Sədəddinin) Osmanlı hökmdarının Əhmədin gətməsinə icazə vermədiyinə dair fikri, [139-140] yalnız II Bayəzidi üzürxah göstərmək üçün söylənmişdir.²⁶⁴ Gödək Əhməd Hüseyn Əli Tərxanın köməyi ilə Rüstəm padşah üzərində qələbə çalmış, Təbrizə də sultan taxt-tacını ələ keçirmişdi. 902-ci ilin Ramazan ayının 1-də (3 may 1497) Təbriz məscidində ilk dəfə olaraq xütbə Əhməd Padşahın adına oxundu²⁶⁵. Gödək Əhməd Rüstəm padşah üzərində qələbə çalması münasibətilə sultan II Bayəzidə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «...Bütün Əcəm məmləkətləri və İran ölkəsi ədalətli və hünərvər əsgərlərimizin əlinə keçdi... Babam... Sultan Həsənin... Təbrizdə olan taxtını əldə etdim»²⁶⁶. Sultan II Bayəzid də Əhməd Padşaha təbrik məktubu göndərmişdi²⁶⁷.

Famq Sümerin fikrincə, Sultan II Bayəzid bacısı oğlu və kürəkəninin qələbəsindən o qədər məmnin oldu ki, şəhəri bayraqlarla bəzədi və şənliklər təşkil etdirdi.²⁶⁸

Sultan Gödək Əhmədin Ağqoyunlu taxt-tacında hakimiyyəti uzun çəkmədi. 1497-ci ilin 13 dekabrında o, İsfahan yaxınlığında Eybə sultan və Qasım Pornəkin qüvvələri ilə döyüşdə öldürüldü²⁶⁹. Gödək Əhmədin ətrafındakı qüvvələrin əksəriyyətinin osmanlılardan ibarət olduğunu türk tarixçiləri təsdiq edirlər. Faruq Sümer yazır ki, «Sultan Əhməd İstanbuldan özü ilə gətirdiyi əsgərlərlə birlikdə müharibə meydanında qaldı»²⁷⁰. Bu faktı sübut edir ki, Osmanlı sultanı öz məqsədinə nail olmaq üçün yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etməyə cəhd etmişdir.

XV əsrin son illərində Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyət uğrunda şahzadələr arasında baş verən mübarizə nəticəsində dövlətin son dərəcə zəiflədiyi aydın surətdə hiss edilirdi. II Bayəzid Venetsiya respublikası ilə müharibə aparırdı, lakin Ağqoyunlu dövlətində baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. İsmayılın başçılığı ilə Səfəvilərin siyasi səhnəyə çıxmasından narahat olan Ağqoyunlu sultanı Əlvənd Mirzənin sultan II Bayəzidə ünvanlanmış məktubunda sultanın kömək etməsi xahiş olunurdu.²⁷¹ Osmanlı sultanı cavab məktubunda yazırdı: Onlar «...gərək bundan sonra tam qeyrətlə çalışıb [140-141] nahiyənin bütün adamları ilə itifaq yaradaraq. o tayfanın darmadağın edilməsinə çalışsınlar. Fitnə atəşi alovlanmazdan əvvəl onu söndürsünlər...Bizim köməyimizi də nəzərə alsınlar... Əgər lazım olarsa, kiçik bir işarə etsəniz, biz yubanmadan sizə gömək edərik»²⁷². Bu məktubdan aydın olur ki, Ağqoyunlu sultanları ilə Osmanlı sultanı II Bayəzid yetişməkdə olan təhlükə qarşısında əzəli düşmənçiliyi unutmuş və birgə mübarizə aparmağı nəzərə almışdılar. II Bayəzid Səfəvilərin getdikcə artan tə'sirini özünə qarşı çevriləcək real bir qüvvə olduğunu gözəl anlamışdı. Buna görə də o, Ağqoyunlu sultanına istənilən yardımı göstərəcəyini bildirmişdi. Beləliklə, «şişlik təhlükəsi» qarşısında Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı Türkiyəsi yaxınlaşmalı oldular. Lakin bu yaxınlaşma meyli uzun çəkmədi. Çünki, Səfəvilər 1501-ci ildə İsmayılın başçılığı altında Təbriz şəhərini ələ keçirəcək. Ağqoyunlu dövlətinə son qoydular. Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yaratdılar²⁷³. Yeni dövlətlə Osmanlı Türkiyəsi arasında dərin ziddiyyətlər özünü büruzə verdi. Beləliklə, türk tarixçiləri Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif dövrlərini araşdırarkən, Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərinə, tərəflər arasındakı müharibəyə daha geniş yer vermişlər. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ölümündən sonrakı dövrdə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri türk tarixşünaslığında lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır. Hətta Ağqoyunlularla bağlı tədqiqat işi apararı M.X.Yınanç, F.Sümer və İ.P.Uzunçarşılı da bu məsələlərin mahiyyətinə varmamışlar.

İqtibas gətirilmiş mənbə və ədəbiyyat.

§1.

1. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 49.
2. Petruşevskiy İ.P. Zapadnyy İran i sopredelnie oblasti vo vtoroy polovine XV v.-V kn. Istoriya İrana s drevneyşix vremen do kontsa 18 veka, L., 1958, s. 236. [141-142]
3. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, s. 258.
4. Kürün K. Türklər və türk dövlətləri tarixi, s. 489.
5. Aka İ. Diyarbəkirdə Ağqoyunlu hakimiyyəti, s. 40-41; Türk milli bütünlüyü içərisində Şərqi Anadolu, s. 24; Ə.Çay. Şərqi Anadolu damğaları,, s. 132.
6. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 34.
7. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, s. 186; yenə onun: Osmanlı tarixi, c.I, s. 359.
8. Qordlevskiy V.A. Kara-koyunlu. Baku, 1927, s. 9.
9. Petruşevskiy İ.P. Qosudarsvto Azərbaycana v XV veke, s. 107.
10. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 89.
11. Sümer F. Qaraqoyunlular. İslam ensiklopedyası, c. VI, s. 304.
12. Minorski V. Uzun Hasan-İslam ansiklopedisi, c. 13-İstanbul, 1986, s. 91.

13. Sümer F. Qaraqoyunlular c. 1, s. 43; Yenə onun: Oğuzlar, s. 146; Kərim Odər. Azərbaycan, s.51; Alizade A. Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv.-Baku, 1956, s. 338.
14. Dogini Ş. Böyük türk tarixi, c.6, s. 1766.
15. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 49; Yücel Y. Anadolu bəylikləri haqqında araşdırmalar, c. II s. 195, 272.
16. Sümer F. Qaraqoyunlular, c I, s. 49.
17. Yücel Y. Anadolu bəylikləri haqqında araşdırmalar, c. II, s. 194.
18. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Göstərilən əsəri, s. 58-54.
19. Şərəf-xan Bidlisi. Şərəf-namə, c.II, s. 91.
20. Yücel Y. Teymurun Orta Şərqi-Anadolu səfərləri, s. 76.
21. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 9; Yücel Y. Anadolu bəylikləri haqqında araşdırmalar, c. II. s. 194.
22. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 64.
23. Seyfəddini M.A. Göstərilən əsəri, s. 127.
24. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, s. 255.
25. Bax: Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Göstərilən əsəri, s.56-58.
26. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I c. 62. [142-143]
27. Cavad Hey'ət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, s. 136; Yücel Y. Teymur tarixinə dair araşdırmalar, c. II, s. 284.
28. Xoca Sa'dəddin Əfəndi. Göstərilən əsəri, c.2, s. 95.
29. Sümer F. Qaraqoyunlular, s. 67; Aka İ. Şahruxun Qaraqoyunlular üzərinə səfərləri, s. 2.
30. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı Diyarbəkriyyə, c.I, s. 58-59; Vuds C. Göstərilən əsəri, s. 56: Efendiev O.A. «Kitabı Diyarbakriya» Abu Bakra Tixrani kak istoriçeskix istoçnik, s. 116.
31. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 68-69; Yenə onun: Qaraqoyunlular. İslam ens. c. VI, s. 298; Turan O. Şərqi anadolu türk dövlətləri tarixi, s. 198.
32. Aka İ. Teymurun ölümündən sonra Şərqi Anadolu, Azərbaycan və İraqi Əcəmdə hakimiyyət mübarizəsi, s. 61.
33. Yınanç M.X. Ağqoyunlular, s. 258; yenə onun: Diyar Bekir-İslam ansiklopedisi. c. III-İstanbul 1986, s 622; Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, 79; İsmayıl Aka. Teymur və dövləti. s. 46; Turan. O. Şərqi Anadolu Türk dövlətləri tarixi, s. 198.
34. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 90; Yınanç M.X Diyarbəkər s. 622.
35. Sümer F'. Ağqoyunlular, s. 11.
36. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 92.
37. Seyfəddini M. Göstərilən əsəri, s. 170.
38. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 180-184.
39. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 97.
40. Yınanç M.X. Diyarbəkər, s. 622; Sümer F. Qaraqoyunlular,c.I, s.99.
41. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 101-102; Yenə onun:Ağqoyunlular, s. 12.
42. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 103; Yenə onun: Ağqoyunlular, s. 12; Şərif bəy Ə. Ərzurumun tarixi, s.79.
43. Seyfəddini M. Göstərilən əsəri, s. 171.
44. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, 119; Ağqoyunlular, s. 12; Oğuzlar, s. 250; İ.P.Petruşevski bu döyüşün 1421 -ci ilin [143-144] mayında olduğunu göstərir. Bax: Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 60.
45. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 216.
46. Aka İ. Şahruxun Qaraqoyunlular üzərinə səfərləri, s. 14.
47. Yenə orada: Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 121-122.
48. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 12
49. Sümer F. Qaraqoyunlular, c.I, s. 124; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 63; Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 95-96.
50. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 226-227.
51. Fərzəliyev. Ş. Göstərilən əsəri, s. 96.
52. Nəşri M. Göstərilən əsəri, c II, s. 611.
53. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 135; yenə onun: Ağqoyunlular, s. 14-15; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 71-72; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.I, s. 491.
54. Metsopski F. Teymurləngin tarixi, s. 33.
55. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s.99.
56. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 18; yenə onun: Qaraqoyunlular. İslam ensik., c. VI, s. 303, Yınanç M.X. İslam ensik., c. III, s. 176.

57. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 85; Sümer F. Ağqoyunlular, s. 19; Yınanç M.X. Cahanşah İslam ensik. c. III, s. 177.
58. Yenə orada, s. 177.
59. Sümer F. Aztanınmış bir türk hökmdarı Uzun Həsən, s. 18.
60. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı Diyarbəkriyyə, c. I, s. 250.
61. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s.101.
62. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri, s. 65; İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti s.76; yenə onun: Feodalnie qosudarstva na territorii Azerbaydjana v XV veka, s. 35.
63. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 20-21.
64. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 21; Yınanç M.X. Cahanşah s. 179-180.
65. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi s. 716-717.
66. Yınanç M.X. Cahanşah, s. 180. [144-145]
67. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı Diyarbəkriyyə. C.2, s. 309
68. YınançM.X. Cahanşah. s. 183.
69. Yenə orada, s. 185.
70. Yınanç M.X. Cahanşah, s. 184.
71. Yenə orada, s. 185; Aka İ. Teymur və dövləti. s. 90; Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri, s. 191.
72. Hins V. Uzun Həsən və Şeyx Cüneyd, s. 41; Minorski V. Qaraqoyunlu Cahanşah və şe'rləri, s. 163; Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaydcana v XV v., s. 168.
73. Hins V. Göstərilən əsəri, s. 49. Tərcüməçinin qeydi.
74. Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 274; Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 552.
75. Berehet G. La Repubblica di Venezia ela Persia-Torina, 1865, s. 100. (İqtibas Y.Mahmudovun «Vzaimootnoşeniya qosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadnoevropeyskimi stranami. Baku, 1991, s. 58. götürülüb)
76. Yınanç M.X. Cahanşah,-İslam ensiklopediyası, c. III, c. 186.
77. Yenə orada
78. Yınanç M.X. Cahanşah, İslam ensiklopediyası, c.III, e. 187; Sümer F. Ağqoyunlular, s. 23; Aka İ. Teymur və dövləti s. 90.
79. İbraqimov Dc. Feodalnie qosudarstv na territorii Azerb, v XV veka.
80. Minorski V. Qaraqoyunlu Cahanşah və şe'rləri, s.161.
81. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 102.
82. Seyfəddini M. Göstərilən əsəri, s. 193.
83. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaydcana v XV v., s. 168; Mamedov S.A. Azerbaydjan po istoçnikam XV-pervoy polovini XVIII vv.,s. 153.
84. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 555-556; Fırudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 274-275. [145-146]

§2.

85. Bax: Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Göstərilən əsəri, s.46, 56, 58; Sümer F. Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir baxış, s. 442; Kərim Odər. Azərbaycan, s. 51, 55; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.I, s. 460.
86. Aziz b. Erdesir-i Esterebadi. Bezmü-Rezm. Neşr. Kilisli Rifat-İstanbul, 1928, s. 345.
87. Aziz b. Erdesir-i Esterbadi. Bezmü-Rezm, s. 383.
88. Minorski V. Qaraqoyunlu Cahanşah və şe'rləri, s. 156
89. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi. s. 25-26.
90. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 37-38; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 119.
91. Sümer F. Qaraqoyunlular c.I, s. 62; yenə onun: Qaraqoyunlular, İslam Ensiklopediyası, c. VI, s. 297.
92. Yenə orada, s. 63; Yücel Y. Mutaharten və Ərzincan əmirliyi, s. 292; yenə onun: Teymurun Orta Şərq-Anadolu səfərləri, s. 136.
93. Vamberi G. Əmir Teymur.-Bakı, 1991, s. 38.
94. Nəşri M. Göstərilən əsəri, c.I, s. 345.
95. Yücel Y. Mutaharten və Ərzincan əmirliyi, s. 294-295; F. Sümer. Qaraqoyunlular, c. I, s. 63.
96. Yücel Y. Mütəhərtən və Ərzincan əmirliyi, s. 295.

97. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 347, 349.
98. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c. 4, s. 277
99. Nəşr M. Göstərilən əsəri, c.2, s.611.
100. Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s.92.
101. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 174-175; Firudinbəy. Göstərilən əsəri, s. 151-152.
102. Yenə də orada, s. 176; s.152.
103. Yenə orada, s. 182; s. 154.
104. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 59-60; Teymurilərin Azərbaycan ilə əlaqələri, s. 15. [146-147]
105. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 164; Firudinbəy. Göstərilən münşəat. s. 150.
106. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 166; Firudinbəy. Göstərilən münşəat, s. 151.
107. Nəşri M. Göstərilən əsəri, c.2, s. 537-538; Anhegger R. Mehmed b. Halil ül-Kunevinin «Tarihi Ali Osmani»-İÜEF. Tarih dergisi. c. II, s. 3-4, 1950, s. 60; Danişman Z. Osmanlı imperatorluğu tarixi. c. III, İstanbul, 1958, s. 223; Uzunçarşılı İ.H. I Mehmed, s. 502. Ağdad M. Göstərilən əsəri, s. 358.
108. Ağdad M. Göstərilən əsəri, s. 345.
109. Bax: Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 94.
110. Bax: Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 94; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 61.
111. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 192-194; Firudin bəy Göstərilən münşəat. s. 157-158.
112. Yenə orada, s. 195-196; s. 158-159.
113. Yenə orada, s. 197; s. 159.
114. Yenə orada, s. 203-205; s. 160-161.
115. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 203-205; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 160-161.
116. Yenə orada.
117. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi. c.I, Ankara, 1988, s. 360; Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. I, s. 489; F.Sümer. Qaraqoyunlular c. I, s. 138.
118. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 69; İncik X. II Murad.-İslam ens. s. 603.
119. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c. 3, s. 159.
120. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c.I, s. 125.
121. Aşurbəyli S. Göstərilən əsəri. s. 248.
122. Bax: Fərzəliyev Ş. Göstərilən əsəri, s. 99; Aka İ. Teymur və dövləti, s. 71.
123. Sümer F. Qaraqoyunlular, c. I, s. 137-138.
124. Xoca Sə'dəddin Əfəndi. Göstərilən əsəri, c.2, s.137; Fəsix Xəvafi. Mücməli Fəsihi, s. 213. [147-148]
125. Aka İ. Teymur və dövləti, s. 72; F Sümer. Qaraqoyunlular, c.I, s. 137; Fəsix Xəvafi. Mücməli Fəsihi, s. 213.
126. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c.3, s. 161.
127. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, c. I, s. 365; Yenə onun: Böyük Türk hökümdarı Şahruh-İÜEF Türk Dili və Edebiyat dergisi. c. III, s. 3-4, 1949, s. 521-522.
128. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə, c.I, s. 125; Metsopski F. Göstərilən əsəri, s. 33; Xoca Sadəddin Əfəndi. Göstərilən əsəri. c.2, s. 179.
129. Sümer F. Qaraqoyunlular c. I, s. 138.
130. Xoca Sə'dəddin Əfəndi. Göstərilən əsəri, c. 2, s. 137; Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri və Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu dövlətləri, s. 184.
131. Kırzioğlu F. Qars tarixi, c. I, s. 489; Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri və Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu dövlətləri, s. 184.
132. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi, c.I, s. 360, 439.
133. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 480, 483-484; Firudinbəy. Göstərilən münşəat, s. 160-168.
134. Yenə orada, s. 485-497; s. 170-175.
135. Minorski V. Qaraqoyunlu Cahənşah və şe'rləri, s. 163
136. Yınanç M.X. Cahənşah, s. 185.
137. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 501; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 223-224.

138. Nəvayi Ə, Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi. s. 203; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 224.
139. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri və Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətləri, s. 184.
140. Kırzioğlu F. Qars tarixi, c.I. s. 489; Kurat A.N. Göstərilən əsəri, s. 133.
141. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c. 4, s. 90.
142. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 536-541; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 255-257.
143. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 552-553; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 273-274. [148-149]
144. Hammer İ.V. Osmanlı tarixi. c.I, Çeviren. M. Ata Bügünkü dille özetleyerek yeniden yazan. A. Karahan-İstanbul, 1990, s. 243.

§3.

145. Petruşevski İ.P. Qosudarstva Azerbaydçana v XV veke, s. 172-173.
146. İbrahimoğlu Dj. Feodalme qosudarsva na territorii Azerbaydçana XV veka, s. 41.
147. Azərbaycan tarixi, c.I, s. 224.
148. Bax: Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, 1986; Vzaimootnoşeniya qosudarstv akkoyuulu i Sefevidov s zapadnoevropeyskim stranami, Baku, 1991.
149. Yücel Yaşar. Timur tarixinə dair araşdırmalar. II-Türk Tarih Kurumu-Belleten, cilt XLII, sayı 166,-Ankara, 1978, s. 247-248; Öztuna. Türkiyə tarixi, c.4, s. 279.
150. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 15.
151. Hins V. Uzun Həsən və Şeyx Cüneyd, s. 50; Tərcüməçinin qeydi.
152. Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s. 185; Firudin bəy. Göstərilən münşəat, s. 155.
153. Bax: Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. S. 13-24.
154. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri, s. 12.
155. Dalsar F. Türk sənaye və ticarət tarixində Bursada ipekçilik-İstanbul, 1960, s. 129.
156. İncik H. Bursa: XV əsirdə sənaye və ticarət tarixinə aid vesikalar.-Türk Tarih Kurumu-Belleten, c. XXIV, s. 93.-Ankara, 1960, s. 53.
157. Necdet S. Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı. c.I, -İstanbul, 1978, s. 125.
158. Tarihde Türk devletleri, c.II, -Ankara, 1987, s. 653.
159. Atnegger Rve İncik H. Kanunname-i Sultan ber mücabi orfi Osmani-Ankara, 1956, s. 41; İncik X., Bursa, s. 52. [149-150]
160. İncik X. Bursa, s. 52.
161. Mahmudov. Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. s. 12.
162. İncik X. Bursa, s. 57.
163. Maxmudov Ə. M. Vzaimootnoşeniya aosudarstv Akkoyuulu i Sefevidov v zapadnoevropeyskimi stranami, s. 51.
164. İncik H. Osmanlılar-İslam ansiklopedisi, c. VII-İstanbul, 1988, s. 515.
165. İncik H. Osmanlılar-İslam ansiklopedisi c. 12/II-İstanbul, 1988, s. 300
166. İncik X. Bursa, s. 51.
167. İncik X. II Mehmed, s. 515-516.
168. Tansel S. Osmanlı kaynaklarına görə Fateh Sultan Mehmedin siyasi və askeri faaliyyəti-Ankara, 1953, s. 17
169. Mirmiroğlu V. Fatehi donanması və deniz savvaşları-İstanbul 1946, s. 92; Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fehti (1451-1590).-Ankara, 1976, s. 26-27.
170. Yücel Y. Fatehin Trabzon fehti öncesinde Osmanlı-Trabzon -Akkoyuulu ilişkeleri.-Türk Tarih Kurumu-Belleten, s. XLIX, s. 194.-Ankara, 1985, s. 301-302; Baykal B.S. Fateh Sultan Mehmed-Uzun Hasan rəqabətində Trabzon meselesi, s. 76.
171. Baykal B.S. Fateh Sultan Mehmed-Uzun Həsən rəqabətində Trabzon məsələsi, s. 76.
172. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 264-265.
173. Yenə orada.
174. Baykal B.S. Fateh Sultan Mehmed-Uzun Həsən rəqabətində Trabzon məsələsi. s.78; Yücel Y. Fatehin Trabzon öncəsində Osmanlı-Trabzon Ağqoyunlu ilişkeleri, s. 304-305.
175. Maxmudov Ə.M. Vzaimootnoşeniya aosudarstv Akkoyuulu i Sefevidov, s. 54
176. Əbu Bəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkryyə. c.II, s. 392.

177. Baykal B.S. Fateh Sultan Mehmed-Uzun Həsən rəqabətində Trabzon məsələsi, s. 80. [150-151]
178. Paşazadə. A. Göstərilən əsəri. s. 207-208; Nəşri M. Göstərilən əsəri, s. 2, s. 752-753.
179. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri, s. 19; Brokkelman C. İslam millətləri və devletləri tarixi. Çeviren N. Çağatay-Ankara, 1964, s. 262.
180. Reşat Ekrem. Osmanlı müahidələri və kətibənamələr 1300-1920 və Lozan müahidəsi -İstanbul, 1934, s. 27-28.
181. Yücel Y. Fatehin Trabzon fəthi öncəsində Osmanlı-Trabzon-Ağqoyunlu əlaqələri, s. 311.
182. Yenə orada.
183. Yücel Yaşar, Sevim Ali. Türkiyə tarixi. c. II-ankara, 1990, s. 158.
184. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri, s. 20.
185. Ərzi A.S. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tarixi haqqında araşdırmalar.s. 94.
186. Akşin Sina. Türkiyə tarixi. c. 2.-İstanbul, 1989, s. 91-92.
187. Konyalı Y.H. Konya tarixi-Konya, 1964, s. 105-106; Tansel ?. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 286.
188. Qayabalı İ. Arslanoğlu Ç. Şərqi problemi, s. 62.
189. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. s. 23.
190. İbrahimoğlu Dj. Feodalnie qosudarsva na territorii Azerbay-djana XV veka, s. 36.
191. Mahmudov Ə.M. Vzaïmootnoşeniya aousdarstv Akkoyunlu i Sefevidov., s. 59.
192. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c. 4, s. 59.
193. Erendil M. Tarixdə Türkiyə-İran əlaqələri-Ankara, 1976, s. 35.
194. Baykal S.B. Uzun Hasanın Osmanlılara qarşı kətibənaməyə hazırlığı və Osmanlı-Akkoyunlu müharibəsinin başlanması-Belleten, c.XXI, s. 82, -Ankara, 1957, s. 271.
195. Yenə orada, s. 270
196. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, s. 191.
197. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 21. [151-152]
198. Baykal B.S. Uzun Həsənin Osmanlılara qarşı kətibənaməyə hazırlığı, s. 268.
199. Baykal B.S. Uzun Həsənin Osmanlılara qarşı kətibənaməyə başlaması, s. 201.
200. Uzunçarşılı İ.H. II Beyazid-İslam ansiklopedisi. c.II-İstanbul,1986, s. 394.
201. Öztuna Y. Başlanğıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi, c. 4, s. 60.
202. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 300.
203. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 302.
204. Bax: Hins V. Uzun Həsən və Şeyx Cüneyd, s. 31.
205. Turan Ş. Fateh Mehmed-Uzun Hasan müharibəsi və Venedik.-Tarih-araşdırmalar dergisi. c. III, sayı 4-5, -Ankara, 1965, s. 97.
206. Yenə orada, s. 117.
207. Akşin S. Türkiyə tarixi, c.2, s. 93.
208. Parmaksızoğlu İ. Türklərdə devlet anlayışı-Ankara, 1982, s. 38.
209. Rehmeti Arat. Fateh Sultan Mehmedin Yarıllığı-Türkiyat Mecmuası. c. VI-İstanbul, 1939, s. 303.
210. Rehmeti Arat. Fateh Sultan Mehmedin Yarıllığı, s. 311
211. Puteşestvie Amvrosiya Eontarini posla v svetleyşey Vene?seanskoy respubliki k znamenitomu Persidskomu qosudaryu Ozun Qasanu soverşennomu 1473 qodu. BİPOR, Spb, 1836, s. 130.
212. İncik X. Bursa, s. 526.
213. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri, s. 61.
214. İbn Kemal. Tevarih-i Ali Osman. VII defter. Naz., Ş. Turan-Ankara, 1957, s. 338-339.
215. Şapolyo E.B. Yeni və yalın çağlar Türkiyə tarixi-İstanbul, s. 10.
216. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c.4, s. 51. [152-153]
217. Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublər məc. s. 578-579; Firudin bəy. Göstərilən əsəri, s. 278-277.
218. Ərəndil M. Tarixdə türk-İran əlaqələri, s. 35.
219. Turan S. Fateh Mehmed-Uzun Həsən müharibəsi və Venetsiya, s. 121.
220. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri, s. 63-64.
221. Yücel Y., Sevim Ə. Türkiyə tarixi, c.2, s. 177; Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi-c.II-İstanbul, 1988, s. 105.
222. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh sultan Mehmed, s. 323. Turan Ş. Fateh Mehmed-Uzun Həsən müharibəsi və Venetsiya, s. 128; İncikX.P. Mehmed, s. 527. ^x Mualinin «Xunkarnaməsində» Uzun Həsənin elçisinin adının Mirzə Həsən olduğu göstərilir. Fateh II Mehmed də Uzun Həsənin yanına qayıdan elçisi ilə birlikdə Əli Fənarini göndərmiş və Uzun Həsənin qızını öz oğlu Bəyazidə istəmişdir. Bax: R. Anhegger. Mualinin Hunkarnamesi-İÜEF. Tarih dergisi. c.I, s. 1,-İstanbul, 1949, s. 155.

223. İbn Kamal. Təvərixü Ali Osman, VII dəftər, s. 368
224. Turan Ş". Fateh Mehmed-Uzun Həsən mücadiləsi, s. 127-128.
225. Anhegger R. Mu'alinin xunkarnaməsi, s. 155.
226. Tansel S. Osmanlı qaynaqlarına görə Fateh Sultan Mehmed, s. 324.
227. İncik X. II Mehmed, s. 527.
228. Hins V. Uzun Həsən və Şeyx Cüneyd, s. 52. Tərcüməçinin qeydləri.
229. Tansel S. Osmanlı qaynaklarına görə, Fateh Sultan Mehmed, s. 303-304.
230. Kniqa Orudj-beka Bayata - Don-Juana persidskoqo. Perevod s anqliyskoqo, wedenie i kommentarii, d.i.n. O.Efendieva, k.i.n. A.Farzalievə, Baku, 1988, s. 62.
231. İncik X. II Mehmed, s. 527.
232. Bax: Maxmudov Ə. Vzaimootnoşeniya aosudarstv Akkoyuulu i Sefevidov, s. 105. [153-154]
233. Öztuna Y. Başlanğıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi, c.4, s. 57
234. Turan S. Fateh Mehmed-Uzun Həsən mücadiləsi, s. 132-133.
235. Puteşestvie Amvroziya Kontarini. s. 63-64; Mahımudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri.
236. Turan Ş. Fateh Mehmed-Uzun Həsən mücadiləsi, s. 137.
237. Barbaro i Kontarini o Rossii. Vıst. Stati, podqotovka v teksta , perevod komment. E.Ç. Skricinskiy-L., 1971, s. 80.
238. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi, c.2, s. 105; Yücel Y., Sevim Ə. Türkiyə tarixi, c. 2, s.177.
239. Xunci F.R. Göstərilən əsəri, s. 47.
240. Bax: Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 107.
241. Hammer J.V. Osmanlı tarixi, c.I, s. 332.
242. Dögeni J. Böyük türk tarixi, c.6, s. 1773.
243. Uzunçarşılı İ.P. Osmanlı tarixi, c. II, s. 197.
244. Azərbaycan tarixi, c. I, s. 225.
245. Bax: Xunci F.R. Göstərilən əsəri., s.61-62.
246. Xocə Sədəddin. Göstərilən əsəri, c. III, s. 334.
247. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci. Göstərilən əsəri., s. 99, 113.
248. Maxmudov Ə.M. Vzaomootnoşeniya aosudarstv Akkoyuulu i Sefevidov, s. 114.
249. Yenə orada; Fəzullah ibn Ruzbihan Xunci. Göstərilən əsəri, s. 137.
250. Tansel S. Yeni vesikalar karsısında Sultan ikinci Bayezit hakkında bazı mütalalar.-Türk Tarih Kurumu-Belleten, c. XXVII, s. 106.-Ankra, 1963, s. 233.
251. Bax: Navayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s. 594-600, 620-623, 636-643-645, 649-652; Firudin bəy. Göstərilən əsəri, s. 308-309, 314-315, 318-319.
252. Petruşevskiy İ.P. Qosudarstva Azerbaydycana v XV v, 175-176
253. Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s. 668; Firudin bəy. Göstərilən əsəri,s.32.
254. Yenə orada, s. 662; s. 327-328. [154-155]
255. Yınanç M.H. Baysunqur-İslam ansiklopedisi, c. II, -İstanbul, 1986, s. 427.
256. Uzunçarşılı İ.H. Bayezit II.-İslam ansiklopedisi, c. II, -İstanbul, 1986, s.395.
257. Tansel S. İkinci Bayəzid haqqında bə'zi mütəailələr, s. 186.
258. Petruşevskiy İ.P. Vnutrennaya politika Axmeda Akkoyunolu, s. 149.
259. Nəvayi Ə. Göstərilən sənəd və məktublar məcmuəsi, s. 681-682; Firudin bəy, Göstərilən əsəri, s. 340-341.
260. Yenə orada, s. 685-686.
261. Toğan Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş, s. 368.
262. Öztuna Y. Türkiyə tarixi, c.4, s. 165.
263. Gökbişgin T. XVI əsır başlarında Osmanlı devleti hizmetindeki Akkoyunlu ümerası-Türkiyat Mecmuası c. IX-İstanbul, 1951, s. 35.
264. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu bəylikləri, s. 196; Sümer F. Ağqoyunlular, s. 30; Şerif bəy A. Ərzrum tarixi, s. 81.
265. Sümer F. Əhməd, s. 10.
266. Petruşevskiy İ.P. Vnutrennaya politika Axmeda Akkoyunlu, s. 149.
267. Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s.692.
268. Firudin bəy. Göstərilən əsəri, s. 335-336.
269. Sümer F. Əhməd, s. 10.
270. İbrihimov A. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerkləri s, 109.
271. Sümer F. Ağqoyunlular, s. 30.

272. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s. 703-705; Firudin bəy. Göstərilən əsəri, s. 351-352.
273. Bax: Nəvayi Ə. Göstərilən sənədlər və məktublar məcmuəsi, s. 706-707; Firudinbəy. Göstərilən əsəri, s. 352-353.
274. Efendiev O. Azerbaydanskoe qosudarstvo Sefevidov. S. 53. [155-156]

NƏTİCƏ

Azərbaycan coğrafi və iqtisadi vahiddir, müxtəlifliyə əsaslanan mədəni tamdır, bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan ziddiyyətlərin kompleksidir. Azərbaycanın bu tarixi, coğrafi, iqtisadi və ictimai-siyasi tamlığı çoxəsrlik, ziddiyyətli inkişafın nəticəsidir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi bu tamın mühüm hissələrindən biridir.

Tarixi prosesin dərinliklərinə varmaq müasir dövrün öyrənilməsi və dərk olunmasının əsasını təşkil edir. Tarixin dərslərini başa düşmədən ictimai münasibətlərin mürəkkəb labirintəndən çıxmaq mümkün deyildir. İctimai quruluşun strukturu nə qədər mürəkkəbdirsə, onun başlıca qanunlarının və dəyişən formalarının, onun meydana gəlməsi və ölüb getməsinin konkret tarixi tədqiqi bir o qədər vacibdir. Buna görə də, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin tədqiqi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tarixşünaslığında öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Problemin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi bir sıra cəhətləri aşkara çıxarmışdır. Öncə qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə tarixçilərinin əksəriyyəti problemin müxtəlif tərəflərini tədqiq edərkən qarşıya qoyulan məsələyə daha obyektiv yanaşmağa sə'y göstərirlər. Ayırı-ayrı əsərlərdə tarixi hadisələr araşdırılarkən çox zaman mühüm faktlara istinad edilir, lakin bu hadisələrin geniş təhlili deyil, xülasəsi öz əksini tapır, habelə türk tarixçiləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-siyasi tarixini tədqiq edərkən Azərbaycan tarixçilərinin problemlə bağlı olan əsərlərindən kifayət dərəcədə faydalanmışdır.

Bu nöqsanlı cəhətlərə baxmayaraq türk tarixçiləri problemin daha dərinə tədqiqinə müəyyən dərəcədə nail olmağa çalışmışlar. Bunu şərtləndirən başlıca amillərdən biri problemin hərtərəfli tədqiqinə imkan yaradan ilkin mənbələrin Türkiyə arxivlərində kifayət dərəcədə olmasıdır.

Türkiyə tarixşünaslığında Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinin tədqiqinə 20-ci illərin sonu, 30-cu illər- [156-157] dən başlanılmışdır. Əvvəllər türk tarixçiləri (C.Zeynalıoğlu, Rza Nur, Z.V.Toğan və b.) ümumtürk tarixini araşdırarkən onun tərkib hissəsi kimi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixinə müraciət etmişlər. Sonralar isə problem müstəqil tədqiqat obyektinə kimi (İ.H.Uzunçarşılı, M.X.Yınanç, F.Sümer və b.) araşdırılmağa başlanmışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında problemin müxtəlif tərəfləri, o cümlədən qaraqoyunluların və ağqoyunluların mənşəyi məsələsi, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixi, Qaraqoyunlu-Teymuri, Ağqoyunlu-Teymuri, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin hərtərəfli tədqiqinə sə'y göstərilmişdir. Lakin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi tarixilə bağlı olan məsələlər hələ də Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi məsələsi, həmin tayfaların Azərbaycanın etnik və siyasi tarixində tutduğu yer və oynadığı tarixi rol Azərbaycan tarixşünaslığında hərtərəfli, lazımı səviyyədə öyrənilmədiyi üçün bu problemin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ Türkiyə tarixşünaslığında da özünün tam həllini tapmamışdır. Müasir türk tarixçilərinin əsərlərində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamış Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının dövlətin yaranmasına qədərki tarixinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu, eyni zamanda dövlətin yaranmasında da həmin tayfaların oynadığı rolu tam şəkildə anlamağa imkan verir.

Lakin xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda yaranmış Qaraqoyunlu Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixini araşdıran Faruq Sümer Qaraqoyunlu dövlətinin təşəkkülü prosesində iştirak etmiş Qaraqoyunlu tayfalarının əsl vətəninin Şərqi Anadolu olduğunu göstərmiş, Qaraqoyunlu dövlətinin əsas yaradıcılarının Şərqi Anadoludan köçmüş tayfalar olduğunu qeyd etmiş və beləliklə onların tarixi rolunu mütləqləşdirmişdir. Lakin onun mülahizəsi heç də möhkəm tarixi dəlillərə əsaslanmadığı üçün inandırıcı deyildir. Çünki Faruq Sümer öz əsərində [157-158] Qaraqoyunlu tayfalarının məskunlaşma yerini qeyd edərkən onların əksəriyyətinin Azərbaycanda olduğunu qeyd etmişdir. Digər tərəfdən isə nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan ərazisi tarix boyu müxtəlif türk tayfalarının şərqdən-qərbə miqrasiyası prosesində körpü rolu oynamış, onların bu ərazidə məskunlaşma tarixi Şərqi Anadoluya nisbətən daha erkən olmuşdur. Bəzi türk tarixçilərinin e'tiraf etdiyi kimi Qaraqoyunlu tayfalarının bir hissəsinin Şərqi Anadoluda məskunlaşması tarixi monqolların Azərbaycana istilasından sonra başlanmışdır. Buna görə də, şübhəsizdir ki, Qaraqoyunlu tayfa birliyi cənub-qərbi Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda məskunlaşmış tayfaları özündə birləşdirərək dövrün siyasi hadisələrində fəal rol oynamış və dövlətin təşəkkülü prosesində Şərqi Anadoluda qərarlaşmış Qaraqoyunlu tayfaları da iştirak etmişdilər. Onların tarixi rolunu nə danmağa, nə də şişirtməyə heç bir ehtiyac duyulmur.

Türk tarixçiləri (İ.H.Uzunçarşılı, M.X. Yınanç, F.Sümer və b.) öz əsərlərində ərəb, fars və türk dilində yazılmış ilkin mənbələrdən geniş istifadə edərək Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarixinin tam mənzərəsini yaratmış, lakin bu əsərlərdə Qaraqoyunlu dövlətilə Osmanlı Türkiyəsi arasında qismən də sabit dostluq əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, bu dövlətlər arasındakı münasibətlərin geniş tədqiqatə cəlb olunmamasını izah etmək çətindir. Lakin Ağqoyunlu dövlətinin siyasi tarixi tədqiq olunarkən Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinə daha geniş yer verilmişdir. Ancaq türk tarixçiləri Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərində qərarlaşmış düşmənçilik ruhuna istinad etmiş, düşmənçiliyin kökləri hərtərəfli izah olunmamış, bu dövlətlər arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsində və müharibə vəziyyətinin yaranmasında bütün günahları

ağqoyunluların üzərinə atmış, hadisələrin düzgün və obyektiv izahından çəkinmişlər. Onların bu mövqeyi Osmanlı imperiyasının Ağqoyunlulara qarşı və bütövlükdə Şərqdə yeritdiyi istilaçıq siyasətinə haqq qazandırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müasir türk tarixçiləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu döv- [158-159] lətlərinin siyasi tarixini tədqiq edərkən, ilkin mənbələrdən geniş surətdə istifadə etmiş, həmin dövlətlərin siyasi tarixi ilə bağlı olan müxtəlif hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə ətraflı elmi izahını tapmamış və buna görə də, bu dövlətlərin siyasi tarixi sanki siyasi hadisələrin məcmusu kimi təqdim edilmişdir. Bu, Türkiyə tarixşünaslığında mövcud olan hakim metodologiyadan və Osmanlı tarixçilərinin tarixi tədqiqat ən'ənələrinə üzvi bağlılıqdan irəli gəlir.

Digər tərəfdən müasir türk tarixçilərinin siyasi dünyagörüşünü və hadisələrin izahına yanaşmaq tərzini də nəzərə almamaq mümkün deyildir. (Şübhəsizdir ki, tarixin tədqiqində onların rolu həlledici əhəmiyyətə malikdir).

Türkiyə tarixşünaslığında problemin tədqiqi səviyyəsi öyrənilərkən son 70 ildə türk tarixçiləri tərəfindən yazılmış 150-dən artıq monoqrafiyaya və elmi məqalələrə müraciət edilmişdir. Bu əsərlər elmi dəyər və obyektivlik baxımından qruplaşdırmış, ilkin mənbələrə istinad edilərək təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində türk tarixçilərinin elmi axtarışlarından geniş istifadə olunmuş, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ictimai-siyasi tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı tarixi həqiqətlər bərpa edilmişdir. Digər, tərəfdən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələrinin həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tarixşünaslığında zəif təlqiqi nəzərə alınaraq bu məsələlərin araşdırılması gedişində dövrün ilkin qaynaqlarından kifayət dərəcədə istifadə olunmuş və obyektiv şəkildə işlənilməsinə sə'y göstərilmişdir. [159-160]

BİBLİOQRAFIYA

I.Mənbələr.

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.-Bakı., 1989.
2. Qızılbaşlar tarixi: Fars dilindən tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı, 1993.
3. Qəzvini Zeynəddin bin Həmdullah. Zeyl-e tarix-e qozide. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər, v M.D. Kazımov və V.Z.Piriyevindir.-Bakı., 1990.
4. Qəzvini Həmdullah. Nüzhətül-qülub. Tərcümə, A.Qasimov. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv.№ 1700.
5. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Özbəkçədən çevirəni M.Osmanoğlu.-Bakı, 1991.
6. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi. Bürhan-e qati. c.I,-Tehran., 1357 (fars dilində).
7. Metsopski Foma. Teymurləngin tarixi.-Bakı, 1957.
8. Nəvayi Əbdül Hüseyn. Teymurdan Şah İsmayıla qədər İranın tarixi sənəd və məktubları.-Tehran, 1341 (fars dilində).
9. Səmərqəndi Əbdürrəzzaq. Mətləüs-Sə'deyn. Fars-tacik dilindən tərcümə, giriş söz və izahlı lüğətlər. A.Urinbayevindir.-Daşkənd, 1969.
10. Tehrani Əbu Bəkr. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilər Rəhilə Şükürovanındır. Bakı, 1998.
11. Şami Nizaməddin. Zəfərnəmə. Türk dilindən tərcümə və qeydlər. Z.M.Bünyadovundur-Bakı, 1992
12. Yəzdi Şərəfəddin Əli. Zəfərnəmə (Azərbaycan tarixinə aid parçalar). Fars dilindən tərcümə A.Qasımzadə. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv. N? 2079.
13. Yəzdi Şərəfəddin Əli. Zəfərnəmə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahatlar Vaqif Piriyevindir. Bakı, 1996.
14. Anhegger R. Mualinin Hunkarnamesi. İÜEF. Tarih dergisi. c. I, s. 1.-İstanbul,1949. [160-161]
15. Anhegger R. Mehmed b. Halilül Kunevinin «Tevarihi Alı Osmani»-Tarih dergisi. c.II, s.3-4. İstanbul. 1950.
16. Anhegger R. İncalik H. Kanunnameyi sultan-i ber mücabı orf-i Osmani. Ankara, 1956.
17. Aşik Paşaoğlu. Tevərihi Ali Osmani - Osmanlı tarihleri. s.I Haz. N. Atsız. İstanbul, 1949.
18. Aziz b. Erdeşiri Esterebadi. Bezmü Rezm. Neşr. K.Rifat- İstanbul, 1928.
19. Babur L.M. Vekayi. Baburun Hatireleri. Çeviren.R. Arat. Ön sözü ve tarihi özeti yazan. Y.H. Bayur-Ankara. 1987.
20. Bang W-Arat R. Oğuz Kağan Destani-İstanbul, 1970.
21. Barkan Ö.L. Uzun Hasan Beqe ait vesikalar-Tarih vesikalari. Ankara 1941.
22. Barkan Ö.L. Osmanlı imperatorluğunda zirai ekonominin hükuki ve mali esasları. I Kanunlar.- İstanbul, 1943.
23. Devletşah tezkiresi. Hazırlayan N. Lugal. C. III. İstanbul. 1977.
24. Ebu Bekri Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyye. c.1-2. Yayınlayanlar N.Lugal, F.Sümer. giriş ve notlar Faruk S ümerindir.-Ankara, 1962-1964.
25. Kaşgari M. Divanü Lüğat-it-Türk. B.Atalay tercümesi. c.III İstanbul, 1941.
26. İbn Kemal. Tevərihi Al-i Osman. VII defter. Haz., O.Turan,- Ankara, 1957.
27. Kurat A.M. Topkapı Saray Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kmm ve Türkistan hanlarına ait Yarlık ve Bitikler.-İstanbul,1940.
28. Mehmed Neşri. Kitabı-Cihannüma.Neşri tarihi. c.1-2. Haz.,M.AbKöymen ve F.A.Unat-Ankara.1949-1957.
29. Nizameddin Şami. Zafarname. Farscadan çeviren N.Luqal.-Ankara, 1987.
30. Osmanlı tarihleri. Osmanlı tarihlerinin anakaynakları olan eserler.-İstanbul, 1949.
31. Rehmeti Arat. Fateh Sultan Mehmedin Yarlığı.-Türkiyat Mecmuası. c.-VI İstanbul, 1939. [161-162]
32. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. c. 2-3 Haz.L.Parmaksızoğlu. İstanbul, 1979.
33. Feridin Bey. Münşe'at us-selatin. c.I-İstanbul, 1274.
34. Şikari. Karamanoğlular tarihi-Konya. 1946.
35. Şükrüllah. Behçet-üt tevarih-Osmanlı tarihleri. c.I. Haz., N. Atsız. İstanbul, 1949.
36. Yücel Y. Anadolu Beylikleri hakkında araştırmalar. c.I-IL-Ankara, 1989-1991.
37. Zeki Validi Togan. Oğuz destani. Reşiddin Oğuznamesi, tercüme ve tehlil.-İstanbul. 1972.
38. Barbaro İosafat. Puteşestviya-BİPR, -SPb., 1836.
39. Barbaro İosafat i Kantarini Ambrozio. Barbaro i Kontarini o Rossii. Vstupit. Statya, podqotovka teksta, per. i komment E.Ç.Skrijinskoy.-L., 1971.
40. Bidlisi Şaraf xan İbn Şamsaddin. Şaraf-name. Per., predisl., primeç., pril. E.İ. Vasilyevoy, t.I-M.,

- 1967.
41. Bidlisi Şaraf xan ibn Şamsaddin. Şaraf-name. Per., predisl., primeç., pril. E.İ. Vasilyevoy, t.II-M., 1976.
 42. Klavixov R.Q. Dnevnik puteşestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). Pervod, predisl. i komment. M.S.Mirovoy.-M., 1990.
 43. Kniqa Orudc-beka Bayata-Don-Juana Persidskoqo. Pervod s anql., vved. i komment. d.i.n. O.Efendieva, k.i.n. A.Farzalieva.-Baku, 1988.
 44. Konstantin Mixayloviç. Zapiski Yanıçara. Vvedeniye, pervod i komentarii A.İ.Roqova, M.1978.
 45. Puteşestvie Amvroziya Kontarini posla svetleyşey Venetsianskoy Respubliki k znamenitomu Persidskomu qosudaryu Uzun Qasanu soverşennomu 1473 qodu.-BİPR.-Spb., 1836.
 46. Raşidaddın. Sbornik letopisey. t. I, Kn. I. Pervod v Persidskoqo L.A.Xetaqurova, red. i. primeç. L.A.Semyonova, -L., 1952.
 47. Tadj ad-Din as-Salmani. Tarix-name. Per. s turetskoqo Z.M.Buniyatova - Baku, 1997. [162-163]
 48. Fasix Xavafi. Mudjamalı Fasixi. Pervod, predisl, primeç. ukazateli D.Y.Yusupovoy.- Taşkent., 1980.
 49. Xundii Fazlullax ibn Ruzbıxan. Tarix-i alam-aray-ı aminı. 'pervod s anqliyskoqo na russskiy. T.A. Minorskoy. Redaktori i pnmeç. Z.M.Buniyatov i O.Ə.Efendiyev.-Baku, 1987
 50. Şütberqer İoqann. Puteşestvie po Evrope, Azii i Afrüces 1394 qoda po 1427 qod. Perv. So staronemetsk. F.K.Bruna. Red. i. primerç. Z.M.Buniyatova.-Baku., 1984.
 51. Şerbak A.M. Oquz-name.-M., 1959.

II Ədəbiyyat.

1. Azərbaycan tarixi. c. I-Bakı, 1961.
2. Azərbaycan tarixi. c. 3, Bakı, 1999.
3. Azərbaycan SSR İnzibati-ərazibölgüsü. -Bakı, 1979.
4. Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırmasına qarşı.-Bakı., 1978.
5. Anar. Dədə Qorqud dünyası. -Dünya bir pəncərədir.-Bakı., 1986.
6. Axundov A.A.Torpağın köksündə tarixin izləri.-Bakı, 1983.
7. Vəlili (Baharlı) M.H. Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat.-Bakı, 1921. 1990.
8. Qeybullayev. Q. Qarabağ (etnik siyası tarixinə dair).-Bakı,1990.
9. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan.-Bakı. 1992.
10. Dehxuda Ə. Ə. Lügətnamə.-Tehran, 1339.
11. Zabit Ş.S. İraq Türkmanlarının qısa tarixi.-Bagdad, 1961. «Xəzər», Ne 2-3,-Bakı, 1991.
12. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları.-Bakı, 1981.
13. Zeynalov C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi.-Bakı, 1991.
14. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dokt.diss. Bakı.,1990. (Əlyazma hüququnda). [163-164]
15. Əliyev Ə.İ. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1973, Ng 3.
16. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları.-Bakı., 1991.
17. Əfəndiyev R. Daşlar danışır.-Bakı., 1980.
18. İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti.-Bakı., 1948.
19. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər.-Bakı., 1958.
20. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi.-Bakı, 1992.
21. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi.-Bakı., 1923.
22. German Vanberi. Əmir Teymur. Bakı. 1991.
23. Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu-Venetsiya münasibətlərində Türkiyə problemi. Azərb.SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1971, N° 2.
24. Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr.-Bakı, 1972.
25. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri-Bakı, 1986.
26. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası, Bakı, 1996.
27. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında.-Bakı., 1981.
28. Mehrəliyev E.T. Tərkibində «qara» və «ağ» (ak.ax) terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və lokal dəyişməsinə həsr edilmiş konfransın materialları.-Bakı, 1973.
29. Nəmətova M.X. Şirvanın XIV-XV əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair.-Bakı., 1959.
30. Onullahi S.M. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bə'zi məsələlərinə dair.-Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası.-Bakı, 1966, N° 4.
31. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri.-Azərb. SSR Ea Tarix İnstitutunun əsərləri. c.I,-

- Bakı, 1951.
32. Piriye V.Z. Teymurun və Toxtamışın Azərbaycan yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385-1401-ci illər).-Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1983,Nº 1.
 33. Sümer F. Oğuzlar.-Bakı, 1992.
 34. Sevidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları - Bakı, 1983.
 35. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən.- Bakı, 1989.
 36. Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı, 1984.
 37. Fərzəliyev Ş.F. Baranilər. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II cild.-Bakı, 1977.
 38. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı, 1983.
 39. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası, Bakı, 1999.
 40. Hüseynzadə Ə.A. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izi.-Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, N° 2.
 41. Hüseynzadə Ə.A. Bayat coğrafi adının mənşəyi.-Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Nazirliyinin elmi əsərləri. Tarix və fəlsəfə seriyası. 1976, N° 5.
 42. Xəlilov P. «Kitabi-Dədə Qorqud»-İntibah abidəsi.-Bakı, 1993.
 43. Cavad Hey'ət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış - Tehran, 1987.
 44. Ağdağ M. Türkiyənin iktisadi və ictimai tarixi. c.I. Ankara, 1959.
 45. Aka İ. Timurun ölümündən sonra Doğu Anadolu, Azərbaycan və İrakı Acemdə hakimiyyət mücadiləsi.-Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı. XXII-1-2-Ankara, 1984.
 46. Aka İ. Şahruhun Karakoyunlular üzərinə saferləri.-Tarih İncelemeleri dergisi IV. Bornava İzmir, 1989.
 47. Aka İ. Diyarbakırda Akkoyunlu hakimiyyəti.-Türk Kültürü s.323. Ankara, 1990. [165-166]
 48. Aka İ. Şahruhun Azərbaycan və Doğu Anadolu üzərinə saferləri.-X. Türk Tarih Kongresi Ankara 22-26 Eylül 1986. Kongrese sunulan Bilgiler. Ankara, 1988.
 49. Aka İ. Timur ve devleti.-Ankara, 1991.
 50. Aka İ. Timurların Azərbaycan ilə əlaqələri.-Türk Kültürü. s.345. Ankara, 1992.
 51. Akşin S. Türkiyə tarixi. c.2-İstanbul, 1989.
 52. Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyatı tarixi.-İstanbul, 1942.
 53. Baştaş Ş. Bizans İmperatorluğu tarixi,-Ankara,1989.
 54. Baykal B.S. Uzun Hasanın Osmanlılara qarşı kati mücadiləyə hazırlıqları və Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlanması.-TTK. Belleten. c. XXI. s.82.-Ankara, 1957.
 55. Baykal B.S. Fateh Sultan Mehmet-Uzun Hasan rəqabətində Trabzon meselesi-Tarih Araştırmaları dergisi. s. 2-3. Ankara, 1964.
 56. Brokkelman C. İslam millətləri və dövlətləri tarixi. Çeviren N. Çağatay.-Ankara, 1964.
 57. Cafaroğlu A. Azərbaycan tarixinə ümumi baxış.-Azərbaycan Yurdbilgisi. c.i. İstanbul, 1932.
 58. Cemal G. Kafkasya və Osmanlı İmperatorluğunun Kafkasya siyasəti. Ankara, 1979.
 59. Çağatay N. Uzun Hasan.-Türk ansiklopedisi. c.33. Ankara,1984.
 60. Çay A. Anadoluda Türk damğası: Koç-heykəl-mezartaşları və türklərdə koçkoyun meselesi.-Ankara, 1983.
 - 61.Çay A. Akkoyunlular və Karakoyunlular.-Tarihte Türk dövlətləri. c.II. Ankara, 1987.
 62. Dalsar F. Türk sənaye və ticarət tarixində Bursada ipeksilik. İstanbul, 1960.
 63. Danişman L. Osmanlı imperatorluğu tarixi. İstanbul, 1958.
 64. Deguignes İ. Böyük türk tarixi. c.6. Haz, S.Alpay-İstanbul, 1977.
 65. Ercilasun A.B. Tarih içindən Azərbaycana baxış.-Türk Edebiyatı. s.176. İstanbul,1988.
 66. Erendil M. Tarihte Türk-İran əlaqələri.-Ankara, 1976. [166-167]
 67. Eroz M. Atatürk, Milliyətçilik, Doğu Anadolu. İstanbul, 1987.
 68. Eroz M. Yörükler.-İstanbul, 1991.
 69. Erzi A.S. Akkoyunlu və Karakoyunlu tarixi haqqında araştırmalar.-TTK. Belleten, c. XVIII. S.70.-Ankara, 1954.
 70. Esin E. Türk Kosmolojisi (ilk devir üzərinə araştırmalar).-Türk Kültürü EL Kitabı. seri II. İstanbul, 1977.
 71. Fahri G. Türk Tarih Kurumu kuruluş amacı ve çalışmaları.-Ankara, 1983.
 72. Gökbilgin T. XVI əsır başlarında Osmanlı devlet hizmetindəki Akkoyunlu ümerası.-Türkiyə Mecmuası. c.IX. İstanbul, 1951.
 73. Göktürk H. Anadoluda Oğuz boyları-İstanbul, 1979.
 74. Gürün K. Türklər və Türk dövlətləri tarixi. c.I.-Ankara, 1984.
 75. Hammer İ. V. Osmanlı tarixi c.i. Çeviren M. Ata. Bugünkü dille özetleyerek yeniden yazan A.Karahan.-İstanbul, 1990.

76. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. Ceviren T. Biyiglioğlu.-Ankara, 1948.
77. İnalçık R. Burca: XV asırda sanayi ve tarihine dair vesikalar. TTK. Belleten. c.XXIM. s.93-Ankara, 1960.
78. İnalçık H. II Mehmed.-İslam Ansiklopedisi c.VII.-İstanbul, 1988.
79. İnalçık H. Osmanlılar.-İslam aksiklopedisi. c. 12.I.-İstanbul,1988.
80. İnalçık H. Fateh devri üzerinde tetkikler ve vesikalar.- Ankara, 1987.
81. Kafalı M. Timur.-İslam ansiklopedisi. s.12.1-İstanbul, 1988.
82. Kafesoğlu İ. Türkman adı, manası ve mahiyeti, İean Deny Armagani. Ankara, 1958.
83. Kafesoğlu İ. Türk milletçiliginin meseleleri-İstanbul, 1970.
84. Kayabalı İ, Arslanoğlu Ç. Doğu problemi.-Ankara, 1990.
85. Kemali A. Erzincan tarihi.-İstanbul, 1932.
86. Kerim Oder. Azerbaycan.-Ankara, 1982. [167-168]
87. Kirzioğlu F. Dede Korkut Oğuznameleri. c. I.-Istanbul, 1952.
88. Kirzioğlu F. Kars tarihi. c.I-İstanbul, 1953.
89. Kirzioğlu F. Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590).-Ankara, 1976.
90. Konyalı İ.H. Konya tarihi.-Konya, 1964.
91. Koşay H.L. Doğu Anadolu mezarlıqlarındaki köç ve koyun heykelleri. Milletlerarası I Türk sanatları kongresi.-Ankara, 1962.
92. Kökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı-İstanbul, 1973.
93. Köprülü F. Oğuz etnolojisine dair tarihi notlar.-Türkiyat mecmuası. c.I. İstanbul, 1925.
94. Köprülü F. Azerbaycan tarihine ümumi bahiş-Azerbaycan Yurd Bilgisi. c.I.-İstanbul, 1932.
95. Köprülü F. Osmanlı devletinin kuruluşu.-Ankara, 1959.
96. Köprülü F. İlk mutasavifler.-İstanbul, 1979.
97. Merter F. Eski Türk toplumunda totemçilik meselesi.-Türk Yurdu. c.38. s.384.-Ankara, 1990.
98. Minorski V. Uzun Hasan., İslam ansiklopedisi. c.13.-İstanbul, 1986.
99. Minorski V. Karakoyunlu Cihanşah ve şiirleri. Çeviren. Mine Erol.-Selçuk Araştırmaları dergisi. c.II.-Ankara, 1971.
100. Mirmiroğlu V. Fatehin donanması ve savaşları.-İstanbul, 1946.
101. Mirza Bala. Kacar. İslam ansiklopedisi. c.-İstanbul, 1986.
102. Necdet S. Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı. c.I-İstanbul,1978.
103. Orkun.H.N. Türktarihi. c.III, -Ankara, 1946.
104. Ögel B. Türk mitolojisi. c.I.-Ankara, 1989.
105. Özer Y.L. Timurun yaptığı işlere topdan bir bahiş-TTK,Belleten, c.IX. s. 36.-Ankara, 1945.
106. Öztuna Y. Başlanğıcından zamanamıza kadar Türkiye tarihi. c.3-4 Ankara, 1964-1965.
107. Öztuna Y. Karakoyunlular.-Türk ansiklopedisi. c. 21.- Ankara, 1974. [168-169]
108. Parmaksızoğlu L. Türklerde devlet anlayışı.-Ankara, 1982.
109. Parmaksızoğlu L. Tarih boyunca Kürtükleri ve Türkmenler. Ankara,1983.
110. Rasonyi L. hde türklük.-Ankara, 1988.
111. Reşat E.K. Osmanlı müahideleri və kapitulsionlar 1300/1920 ve Lozan Müahidesi.-İstanbul, 1960.
112. Reşat E.K. Fateh Sultan Mehmed (1430-1481). İstanbul,1953.
113. Reşat E.K.Osmanlı padişahları-İstanbul,1960.
114. Rza Nur. Türk tarihi. c.4 -İstanbul, 1925.
115. Saray M. Türk-İran münasibetlerinde şiiligin rolu.-Ankara,1990.
116. Seferoğlu Ş.K., Müdderrisoğlu A. Türk devletleri tarihi.- Ankara, 1986.
117. Sümer F. Yıva Oğuz boyuna dair.-Türkiyat Mecmuası. c. IX. İstanbul, 1951.
118. Sümer F. Bayatlar.-İÜEF. Türk Dili ve Edebiyat dergisi. c. IM.-İstanbul, 1952.
119. Sümer F. Kara-koyunlular.-İslam ansiklopedisi. c.VI-İstanbul, 1953.
120. Sümer F.Bayandır, Peçenekve Yüreqler.-Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Çoğrafiya Fakültesi dergisi. c.XI. 2,3,4-Ankara, 1953.
121. Sümer F. Doğrlere dair.-Türkiyat Mecmuası. c.X.-İstanbul,1953.
122. Sümer F. XV asırdan itibaren Anadoludan İrana vuku bulan göçler. - Türk Yurdu s.I (234).- Ankara, 1954.
- 123.Sümer F. Azerbaycanın türkleşmesi tarihine bir bahiş.-TTK.Belleten. c.XXI, s. 83.-Ankara, 1957.
- 124.Sümer F. Ağac-eriler.TTK, Belleten. c.XXVI. c.103.- Ankara, 1962.
- 125.Sümer F. Kara-Koyunlular (Başlanğıcndan Cihan Şaha kadar). c.I.-Ankara, 1967.
- 126.Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boyteşkilatı, Destanları-İstanbul, 1967. [169-170]
- 127.Sümer F. Anadoluda Moğollar.-Selçuk Araştırmaları dergisi. c.I-Ankara, 1970.
- 128.Sümer F. Ak-koyunlular.-Türk Dünyası Araştırmaları. s.40. İstanbul, 1986.

- 129.Sümer F.Ahmed Akkoyunlu hökmdarlarından. Türk Dünyası Araştırmaları. s. 47.-İstanbul, 1987.
- 130.Sümer F. Aztamnmış bir türk hökmdarı Uzun Hasan.-Türk Dünyası Tarih dergisi. s. 19.-İstanbul, 1988.
- 131.Sümer F. İlhani Hökmdarlarından Abaka, Argun ve Ahmed Celayir.-TTK. Belleten. c.LIII. s.206.-Ankara, 1989.
- 132.Sümer F. Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen devirlerine ait bazı tarihi yapılar hakkında düşünceler.TTK, Belleten, c.LIV. s. 210,-Ankara, 1990.
- 133.Şerif Bey A. Erzurum tarihi-İstanbul, 1936.
- 134.Şapolyo E.V. Yeni və yakın çağlar ve Türkiye tarihi.- İstanbul.
- 135.Şapolyo E.V. Osmanlı sultanları tarihi.-İstanbul, 1961.
- 136.Tansel S. Osmanlı kaynaklarına göre Fateh Sultan Mehmet'in siyasi ve askerî faaliyeti.-Ankara, 1953.
- 137.Tansel S.Yeni vesikalar karşısında ikinci Bayazıt hakkında bazı mütalalar.TTK. Belleten, c.XXVII, s. 106.-Ankara, 1963.
- 138.Tarihte Türk devletleri. c.II.-Ankara, 1987.
- 139.Tekindağ Ş. Karamanlılar.-İslam ansiklopedisi. c.VI-İstanbul, 1936.
- 140.Tekindağ Ş. Son Osmanlı-karaman münasibetleri hakkında araştırmalar. İÜEF. Tarih dergisi. c.XIII. s. 17-18. İstanbul.1963.
- 141.Toğan Z.V. Azerbaycan etnoğrafisine dair.-Azerbaycan Yurd Bilgisi. c.II. istanbul, 1933.
- 142.Toğan Z.V. Azerbaycan-İslam ansiklopedisi. c.II-İstanbul,1970.
- 143.Toğan Z.V.Ümumi Türk tarihine giriş. c.I. En eski devirden 16. Asra kadar. İstanbul, 1946.
- [170-171]
- 144.Toğan Z.V. Büyük Türk hükümdarı Şahrüh. IUEF. Türk Dili ve Edebiyat dergisi. c. III. s.3-4.-İstanbul, 1949.
- 145.Toğan Z.V.Tarihte usul.-İstanbul, 1969.
- 146.Turan O. Oniki Hayvanlı Türk takvimi.-İstanbul, 1940.
- 147.Turan O. Selçuklar harihi ve türk-islam medeniyeti.- Ankara, 1965.
- 148.Turan O. Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi.-Anara, 1973.
- 149.Turan Ş. Fateh Mehmet-Uzun Hasan mücadilesi ve Venedik. Tarih Araştırmaları dergisi. c.III.-Ankara, 1965.
- 150.Türkdünyası El-Kitabı.-Ankara, 1976.
- 151.Türk Milli bütünlüyü içerisinde Doğu Anadolu. Haz.B.Ögel. H.D. Yüdtz, F. Kırzioğlu A. Çay.-Ankara, 1986.
- 152.Türk Tarih Kurumu yıllık konferanslar;.-Ankara, 1964.
- 153.Uzunçarşılı İ.H. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu,Karakoyunlu devletleri.-İstanbul., 1937.
- 154.Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devlet teşkilatına medhal.istanbul. 1941.
- 155.Uzunçarşılı İ.H. I Mehmed-İslam ansiklopedisi. s.VII- İstanbul. 1988.
- 156.Uzunçarşılı İ.H. II Beyezid-İslam Ansiklopediçi. c.II. İstanbul. 1989.
- 157.Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c.I.-Ankara, 1988.
- 158.Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. c.II.-Ankara, 1988.
- 159.Ümit Hassan. Eski Türk toplumu üzerine incalamalar.- İstanbul, 1985.
- 160.Ünal T. Karaman tarihi.-Ankara, 1989.
- 161.Ünal T.Nureddin Bey (Nure Sofi) Ermeni degildir.-Türk Dünyası Araştırmaları. s.47-İstanbul, 1987.
- 162.Yınanç. M.H. Akkoyunlular. İslam ansiklopedisi. c.I.-İstanbul, 1940.
- 163.Yınanç M.H. Cihan-Şah.-İslam ansiklopedisi. c.III- İstanbul, 1943.
- 164.Yınanç. M.H. Türkiye tarihi. Anadolunun fethi.-Ankara, 1944. [171-172]
- 165.Yınanç. M.H. Baysungur.-İslam ansiklopedisi. c.II- İstanbul, 1986.
- 166.Yınanç. M.N. Diyarbekir.-İslam ansiklopedisi. c.III.- İstanbul, 1986.
- 167.Yücel Y. Timur tarihine dair araştırmalar. II-TTK, Belleten, c.XLII, s. 166.-Ankara, 1978.
- 168.Yücel Y. Fatehin Trabzonu fethi öncesinde Osmanlı - Trabzon-Akkoyunlu ilişkileri.- TTK, Belleten, s.194.- Ankara, 1985.
- 169.Yücel Y. Sevim A. Türkiye tarihi. c.II.-Ankara, 1990.
170. Abidova M. Qosudarstvo Ak-koyunlu v İrane vo vtoroy polovine XV veka. AKD, -L., 1953.
171. Abidova M. K istorii vneşney politiki qosudarstva Akkoyunlu (Voyna s Turtsiey 1472-1473 qq.)-Trudi SAQU im. V.İ. Lenina vseobşaya istoriya.-Taşkent, 1959.
172. Aqaeva Q.D. Dannıye etnotoponimii o rasselenii türköyazıçnıx plemen v Azerbaydcane XI-XV vv.- Etniçeskaya onomastika.-M., 1984.

173. Aqadjanov S.Q. Oçerki istorii Oquzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.-Aşkabad, 1969.
174. Alizade A.A. Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydcana XIII-XIV vv.-Baku, 1956.
175. Artamonov İ.M. İstoriya Xazarov.-L., 1962.
176. Aşurbeyli S. Qosudarstvo Şirvanşaxov.-Baku, 1983.
177. Bakixanov A. Qulistani-İram-Baku, 1988.
178. Bartold V.V. Quzz.-Soçineniya. T.5.-M., 1968.
179. Bartold V.V. Dvenadtsat lektsiy po istorii Turetskix narodov Sredney Azii-Soç., t.5.-M., 1968.
180. Bartold V.V. Turkmeni.-Soç., t.5.-M., 1968.
181. Bartold V.V. Turki (istoriko-etnoqrafiçeskiy obzor)-Soç., t.5. M., 1968.
182. Basilov V. O perejtkax totemizma u turkmen.-Trudi İstitut arxeoloqi i etnoqrafii ANTSSR. t.VII, 1963.
183. Bosvort K.E. Musulmanskiye dinastii.-M., 1961. [172-173]
184. Veliev M.Q. Nasilenie Azerbaydcana-«Muzey etaoqrafiçeskix sokrovits».-Azerbaydcanski nastolğmy kalendar-Baku, 1925.
185. Qadjieva N.Z. Turkoyaziçnie arealı Kavkaza.-M., 1979.
186. Qeybullaev Q.A. Toponimiya Azerbaydcana.-Baku, 1986.
187. Qeybullaev Q.A. K etnoqenezu Azerbaydjantsev.-Baku, 1991.
188. Qeydarov M.X. Sosialno-ekonomiçeskie otnoşeniya i remeslenme orqanizatcii v qorodax Azerbaydcana v XIII-XVII vv.Baku, 1987.
189. Qordlevskiy V.A. Kara-koyunlu.-Baku, 1927.
190. Qordlevskiy V.A. Qosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii.- M., 1941.
191. Qukasyan V.L. Znaçenie Zakavkazskiy istoçnikov i izuçeniy istorii Azerbaydcanskoqo yazıka do pismennoqo perioda.-Sovetskaya tyurkoloqiya.-Baku., 1988, N° 1.
192. Qukasyan V.L. Aslanov V. İssledovaniya po istorii azerbaydcanskoqo yazıka do pismennovo perioda.-Baku., 1986.
193. Quseynzade A.A. Paraleli oquzskix emonimov v toponimii Azerb. SSR. -Sovetskaya tyurkoloqiya. 1977, N° 4.
194. Djafarov Ö. Qunni i Azerbaydjan.-Baku., 1985.
195. Dyakonov M.M. Oçerki istorii drevnoqo İrana.-M., 1961.
196. Eremeev D.E. Proisxojdienie yuryukov i turkmen Turtsii i osnovnoe etapi ix istorii.-Etniçeskie prosesı i sostav naseleniya v stranax Peredniy Azii.-M., 1963.
197. Eremeev D.E. Etnoqenez turok.-M., 1971.
198. Jirmunskiy V.M. Oquzskiy qeroiçeskiy epos i «Kniqa- Korquda»-Turkskiy qeroiçeskiy epos.-L., 1974.
199. Zaxoder B.N. İstoriya Vostoçnoqo Srednevekoviya (Xalifat i Blijmy Vostok).-M., 1944.
200. İbrahimov Dj. Feodalnie qosudarstva na territorii Azerbaydjana v XV veka.-Baku, 1962.
201. İvanov M.S. Plemena Farsa.-M., 1961. [173-174]
202. İnalçık X. Mejdunarodnie torqovie puti i Osmanskaya imperiya. Materialı V Mecdunarodnoqo konqresa ekonomiçeskoqo istorii .-M., 1970.
203. Karpov S.P. Trapezundskaya imperiya i zapodnoevropeyskie qosudarstva v XIII-XV vv.-M., 1981.
204. Koroqlı X. Oquzskiy qeroiçeskiy epos.-M., 1976.
205. Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskix pismennosti M-L., 1959.
206. Mamedov S.A. Nekotrie voprosı istorii Azerbaydjana v armyanskix istoçnikax (pervaya polovina XV v). Azərb.SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1971, N»3-4.
207. Mamedov S.A. Azerbaydjan po istoçnikam XV pervoy polovini XVIII w.-Baku, 1993.
208. Maxmudov Ə. Vzaimootnoşeniya qosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadnoevropeyskimi stranami.-Baku, 1991.
209. Mikluxo-Maklay. Şiizm i eqo sotsialnie litso v İrane narubeje XV-XVI w.-Sbornik «Pamyai akad Kraçkovskoqo».- L. 1958.
210. Nikitin V. Kurdt.-M., 1964.
211. Noviçev A.D. Srednevekovaya istoriya Turtsii v sovremennoy turetskoqo istorioqrafii.-İstoriografıya i istoçnikovedeniya stran Azii.I-L., 1965.
212. Osmanskaya istoriya i strani S'entralnoy, Vostoçnoy i Yuqo-Vostoçnoy Evropı v XV-XVI vv.-M., 1984.
213. Paqirev D.D. Alfavitniy ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkazskoqo kraya.-Tiflis, 1913.
214. Papazyan A.D. Arabskaya nadpis nad qrobnitsey turkmenskix emirov v sele Arqavand.-Blijniy i sredniy Vostok. Sb. statey pamyati b.N. Zaxadera.-M., 1962.
215. Paxamov E.A. «Borba feodalnix dinastey za Vostoçnoe Zakavkaze s polovini XIV v do naçala XV

- v. Po monetnim dannim». Kratkie soobşeniya İnstituta istorii Materialnoy kulturi.-1956,N° 66.
[174-175]
- 216.Petruşevskiy İ.P. Qosudarstvo Azerbaydjana v XV veke.-Sbornik statey po istorii Azerbaydjana. Vıpusk I.-Baku, 1949.
- 217.Petruşevskiy İ.P.Vnutrennaya politika Axmeda Akkoyunlu.-sbornik statey po istorii Azerbaydjana. Vıp. L- Baku, 1949.
- 218.Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii fodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-naçale XIX vv. -L. 1949.
- 219.Petruşevskiy İ.P.Zapadmy İran i sopredelrue oblasti vo vtoroy polovine XV v.- İstoriya İrana s drevneyşix vremen do kontsa XVIII veka.-L., 1958.
- 220.İran v sostave qosudarstva Sefevidov.-İstoriya İrana s drevneyşix vremen do kontsa XVIII veka.-L., 1958.
- 221 .Petruşevskiy İ.P. İslam v İrane v VII-XV vv.-L., 1966.
- 222.Piqulevskaya N.B. Yakubovskiy A.Ö. Petruşevskiy İ.P., Stroeva L.V., Belenitskiy L.M. İstoriya İrana s drevneyşix vremen do kontsa 18 veka.-L., 1958.
- 223.Popov A. İ. Nazvaniya narodov SSSR. V vedenie v emonimiku. L., 1973.
- 224.Radlov V.V. Opit slovarya tyurkskix nareçii. t. IV, ç. II.- Spb., 1911.
- 225.Savina V.İ. Slovar qeoqrafiçeskix terminov i druxix slov, formiruyuşix toponimov İrana.-M., 1971.
- 226.Savina V.İ. Etnonimi v toponimii İrana.-Onomastika Vostoka.-M., 1980.
- 227.Svod statistiçeskix dannıx o nasilenii Zakavkazskoqo kraya izviçennıx iz posemeynıx spiskov 1886 q.-Tiflis., 1893.
- 228.Seyidov M.A. Nekotorie zameçeniya o proisxojdenii etnonimov aqqoyunlu i qaraqoyunlu.-Materiali nauçnıx konferentsiya posveşennoqo izuçeniyu toponimii Azerbaydcana-Baku, 1973.
- 229.Seyidov M.A. Opit analiza etnonimov i toponimov Aqqoyunlu i qaraqoyunlu.-ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1977, Ns 6.
- [175-176]
- 230.Seyfeddini M.A. Monetnoe delo i denejnoe obraşenie v Azerbaydcane XII-XV vv. Kn. II-Baku, 19 1981.
- 231.Sumbatzade A.S. Azerbaydjantsı-etnoqenez i formirovanie naroda. B., 1990.
- 232.Tveritinova A.S. Falsifikatsiya istorii Trutsii v kemaliütskoy istorioqrafiı.-«Vizantiyskiy vremennik» VII-M., 1953.
- 233.Şopen İ.İ. İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu ee prisoedineniya k Rossiyskoy imperü.-Spb, 1852.
- 234.Şukurov R.M. «Kitabi Diyarbakriya» Abu Bakra Tixrani o vzaimootnoşenyax Trapezundskoy mperii s türkskimi qosudarstvami Maloy Azii v XIV-XV vv.-Drevniy i srednevekoviy Vostok. ç.2.- M., 1985.
- 235.Efendiev O.A. Obrazovaniya Azerbaydjanskoqo qosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka.-Baku-1961.
- 236.Efendiev O.A. K osveşeniyu nekotonx voprosı istorii Sefevidov v sovremennoy iranskoy istoqrafiı.- Azərbaýcanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı.-Baku, 1978.
- 237.Efendiev O.A. İnstitut «suyurqal» i sentralistiçeskaya politika praviteley Ak-koyunlu i pervıx Sefevidov.-V kn. Formı feodalnoy zemelnoy sobstvennosti i vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoka.- M., 1979.
- 238.Efendief O.A. Azerbaydjanskoe qosudarstvo Sefevidov.- Baku, 1981.
- 239.Efendiev O.A. «Vseobşaya istoriya» Xafıza Abru kak istoçnik po istorii Zakavkazya pervoy çetverti XV v,- İstoçnikovedçeskie razıskaniya. 1979.-Tibilisi. 1984,
- 240.Efendiev O.A. «Kitabi Diyarbakriya» Abu Bakra Tixrani kak istoriçeskiy istoçnik. – İstoçnikovedçeskie razıskaniya 1982,-Tibilisi, 1985.
- 241.Berchet G. Repubblica di Venezia ela Persiya.-Torina, 1865.
- 242.Boyle İ.A.The Evolution of Iran as a National state.-TTK. Belleten, c. XXXIX, s.156.-Ankara, 1975.
- [176-177]
- 243.Malkolm L. Historie dela Perse-Paris. 1821.
- 244.Minorsky V. The clan of the Qara-Qoyunlu ruleş-Fuad Köprülü Armağanı.-İstanbul, 1953.
- 245.Minorsky V. The Kara-Qoyunlu and the Qutb-shahs.- BSOAS. V. XVII p-I-Lonlon, 1955.
- 246.Woods I. E. Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire- Chicado. 1976. [177-178]

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 1

Qaraqoyunlu tayfaları

N	Tayfalar	Kənd	Çay	Dağ	Qəza və bölgələr
1	2	3	4	5	6
1	Yivə	Yuva			İrəvan
		Cuva			Ərəş
		Evoğlu			Cavanşir
		Evoğlu			Cavanşir
		Evoğlu			Nuxa
		Evoğlu			Şuşa
		Evoğlu			Cənubi Azərbaycan
2	Baranlı	Barana			Qazax
	(Barani)	Baranikənd			Salyan
		Barani kənd			İranda
		Barani kənd			İranda
		Baranlı			Cənubi Azərbaycan
				Baranbet	Göranboy
3	Qaraqoyunlu	Qaraqoyunlu			Ərəş
		Qaraqoyunlu			Yelizavetpol
		Qaraqoyunlu			Yelizavetpol
		Qaraqoyunlu			Göyçay
		Qaraqoyunlu			Göyçay
		Qaraqoyunlu			İrəvan
		Qaraqoyunlu			Sürməli
		Qaraqoyunlu			Sürməli
		Qaraqoyunlu			Sürməli
		Qaraqoyunlu			Gavanşir [178-179]
1	2	3	4	5	6
		Qaraqoyunlu			Gavanşir
		Qaraqoyunlu-xana			Gavanşir
		Qaraqoyunlu-Salver			Cavanşir
		Qaraqoyunlu-Şirvanlu			Cavanşir
		Qaraqoyunlu			Zəngəzur
		Qaraqoyunlu			Qazax
		Qaraqoyunlu			Nuxa
		Qaraqoyunlu			Şamaxı
		Qaraqoyunlu			Cənubi Azərbaycan
		Qaraqoyunlu			Xorasan İran
		Qaraqoyunlu			Şərur-Dərələyəz
		Qaraqoyunlu			Yeni Bayəzid
		Cigin			İrəvan
		Qaraqoyunlu			
		Tap Qaraqoyunlu			Yelizavetpol
		Mirxənan-Qaraqoyunlu			Cavanşir

		Qara Yusifli			Cavanşir
				Qaraqoyunlu	Zəngəzur
3	Sə'dlu	Saatlı			Cavad
		Saatlu			Borçalı
		Saatlı			Cavanşir
		Saatlu			İrəvan
		Saatlu			Eçmədzin
		Saatlu			Sürməli [179-180]
1	2	3	4	5	6
		Sayad			Quba
		Qarağan-Saatlu			Ərəş
		Qarağan-Saatlı			Ərəş
				Sə'ad dağı Sayatlı	Şərur-Dərələyaz Yeni Bayəzid
4	Baharlu	Baharlu			Zəngəzur
		Baharlu			Zəngəzur
		Baharlu			Zəngəzur
		Baharlu			Zəngəzur
		Baharlu			Sürməli
		Baharlu			Şuşa
		Baharlu			Şuşa
			Baharlu-arxı	Sürməli	
5	Qaramanlu	Qaramanlu			Cavanşir
		Qaramanlu			Cavanşir
		Qaramanlu			Şamaxı
		Qaramanlu			Cavad
		Qaraman-tübə			Göyçay
		Dəkkə-Qaraman			Şuşa
		Qaramanlı			Qubadlı
		Yuxan- Qaramanlu			Neftçala
		Aşağı- Qaramanlu			Neftçala
				Qaraman	Cavanşir
				Qaraman	Cavanşir
					[180-181]
1	2	3	4		6
				Qaraman	Göyçay
				Qaraman	Şamaxı
			Qaramançay	Qax	
			Qaramanarx	Göyçay	
			Qaramanarx	Tərtər	
6	Alpavut	Alpout			Ərəş
		Alpout			Qazax
		Alpout			İrəvan
		Alpout			Zəngəzur
		Alpout			Cavanşir
		Alpout			Cavanşir
		Alpout			Şamaxı
		Alpout			Şamaxı
		Alpout			Şamaxı
		Alpout Mərdan bəy			Şamaxı
		Alpout Mehdi bəy			Göyçay

		Alpaut qışbağı			Quba
		Alpavut məntəqə			Cavad
		Alpavut			Cənubi Azərbaycan
		Alpavut			Iran
		Alpavut			Iran
			Alpout	Qazax	
7	Cagirlu	Cagirlu			Göyçay
		Cagirlu			Göyçay
		Cagirlu			Yeni Bayəzid
		Cagirlu			İrəvan
		Cagirlu			İrəvan
		Cagirlu			Cavanşir [181-182]
1	2	3	4	5	6
		Cagirlu			Cavad
		Cagirlu			Nuxa
		Cagirlu			Şamaxı
		Cagirlu			Lənkəran
		Cagirlu			Lənkəran
		Cagir			Yelizavetpol
			Cagir	Yelizavetpol	
8	Hacılı	Hacılı			Zəngəzur
		Hacılı			Zəngəzur
		Hacılı			Cavanşir
		Hacılı			Qaryagin
		Hacılı			Qaryagin
		Hacılı məntəqə			Qaryagin
		Hacılı qışbağı			Qaryagin
		Hacılı			Ərəş
		Hacılı			Ərəş
		Qara Hacılı			Sürməli
		Qara Hacılı			Sürməli
		Qara Hacılı			Yelizavetpol
		Qara Hacılı			Zaqatala
		Sarı Hacılı			Şuşa
		Sarı Hacılı			Ərəş
		Qızıl Hacılı			Qazax
		Qızıl Hacılı			Qazax
		Qızıl Hacılı			Yelizavetpol
9	Ağaçəri	Ağaçəri			İrəvan
		Ağaçəri			Cənubi Azərbaycan
		Ağaçəri			Cənubi Azərbaycan
		Ağaçəri			Iran
			Ağaçəri	Iran	[182-183]
1	2	3	4	5	6
				Ağaçəri dağ	Tovuz
10.	Bayramlı	Bayramlı			Qazax
		Bayramlı			Yelizavetpol
		Bayramlı			Yelizavetpol

		Bayramlı			Yelizavetpol
		Qara Bayramlı			Zəngəzur
		Lələ Bayramlı			Şuşa
11	Döğər	Dügərli			Yelizavetpol
		Dügərli			Yelizavetpol
		Düyərli			Tərtər
				Dügərli-dağ	Quba

[183-184]

Cədvəl 2.

Ağqoyunlu tayfaları

№	Tayfalar	Kənd	Çay	Dağ	Qəza və bölgələr
1	2	3	4	5	6
1	Bayandur	Bayandurlu			Quba
		Bayandurlu			Tərtər
		Bayandur			Tərtər
		Bayandur			Zəngəzur
		Bayandur			Zəngəzur
		Bayandur			Aleksandropol
		Bayandur	Bayan- durçay		Xanlar
2	Əfşar	Əfşar			İrəvan
		Əfşar			Şuşa
		Əfşarcik			Cənubi Azərbaycan
		Əfşarlı			Cənubi Azərbaycan
		Əfşəran			Kermanşah (İran)
		Qaşlağat-Əfşar			Cənubi Azərbaycan
3	Bayat	Bayat			Şuşa
		Bayat			Şuşa
		Bayat			Cavad
		Bayat-Məlik Umud			Göyçay
		Boyat Ağbulaq			Şamaxı

[184-185]

	2	3	4		6
		Boyat-Nazir Hüseyn			Şamaxı
		Sincan-Boyat			Quba
		Uzunqışlaq- Boyat			Quba
		Kürkcü-Boyat			Şərur-Dərələyəz
		Şinqovit-Boyat			Şərur-Dərələyəz
		Toqaşsalu- Bayat			Sürməli
			Boyatarx		Şəmkir
			Boyatarx		Dəvəçi
				Boyat dağı	Lerik
		Bayat			Cənubi Azərbaycan
	•	Bayatlar			Cənubi Azərbaycan
		Qızıltəpə bayat			Cənubi Azərbaycan
		Əli bayat			M.İran
		QaşlaqBayat			Luristan (İran)
		Bayatan			Luristan (İran)
	Qacar	Qacar			Göyçay

		Qacar			Şuşa
		Qacar			Şamaxı
		Qacar			Qaryagin
		Qacarlı			Yelizavetpol
		Qacar			Cavanşir
		Bala Qacar			Cavanşir

[185-186]

	2	3		5	6
		Qacarabad			Eçmədzin
		Qacar			Quba
		Qacar			Quba
		Toğanşalu Qacar			Sürməli
		Qacar			Cənubi Azərbaycan
		Qacarabad			Iran
		Qacarxeyl			Iran
		Qacarxaləsə			Iran
		Hüseynbad Qacar			Iran
		Dehqacar			Iran
		Qəsrqacar			Iran
				Qacar-dağ	Borçalı
	Çəpni	Çəpni			Quba
		Çəpni			Zəncəzur
		Çəpni			Şamaxı
		Cəbəni			Şamaxı
		Çəpni			Kəlbəcər
	Əmirli	Əmirli			Qazax
		Əmirli			Sürməli
		Əmirli			Eçmədzin
		İmirli			Cavanşir
		İmirluxan			Cavanşir
		İmirxan			Aleksandropol
		İmirli			Şuşa
		İmir			Borçalı
		İmir			Gədəbəy
		Əmirvar			Yelizavetpol
		Əmirvarlar			Cavanşir

[186-187]

	2	3		5	6
		Əmrələr			Cəbrayıl
		Eymur			Ərəş
	Əhmədli	Əhmədli			Bakı
		Əhmədli			Qaryagin
		Əhmədli			Lənkəran
		Əhmədli			Göyçay
		Lalə-Əhmədli			Göyçay
		Əhmədli			Cəbrayıl
		Qoc Əhmədli			Cəbrayıl

		Pir Əhmədlü			Cəbrayıl
		Yar Əhmədlü			Cəbrayıl
	Şamlu	Şamlı			Aleksandropol
		Şamlı			Göyçay
		Şamlı			Şamaxı
		Ərəb Şamlı			Şamaxı
		Şamlı			Zəngilan
		Şamlı			Ərəş
	Mosullu	Mosul			Zakatala
0	Pornak	Pornak			İrəvan
1	Bəydilli	Bəydilli			Yevlax
		Bəydilli			Salyan
		Bəydallu			Qaryaqın
		Bəydilli			Ərəş
		Bəydalli			Göyçay
2	Ərəbgirlu	Ərəbgirlu			Sürməli
	Inallu	Inallı			Lenkəran
		Inilli			Cəlilabad
		Eynallı			Qazax
	Bicənlü	Biçəni			Yeni Bayəzid

[187-188]

	2	3		5	6
5	Heydarlu	Heydarlı			Aleksandropol
		Heydarlı			Gədəbəy
6	Tabanlu	Tabanlı			Aleksandropol
7	Düharlu	Daharlı			Aleksandropol
		Takarlu			Eçmədzin
8	Urdaklu	Ordəklü			Yeni Bayəzid
		Ordəklü			Zəngəzur
9	Çavundur			Çaundur	İrəvan
0	Rumlu	Rumlu			Cənubi Azərbaycan
		Rum			Cənubi Azərbaycan
		Rum			İran
		Rumə			İran
		Rumən			İran
	Türkman	Türkmanlu			Eçmədzin
		Türkman			Ərəş
		Türkman			Göyçay
		Türkman			Cavanşir
		Türkman			Cavanşir
		Türkman			Cavanşir

		Türkman			Cənubi Azərbaycan
		Uzuntürkmən			Cənubi Azərbaycan
		Təpətürkman			Cənubi Azərbaycan
		Xəsartürkman			Cənubi Azərbaycan

[188-189]

	2	3		5	6
		Türkmandeh			Iran
		Türkmanxeyl			Iran
		Türkmani			Iran

*** Cədvəllər hazırlanarkən aşağıdakı əsərlərdən istifadə olunmuşdur.**

1. Svod statističeskix dannix o nasilenii Zakavkazskoqo kraya izviçennix i posemeynix spiskov 1886 q.– Tiflis, 1893.
2. Paqirev D.D. Alfavitniy ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkazskoqo kraya. - Tiflis, 1913.
3. Savina V.İ. Slovar qeoqrafiçeskix terminov İrana: - M., 1971.
4. Azərbaycan SSR İnzibati-ərazi bölgüsü. - Bakı, 1979.

[189-190]

QARAQOYUNLU DÖVLƏTİ

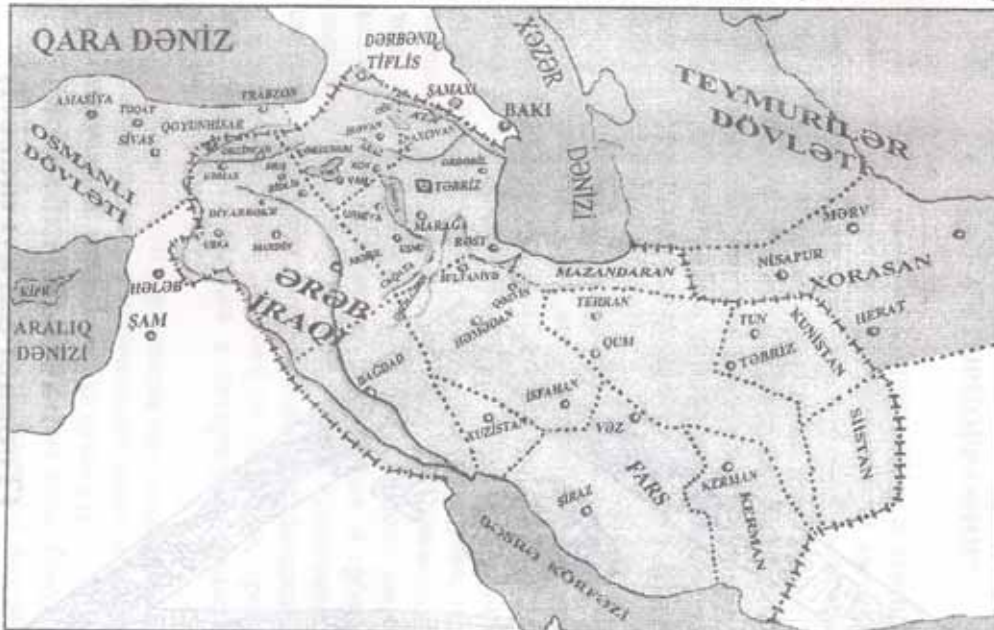

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

-----	Siyasi-inzibati sərhədlər	□	Paytaxt şəhərləri
	Vilayətlərin sərhədləri	○	Vilayət mərkəzləri və iri şəhərlər

[190-191]

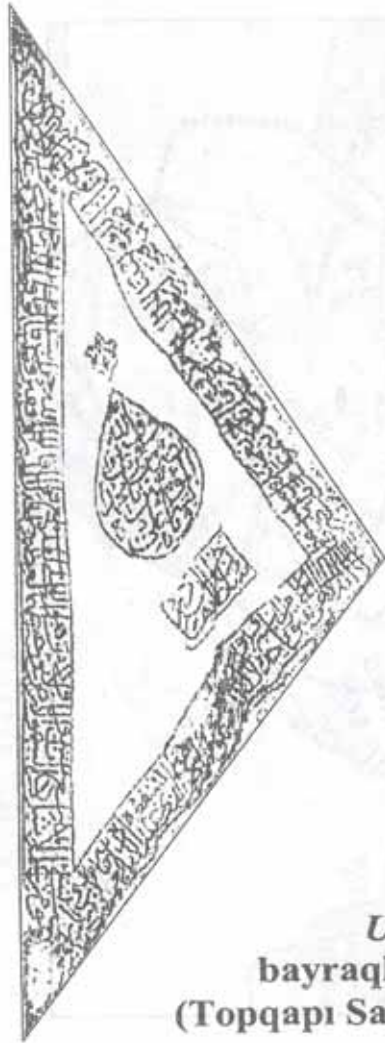
AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN ƏRAZİSİ (1468-1501)

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

-----	Siyasi-inzibati sərhədlər	□	Paytaxt şəhərləri
	Vilayətlərin sərhədləri	○	Vilayət mərkəzləri və iri şəhərlər

[191-192]

Uzun Həsənin
bayraqlarından biri
(Topqapı Sarayı muzeyi)

РЕЗЮМЕ

"ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВ КАРАКОЮНЛУ И АККОЮНЛУ В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ".

Отечественная историография достигла заметных успехов в изучении истории средневековой азербайджанской государственности. Вместе с тем в этой области имеются также существенные пробелы, ибо многие рукописные сочинения и документальные источники, хранящиеся в зарубежных архивах и библиотеках, донныне нам недоступны. Поэтому изучение зарубежной историографии, и в первую очередь достижений историков Турции по исследованию истории Азербайджана, имеет для нас особое значение.

Азербайджан, будучи одной из стран тюркоязычного и мусульманского мира, неизменно привлекал внимание турецких историков, посвятивших ему немало трудов. Однако длительное время эти историки считались "идеологическими врагами", а их труды замалчивались или, в лучшем случае, подвергались беспощадной критике в советской исторической науке. Между тем, турецкая историография имеет позитивные результаты в исследовании истории средневековых азербайджанских государств, и в частности, государств Каракоюнлу и Аккоюнлу, сыгравших важную роль в истории азербайджанского народа.

Монография состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и литературы, приложений (таблицы племен, карты и т.д.).

Во введении определена актуальность, научное значение темы, анализированы источниковедение и историография, указаны его новизна и практическая ценность.

В первой главе - *"Проблема происхождения каракоюнлу и аккоюнлу в исследованиях современных турецких историков"* - нашли свое отражение освещение в турецкой историографии таких проблем, как происхождение этнонима "тюркман", охватывающего каракоюнлу и аккоюнлу, этимология названий [193-194] "каракоюнлу", и "аккоюнлу", проблема формирования обоих племенных объединений, время расселения их в Азербайджане, их роль в политической и этнической истории Азербайджана.

Вторая глава - *"Вопросы социально-политической истории государств Каракоюнлу и Аккоюнлу в современной турецкой историографии"* - посвящена освещению складывания племенных союзов Каракоюнлу и Аккоюнлу в трудах современных турецких историков, их участия в политических событиях, происходивших во второй половине XIV в. в Азербайджане и Восточной Анатолии, внутренних и внешних факторов, обусловивших возникновение азербайджанских государств Каракоюнлу и Аккоюнлу, отношений обоих государств с Тимуридами, политического устройства указанных государств и причин их заката.

В третьей главе - *"Вопросы политических взаимоотношений Каракоюнлу-Аккоюнлу-Османского государств в современной турецкой историографии"* - прослежены и проанализированы динамика развития отношений Каракоюнлу и Аккоюнлу, экономические, политические и военные факторы, обусловившие взаимосвязи Каракоюнлу-Аккоюнлу-Османского государств, сущность политики, проводившейся Османской Турцией в отношении средневековых государств Азербайджана.

При изучении уровня исследования проблемы в турецкой историографии монографии и статьи, написанные турецкими учеными за последние 70 лет, сгруппированы по научному значению и проанализированы на основе первоисточников. Анализ турецкой историографии дает основание прийти к выводу, что турецкие историки несмотря на отдельные недостатки и упущения, добились важных результатов в области изучения истории государств Каракоюнлу и Аккоюнлу.

[194-195]

"HISTORY OF STATE GARAKOYUNLU AND AKKOYUNLU IN MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY"

SUMMARY

Native historiography has reached to the noticeable successes in studying the history of medieval Azerbaijan statehood. However, there are also essential gaps in this sphere, because many manuscript compositions and documental sources, kept at foreign archives and libraries, till nowadays are not accessible for us. Therefore, the investigations of foreign historiographies, at first achievement of Turkish historians in studying Azerbaijan history are very useful for us.

Azerbaijan as one of the countries of Turkic-speaking language, and, of muslim world, invariably attracted attention of Turkish historians, who have devoted many works to this theme. However, these historians were considered "ideological enemies" for a long time, and their works were forgotten, or, on the best case, were exposed to ruthless critic in the Soviet historic science. In spite of that Turkish historiography has obtained positive results in investigating the medieval Azerbaijan state history, state Garakoyunlu and Akkoyunlu, which played an important role in the history of Azerbaijan people.

The present book consists of an introduction, three chapters, conclusions, lists of sources and literatures, supplements (tables of tribes, maps, etc).

Introduction determines the actuality, scientific significance of the theme, analyses source-study and historiography, determines the aims and tasks of the investigation, shows the novelty and practical value of the theme.

The 1st Chapter- *"The problem of origin of Garakoyunlu and Akkoyunlu"*- reflects the studying the origin of ethnonym "turkman" comprising garakoyunlu and akkoyunlu, the etymology of the names "garakoyunlu" and "akkoyunlu", [195-196] the problem of formation of the two tribes' unification, the period of their settlements in Azerbaijan, their role in the political and ethnic history of Azerbaijan.

The second chapter - *"Problems of social -political history of states Garakoyunlu and Akkoyunlu"* - is devoted to study of formation of tribal unities of Garakoyunlu and Akkoyunlu in the modern Turkish historians works, their participations in political events, occurring at the second half of the XVI century in Azerbaijan and Eastern Anadoly, internal and external factors stipulating the rising of Azerbaijan states Garakoyunlu and Akkoyunlu, the relations of two states with Timurids, political structure of the mentioned states and the reasons of their decline.

The third chapter - *"Problems of political interrelations of Garakoyunlu -Akkoyunlu-Ottoman State"*, traces and analyses the dynamics of development of relations between Garakoyunlu and Akkoyunlu Ottoman Empire and military factors stipulating interrelations of Garakoyunlu-Akkoyunlu, essence of policy, conducted by Ottoman Turkey in connection with medieval states of Azerbaijan.

In studying the levels of investigations of problems in Turkish historiography, monographies and articles written by Turkish scientists for the last 70 years, are grouped according to their scientific meaning and analysed on the basis of sources.

The analysis of Turkish historians, in spite of separate lacks and omissions, achieved important results in the sphere of investigating the history of states Garakoyunlu and Akkoyunlu.

[196]

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu

**QARAQOYUNLU VƏ AĞQOYUNLU
DÖVLƏTLƏRİNİN TARİXİ
MÜASİR TÜRK TARİXŞÜNASLIĞINDA**

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Redaktoru
Texniki redaktoru
Kompüter tərtibi

E. A. Əliyev
S.O. Mustafayev
G.C. Nəcəfli
F.Z. Kərimov
M.H. Xanbabayeva

Yığılmağa verilib: 28.01.2000. Çapa imzalamb: 14.03.2000.
Formatı 60 x 90 1/16 Ş.ç.v. 12,38 Ofset kağızı.
Sifariş N» 35. Sayı 500 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

«Çaşıoğlu» mətbəəsi
Bakı ş., M.Müşfiq 2a. tel. 31-28-02.